

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 3

**tsuull.uz
goldenscripts.tsuull.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 3

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

BOSH MUHARRIR Shuhrat Sirojiddinov
BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI Karomat Mullaxo'jayeve
MAS'UL KOTIB Ozoda Tojiboyeva
TAHRIR HAY'ATI Karl Rayxl (Germaniya) Isa Habibeyli (Ozarbayjon) Seyhan Tanju (Turkiya) Almaz Ulvi (Ozarbayjon) Benedek Peri (Vengriya) Vahit Turk (Turkiya) Teymur Kerimli (Ozarbayjon) Eunkyung Oh (Koreya) Nazef Shahrani (AQSh) Boqijon To'xliyev Muhammadjon Imomnazarov Bilol Yujel (Turkiya) Qosimjon Sodiqov Zulxumor Xolmanova Mustafa O'ner (Turkiya) Nurboy Jabborov G'aybulla Boboyorov Kimura Satoru (Yaponiya) Imran Ay (Turkiya) Aftondil Erkinov Nadir Mamadli (Ozarbayjon) Rashid Zohidov Otabek Jo'raboyev Bulent Bayram (Turkiya) Qo'ldosh Pardayev Nodirbek Jo'raqo'ziyev Oysara Madaliyeva Hilola Nazirova

MUNDARIJA	
MATNSHUNOSLIK	
Otabek Jo'raboyev	
Navoiy kulliyoti Qo'qon nusxasining talqiniy tavsifi	4
Shermuhammad Amonov	
Ahmad Tabibiy lirikasi tadqiqida matn tarixining o'rni	17
Zilola Shukurova	
Qo'qon bayozchilik maktabi va unga xos an'analar	42
Sherzod Qodirov	
Herman Vamberining "Cagataische sprachstudien" xrestomatiyasidagi Alisher Navoiy g'azallari sharhi	66
ADABIYOTSHUNOSLIK	
Nurboy Jabborov	
"Tarixi anbiyo va hukamo"ning islomiy-irfoniy mohiyati	82
TILSHUNOSLIK	
Dr. Muhterem Saygin	
Klasik Türk Edebiyatının Doğu Sahasında Sevgili için Kullanılan Bir İfade Körke Bay (Körkke Bay, Göрге Bay)	100
Altay Noorullah	
Navoiy asarlarida tinish belgilarining yanglish ishlatilishi	113
Farhad Rahimi	
Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Yanlısları Üzerine II	130

EDITOR IN CHIEF	
Shuhrat Sirojiddinov	
 DEPUTY EDITOR IN CHIEF	
Karomat Mullakhojaeva	
 EXECUTIVE SECRETARY	
Ozoda Tojibaeva	
 EDITORIAL BOARD	
Karl Rechl (Germany)	
Isa Habibbeyli (Azerbaijan)	
Seyhan Tanju (Turkey)	
Almaz Ulvi (Azerbaijan)	
Benedek Peri (Hungary)	
Vahit Turk (Turkey)	
Teymur Kerimli (Azerbaijan)	
Eunkyung Oh (Korea)	
Nazif Shahrani (USA)	
Bakijan Tukhliev	
Mukhammadjan Imomnazarov	
Bilol Yujel (Turkey)	
Kasimjan Sadikov	
Zulkhumor Kholmanova	
Mustafa O'ner (Turkey)	
Nurboy Jabborov	
Gaybullah Babayarov	
Kimura Satoru (Japan)	
Imran Ay (Turkey)	
Aftandil Erkinov	
Nadir Mamadli (Azerbaijan)	
Rashid Zahidov	
Atabek Juraboev	
Bulent Bayram (Turkey)	
Kuldosh Pardaev	
Nodirbek Jurakuziev	
Oysara Madalieva	
Hilola Nazirova	

CONTENTS	
TEXTOTOLOGY	
Otabek Juraboev	
An Explanatory Description of the Kokand Copy of the Kulliyat of Navo'i	4
Shermuhammad Amonov	
The role of Textual History in the Study of Ahmad Tabibi's Lyrics	17
Zilola Shukurova	
The Kokand Tradition of <i>Bayaz</i> Manuscript Compilation and its Distinctive Features	42
Sherzod Qodirov	
A Review of Alisher Navai's Ghazals in Herman Vámbéry's "Cagataische Sprachstudien" Chrestomathy	66
 LITERATURE	
Nurboy Jabborov	
The Islamic and Irfanic Essence of "Tarixi anbiyo and hukamo"	82
 LINGUISTICS	
Dr. Muhterem Saygin	
An Expression Used for Beloved in the Eastern Field of Classical Turkish Literature: Körke Bay (Körkke Bay, Göрге Bay)	.100
Altay Noorullah	
Incorrect use of Punctuation Marks in Navoi's Works	113
Farhad Rahimi	
On the Mistakes of Nezrali's Chagatai Turkish Dictionary II	130

MATNSHUNOSLIK
TEXTOTOLOGY

Navoiy kulliyoti Qo'qon nusxasining talqiniy tavsifi

Otabek Jo'raboyev¹

Abstrakt

Muallif XIX asrda Qo'qonda kitobat etilgan, ayni paytda O'zRFA Davlat adabiyot muzeyi fondida saqlanayotgan Navoiy kulliyotining bir qo'lyozma nusxasini tadqiq etgan. Ilk bora monografik tavsif etilayotgan ushbu manbaning kitobat xususiyatlariga alohida e'tibor qaratilgan. Qo'lyozma kulliyot matniga xos muhim jihatlar hamda kotibni individual yondashuvi maxsus o'rganilgan. Bu davr qo'lyozmalari, jumladan Alisher Navoiy asarlarining ko'chirilishiga oid masalalar, shuningdek, Qo'qon xonlarining qo'lyozma manbalarni tarqatish borasidagi maxsus farmonlari xususidagi fikrlar ham bayon etilgan. Maqolada o'rganilayotgan kulliyot matnidagi ayrim o'rinlar shoir she'rlari jamlangan boshqa nodir qo'lyozma nusxalar bilan qiyoslangan va kulliyot matnidagi bunday o'zgarishlarning sabablari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: *Navoiy, Qo'qon kitobatchiligi, kulliyot, qo'lyozma, matn, xattot.*

Kirish

Alisher Navoiy qalamiga mansub asarlarning jamlanmasi – kulliyotlarni o'rganish matnshunoslikda va adabiyotshunoslikda hamisha muhim bo'lib qolaveradi. Bu borada ilk bora prof. Hamid Sulaymonning maxsus kuzatishlari e'lon qilingan [Сулаймон 1973, 82 – 92]. Matnshunos olim ushbu tadqiqotida Navoiyning sakkizta kulliyoti haqida mufassal ma'lumot bergan. Keyinchalik, ayrim kataloglarda [Ҳакимов 1983, 3] Navoiy kulliyotlari ko'rsatilsa-da, har bir manba haqida tavsifiy tadqiqlar hamon mavjud emas. Masalan, 2016-yili Shodi Oydinning “Eron kutubxonalaridagi turkiy yozmalar katalogi” (Iran kutüphaneleri türkçe yazmalar kataloğu)ga tayanib, jiddiy o'rganilishi taqozo etilayotgan yana olti kulliyot

¹ *Jo'raboyev Otabek Rustam o'g'li* – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi.

E-mail: atabekrj@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9997-1488

Iqtibos uchun: Jo'raboyev, O. R. 2025. “Navoiy kulliyoti Qo'qon nusxasining talqiniy tavsifi”. *Oltin bitiglar* 3: 4 – 16.

borligini eslatgan edik [Жўпабоев 2016, 28].

Navoiy kulliyotlari ko'p jihatdan qimmatli sanaladi. Avvalo, bu kulliyotlar manbashunoslikda muhim o'rin tutadi. Xususan, navoiyshunoslikda muallif asarlarining tarkibiy qismlarini aniq-lash va shoir ijodiy merosini butun ko'lami bilan idrok etib o'rganishda ular muayyan ilmiy ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqot-maqolada Navoiyga mansub kulliyotlar-dan birining qo'lyozma nusxasi xususida fikr yuritiladi. Mazkur qo'lyozma Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi "Nodir qo'lyozmalar va noyob bosma kitoblar" fondida **163-raqam** ostida saqlanadi.

Qo'lyozmaning hajmi – 30x54 sm; 406 varaq. Matn har bir sahifaga 27 qatordan joylashtirilgan.

Shu bilan birga, u XIX asrga oid o'ziga xos nodir adabiy manbalardan biri hisoblanadi.

Asosiy qism

Kulliyot Navoiy adabiy merosiga doir bir necha asarni o'zida jam etgan. Jumladan: unda "Badoye' ul-bidoya" devonining debochasini (1^b–8^b varaqlar), "Xazoyin-ul-maoniy" majmuasiga kirgan she'rlar to'plamini (9^b–130^b varaqlar), "Xamsa"ning beshta dostoni – "Hayrat-ul-abror" (133^b–172^b varaqlar), "Layli va Majnun" (173^b–207^b varaqlar), "Farhod va Shirin" (210^b–266^b varaqlar), "Sab'ai sayyor" (268^b–314^b varaqlar) va "Saddi Iskandariy" (316^b–386^a varaqlar) hamda Navoiyning mashhur nasriy asari "Mahbub-ul-qulub" (388^b–406^a varaqlar) bir oraga jam bo'lganini ko'ramiz.

Boshlanishi:

Bismillah...

Fasohat devonining g'azalsaroylari tab' maxzanidin sho'ri-dahol oshiqlar xirmani jonig'a o't solg'udek...

Oxiri:

Bu bag'ri payvandin ko'ngullarg'a marg'ub et. Bin-nabiy vallohu a'lo majod.

Mazkur manbaning tavsifiy tuzilishlariga diqqat qiladigan bo'lsak, birinchi o'rinda qo'lyozma katta formatdagi o'rta asrlar sharq kitobat san'ati namunasidir. Muqovasi oddiy qog'oz qo-tishmasdan ishlangan bo'lsa-da, o'z davriga xos tavsifiy belgilarga ega. Ya'ni muqova yuza qismida 14ta tamg'a (unvon) bor. Bu 14ta unvonning ikkitasida mazkur muqovani tayyorlagan muqovasoz-ning ismi ham mavjud: *Muhammad Maqsud*. Muqova tikilgan

o'rinlar qizil charmdan ishlangan. Ichki qismiga diqqat qiladigan bo'lsak, muqova labakisi mustahkam va qattiq bo'lib, bu yerga qora rangli qog'oz yopishtirilgan.

Dastlabki sahifalarda mazkur qo'lyozma bilan bog'liq bo'lmagan yozuvlar bo'lib, uchinchi sahifadan boshlab ushbu kulliyotga kirgan asar o'rin olgan.

Qo'lyozmaning kotibi va ko'chirilgan joyi aniq. Demak, mazkur manba hijriy 1264 (milodiy 1848) yili Qo'qon shahrida kitobat qilingan. Uning kotibi – *Mulla Ismoilxo'ja ibn Muhammadsharifxo'ja Urganjiy*. Xattotning kolofonda bergan ma'lumotiga ko'ra, u hijriy 1264-yili Qo'qon shahridagi Ashirquli mergan mahallasida mazkur kitobni oxirigacha ko'chirib bitirgan. Bu ma'lumot "Xazoyin-ul-maoniy"ning oxirida keladi (130^b-varaq). Kitobning yana uch joyida 1264 sanasi qayd etilgan.

Kotibning nisbasiga e'tibor qiladigan bo'lsak, hozir ham Qo'qon shahridan 20 km masofa uzoqlikda Urganji qishlog'i bor. Ma'lum bo'ladiki, mazkur kotib ushbu mavzeda tug'ilib o'sgan va Qo'qonda nash'u namo topgan. Hozirgi kunda ham qo'lyozmada nomi qayd etilgan mahalla Qo'qon shahrida mavjud. Ya'ni, asar haqiqatan ham 1848-yili xonlik poytaxtida kitobat qilingani ma'lum bo'ladi.

Kitob o'ziga xos ayrim bezaklarga ega. To'g'ri, ularni temuriylar davriga xos kitobat san'atining nozik ishlanmalik go'zal namunalariga qiyos qilish mushkul. Lekin XIX asrga oid bo'lgan lavhlar, naqshlar va kitobning bezalishi bilan bog'liq boshqa belgilarga ega. Kulliyot tarkibidagi barcha asarlarining boshlanishidan oldin (1^b, 9^b, 133^b, 173^b, 210^b, 268^b, 316^b-sahifalar) naqshli lavha (unvon) chizilgan.

Qo'lyozma batafsil o'rganilganda, uning kotibi malakali va xushnavis xattot ekanligi oydinlashadi. Afsuski, bizga faqat kotib nomi ma'lum bo'lib, zikr etilgan bezak va har bir asar boshiga badiiy kirish-unvonlar ishlagan, jadvallar chizgan munaqqash va jadvalkash nomi ma'lum emas.

Manbada pushti, sariq, yashil, moviy ranglar ishlatilgan. Har bir asarni ajratib turish uchun sarlavhalar alohida qizil rangda berilgan. Umumiy matn qora siyohda xushnavis nasta'liq bilan yozib borilgan.

Qo'lyozma novvotrang shildiroq Qo'qon ipak qog'oziga yozilgan. Ma'lumki, bu tur qog'oz matnni yaxshi saqlay olishi, jilolantirishi, shu bilan birga manba umrini uzoqroq saqlashi bilan alohida mavqe qozongan qog'oz hisoblanadi. Va kulliyotning har bir

sahifasidagi yozuv juda yorqin siyoh bilan ajratib berilgan. Kulliyotdagi she'riy va nasriy asarlar alohida jadvallar ichiga olingan holda tartib berilgan. Masalan, "Badoye'-ul-bidoya" devoni debochasi oxirgi qismida kotib individual tarzda, yozuvda o'z talqinini namoyish qilgan. Bu bilan, ayniqsa, XIX asr xattotlarida Alisher Navoiy asarlariga munosabat biroz o'zgarganligini ham ko'rish mumkin.

9^b-sahifa "Xazoyin-ul-maoniy"ning dastlabki g'azali "Ash-raqat" bilan boshlanadi:

"Xazoyin" boshidagi naqshinkorlikka ajratilgan o'rinlarga e'tibor qilsak, har bir g'azalni alohida berishga va to'rt ustunlik jadvalga bir tekis joylab borishga harakat qilinganiga guvoh bo'lamiz. Lekin qizig'i shuki, "Xazoyin"ning dastlabki sahifasida, ko'p o'qilganidan bo'lsa kerak, barmoq izidan bo'yali ketgan o'rinlar mavjud.

Kotibning g'alatiroq yondashuvini, ya'ni "Xazoyin ul-maoniy"ni aslicha – "G'aroyib-us-sig'ar", "Navodir-ush-shabob", "Badoye'-ul-vasat" va "Favoyid-ul-kibar" nomli to'rtta devondan iborat ketma-ketlikda bermasligi; har bir devondagi 650 tadan (jami 2600ta) g'azalni va boshqa lirik janrdagi she'rlarni sidiq'asiga yozish mazkur kulliyotning kotibi Ismoilxo'janing matnga munosabati o'zgacharoq ekanligini ko'rsatadi.

Kulliyot hajmi anchayin katta. T. Sultonov "Среднеазиатская

и восточнотуркестанская позднесредневековая рукописная книга” maqolasida O’rta Osiyo kitobchiligidagi uzunasiga 30-45 sm, eniga 27-28 sm katta formatli kitob hisoblanishi aytiladi [Рукописная книга ... 1987, 488]. Qiyosan ko’rish mumkinki, bizning kulliyot chindan ham ulkan hisoblanadi (qo’lyozma o’lchami: 30x54 sm va matn olchami: 19x30 sm).

Ya’ni, u o’z davri miqyos nuqtayi nazaridan bir yerda maxsus o’tirib o’qishga mo’ljallangan. Odatda, bu kabi kitoblarning biror o’rnida uning kimningdir buyurtmasi yoki talabi bilan ko’chirilganligi haqida ma’lumot bo’lar edi. Afsuski, mazkur manbada bunga doir biror ishora yo’q. Lekin shunday bo’lsa ham ushbu kulliyot kotibi bu kulliyotni alohida buyurtma bilan tasnif etganini taxmin qilish mumkin. Faqat kotibning asarlarni taqdim etishda yondashuvi biroz o’zgacharoq bo’lgan; aytaylik, dastlab “Xazoyin-ul-maoniy”ning o’z debochasi o’rniga “Badoye’-ul-bidoya” debochasini qo’yan. So’ngra, “Xazoyin-ul-maoniy” tarkibiga kirgan lirik janrdagi she’rlar ketma-ketligini buzgan – sidirg’asiga barcha to’rt devondagi 2600 g’azalni qo’yan. Fardlar, qit’alar, ruboiylar, masnaviylarni ham mana shu tarzda ketma-ket bergan. Mana bu namunadan qit’alarining qanday joylashtirilganini ko’rish mumkin:

Har bir qit’a alohida jadvalga olingan, undan so’ngra boshqa she’rlarni ham ketma-ket joylashtirganligiga guvoh bo’lamiz. Kotib bu bilan “Xazoyin”dagi har bir devonning ketma-ketlikda joylashuvini, janrlar tartibini buzgan va o’ziga xos talqiniy yondashuvni amalga oshirgan. Aytish mumkinki, kulliyot kotibi “Xazoyin-ul-maoniy”ni alohida to’rt devondan iborat majmua emas, balki yaxlit bir asar sifatida tasavvur qilgan.

Navoiy asarlari matniga bu kabi noan’anaviy yondashuvni

o'sha davrga oid yana bir qancha manbalarda ham ko'ramiz. Xususan, 1810-yildan 1822-yilgacha Qo'qon xonligida hukmdorlik qilgan Amir Umarxon bu borada maxsus farmoyish chiqargan [Жӡпабоѳ 2011, 12 – 13]. Ushbu farmoyishga ko'ra, Alisher Navoiy devonlarini buzmasdan, asliyatini saqlagan holda ko'chirish lozim ekanligi alohida ta'kidlanadi: *“Bir kun ayni inoyatdin bu to'rt devonlarikim, Amir Navoiydin shavq-u muhabbat dostonidur, nazaryasatib, mutolaa qilmish erdi. Chun avvalqi “G'aroyib-us-sig'ar” va ikkinchi “Navodirush-shabob” va uchunchi “Badoye'-ul-vasat” va to'rtunchi “Favoid-ul-kibar”durlar; mutafarriqa va parishon erdi va g'azallari ham bir-birlarig'a amirayi topib laff-u nashr mushavvashdek ul biri bu birig'a imtizoj birla yozilmish ekan. Bu jihatdin ravo ko'rmaykim, ul to'rt mao'niy javohirni koni bir-birlaridin yiroq tushub har bir diyor mahfilida va har biri bir o'zga bilod manzilida bo'lg'ay; shul soat farmoni oliy sudur topib davlati janobidag'i bir necha munshiylarkim, har birlari Mir Ali va Mir Imodi zamondurlar, alarning oralaridin to'rt javohirraqam va atorudqalamkim, davron dabistonini sehrkor va mo'jiznigordurlar; intixob qilib, buyurdikim, bu to'rt devoni mutafarriqa va murattab-u marbut yozilib, har qaysisi o'z mahalida voqe' bo'lub, anjom va intizom tobqay...”*

Mazkur parcha hozirda Istanbul universiteti kutubxonasida saqlanayotgan “Muhabbatnoma” nomli 492 varaqlik devonlar majmuasidan o'rin olgan (№ T5452 raqamli qo'lyozma, 476^a–478^b-varaqlar). Bu to'plamni Amir Umarxon hijriy 1234-(milodiy 1818-1819) yili Qo'qonda tuzdirib, usmonli-turk imperatori Sulton Mahmud IIga (1808–1839) sovg'a tariqasida yuborgan. Undan jami yetti devon o'rin olgan; ular “Xazoyin-ul-maoniy”dagi to'rtta devon hamda Amiriy, Lutfiy va Fuzuliy devoni. Ushbu qo'lyozma o'z davri kitobat san'atining eng noyob namunalaridan hisoblanib, har bir sahifasi naqsh-u nigor bilan bezatilgan shohona manbadir.

Demak, yuqoriroqda keltirilgan yozuvdan ma'lum bo'ladiki, Amir Umarxon o'zi ixlos qilgan adib hazrat Navoiy asarlari bilan tanishayotganda, bir qo'lyozmaning tuzilishi diqqatini tortadi. Unda Navoiyning ma'nolar xazinasi “mutafarriqa (farqli) va parishon (tarqoq) erdi”. Ya'ni Navoiy asarlariga, jumladan, “Xazoyin-ul-maoniy” majmuasiga qaysidir xattot (biz tavsifini berayotgan kulliyot kabi) shu taxlitda erkin yondashgan. Ammo bu o'zgarish xonga yoqmaydi va buni u qattiq qoralagan. Natijada, “farmoni oliy” berilib, “Xazoyin ul-maoniy”ni asl manbalar asosida to'g'ri ko'chirish haqida amr qilinadi.

Keyinchalik – yigirma yil mobaynida Qo'qon xonligini

boshqargan uning o'g'li Muhammad Alixon (1808 – 1842) ham Navoiyga qattiq ixlos qilgan, yana manbada keltirilishicha: *“Va bu sultoni oliyqadrning muborak xotirig'a barcha musannifotlardin devonlarekim, alfozi turkiy bilan tasnif topgan bo'lsa marg'ubroq edi. Va bu nav' devonlardin, xususan, musannifoti janobi Amiri Alisher jannatmasir... mahbubroq edi”* [Саид Мухаммад Алихон 2024, 46].

Bu xon tomonidan ham Navoiy asarlari qo'lyozmalarini ko'paytirish borasida maxsus farmoyish berilgani ma'lum. Jumladan, 1838-yili uning farmoni bilan “Xazoyin-ul-maoniy” asari ishonchli qo'lyozmalar asosida 300 nusxada ko'chirtirilib, xonlik hududida tarqatilgan. Ushbu nusxalardan bir nechtasi bizgacha yetib kelgan va hozirda O'zR FASHI fondida saqlanmoqda [Саид Мухаммад Алихон 2024, 19].

Afsuski, tavsiflanayotgan ushbu qo'lyozmani xonlar farmonida zikr etilgan benuqson manbalar qatoriga kiritib olmaymiz. Avvalo, biz o'rganayotgan kulliyot keyingi davr – 1848-yilga oid bo'lib, bu vaqt Qo'qon xoni Xudoyorxonning dastlabki hukmronlik yillariga to'g'ri keladi. Ammo keyingi davrlarda ham Navoiy asarlarini kitobat qilib ko'chirilganligi, yondashuv o'zgacharoq bo'lsa-da, shoir ijodiy merosiga ehtiyoj katta bo'lganligi seziladi.

Kulliyotning davomida Navoiyning boshqa asarlari, deylik “Xamsa” kitobat qilinganini ko'ramiz. Yana har bir dostonni alohida ko'rsatish uchun qo'shsahifa bo'sh qoldirilgan. Lekin bu bo'sh sahifalarga ham ikki qatlamlik jadval ishlangan. Birinchi qatlamda lojuvard, ikkinchisida qizil, nimpushti va ko'k rangdan iborat jadval bo'sh qoldirilgan. Lekin “Hayrat-ul-abror” dostonining dastlabki sahifasida unvon joylashuviga diqqat etilsa, u “Badoye' ul-bidoya” debochasidagi va “Xazoyin”ning dastlabki sahifasidagi unvon bilan deyarli bir xil. Faqat, ba'zi naqshlari farq qiladi, xolos. Dostonlarni ketma-ket joylashda ham ushbu kotib boshqacharoq yondashgan. Ya'ni, “Hayrat-ul-abror”dan so'ng “Farhod va Shirin” o'rniga “Layli va Majnun” dostonini qo'ygan.

Jadvallar ichidagi dostonning nasriy sarlavhalari qizil siyohda berilgan. Asar sahifalarini ajratishga oson bo'lishi uchun sahifa chetiga tugmacha (kichik bo'rtma mato parchasi) ham qo'yilgan. Bu esa sahifalarni o'zaro asarlar bo'yicha juzga ajratib olish uchundir.

“Layli va Majnun” dostonidagi boshlanma sahifa avvalgi ko'rilgan unvon kabi deyarli takrorlanadi. Faqat ichki ranglarining bezagida biroz farq bor. Bu o'rinda ham “bismillah” o'z o'rnida va har doston ichki sarlavhalarining barchasi qizil siyohda ajratib beriladi.

Keyingi dostonlar boshlanishiga e'tibor berilsa, unvonning ichki qismidagi bezakning biroz o'zgargani kuzatiladi. Lekin tashqi qismi deyarli o'shandek. Masalan, "Sab'ai sayyor"ning unvon qismida ham faqat bezakda va ichki naqshda ozgina farq bor. Lekin tuzilishi, lavhning kelishi avvalgi dostonlar bilan bir xil. Oxirgi – "Saddi Iskandariy"ning bezak qismida ham xuddi shu jihatni ko'ramiz. Buni ma'lum ma'noda, ushbu kitobni tartib berishda bir yoki hamfikir bo'lgan bir necha mualliflar (xattot, naqqosh, lavhsoz, jadvalkash kabi) ishlagan deyish mumkin. Ya'ni, ortiqcha bejama-bezaklarsiz ham u (yoki, ular) o'z ishini oxiriga yetkazishlari mumkin edi. Lekin o'rta asrlarga xos bo'lgan, xususan, aynan Navoiy asarlarini chiroyli va nafis taqdim etish istagida bo'lganligi uchun ham har bir bitik shunday bezak ishlashga va oxirida kolofon bilan bitirishga harakat qilingan.

Kotib ushbu kulliyotdagi eng katta asar – "Xamsa" dostonlari yozuvini tugatgach, forsiy tilda to'rt baytdan iborat maxsus she'r keltiradi. Uning tarjimai berilmoqda:

*Kun kelib ajal yetib, tuprog'imni shamol sochsa,
Bu nusxani o'quvchi meni eslasa.
O'lim umr dandomidan meni bo'shatib,
Qora tufroq tanamni banddan ajratgan kunda,
Har kim bu yozuvimni o'qib, men uchun duo qilsa,
Unga Yaratganning rahmati yog'ilsin.
Kim bizni yaxshilik bilan yod etsa,
Uning nomi ham dunyoda yaxshilik ila tilga olinsin.*

Kulliyotdagi oxirgi bitik "Mahbub ul-qulub" nasriy asar bo'lgani uchun yaxlit bir jadvalda berilgan. Bu o'rinda sahifalar ichki jadvallarga bo'linmagan. Kotibni nafaqat husnixat egasi, balki savodxon muharrir ekanligiga ham guvoh bo'lish mumkin. Sahifalar hoshiyasidagi kiritmalarda asosiy matndan tushib qolgan bir necha so'z yoki parchalarni kotib tomonidan yozib qo'yilganligini ko'ramiz.

Ayrim o'rinlarda esa maxsus belgi bilan qaysi qatorga oid ekanligi ham ko'rsatilgan. Bu jihat aynan Navoiy asariga munosabatning o'ta jiddiy bo'lganini va tez yozganda, albatta, ba'zi so'zlar tushib qolgandan so'ng qayta o'qiyotganda aynan o'sha qalam va o'sha xatda hattoki, siyohni o'zgartirmagan tarzda ishora bilan yozib qo'yilganligining guvohi bo'lish mumkin.

Kulliyot oxirgi sahifalarga borgani sari kotibning xati biroz tezlashgani seziladi. Ma'lum bo'ladiki, xattot bir yil ichida ushbu katta hajmli manbani yozib tugallashga harakat qilgan. Odatda, bunday katta kitobat namunalari bir emas, ikki-uch yilda nihoyasiga yetkazilar edi. Lekin nomi zikr etilgan xattot – Ismoilxo'ja ibn Muhammadsharifxo'ja katta jidd-u jahd qilgan. Tavsiifiy belgiga ko'ra qo'lyozmani bitish aynan 1848-yili boshlanib, shu yil oxirida yakuniga yetgan. Kotib manbaning xotimasida kitobni o'qiganlarni duo qiladi va qomati egilib ishni tugatsa ham mahbub (sevgili)larga maktub (yozuv-bitik) yetkaza olganiga shukrona keltiradi:

*Chu xush latifdin o'ldi hosil,
Har kim o'qusa iloho o'lg'ay xushdil.*

Bayt:

*Egilib qomatim garchi kitobat uzra lom o'ldi,
Bihamdillahki, bu maktubi mahbubon tamom o'ldi.
Tammam-al kitob biavnul-mulk.*

Bu o'rinda "maktubi mahbubon" deya, "Mahbub-ul-qulub" asariga ishora qilinmoqda.

Endi kulliyot matniga diqqat qilamiz. Manba sifatida ayrim o'zgachaliklarga ega bo'lgan ushbu qo'lyozma matn nuqtayi nazaridan ham ba'zi farqli jihatlarni aks ettiradi. Misol tariqasida kulliyotdagi "Sab'ai sayyora" dostonining matnini olsak. Tadqiqimiz

qiziqarli va ishonchli bo'lishi uchun doston matnini Navoiy qo'lyozmalarining eng mo'tabar nusxalaridan biri – Istanbuldagi To'pqopi saroyi Ravon kutubxonasida saqlanayotgan (№ 808) kulliyot matni bilan qiyosladik [Kulliyati Nevayi 2020]. Ushbu kulliyot Navoiy hayotligida, shoirning nazorati ostida kitobat qilinganligi bilan ahamiyatlidir (1499–1500-y.).

To'pqopi kulliyoti "Sab'ai sayyor" dostonining 3-bob sarlavhasi shunday berilgan:

اول شاه رسالت پناه نعتی کیم لولاک لوی بیلا انا افصح الفی اننک سپاه دولتیغہ لوا کیلدی و ماطغی
طاوغینی بیله اسری راسی اننک مثال ثبوتیغہ طغرا و اول مثال دا ایکی عالم سلطنتی مبین و اول مثال یوزی
مهر نبوت بیله مذین

Yuqorida tavsifini taqdim etganimiz Toshkent kulliyotidagi (№163) ayni parchada ba'zi farqli jihatlar mavjud. Jumladan, matndagi "misol" so'zi "visol" bilan almashtirilgan. So'z o'zgarishi yozuvdagi shoshilinch yoki ko'chirishga asos bo'layotgan matn bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Garchand, "visol" yaqinlik ma'nosini ifoda etsa ham, bu o'rinda "misol" – umummatn mazmuniga aniqlik kiritmoqda. Demak, matndagi sarlavha kotib tomonidan tahrirlangan yoki asos nusxadagi shu so'zlar o'rni almashgan.

Dostondagi 4-bob sarlavhasi esa shunday:

اول مسافر بوادی سما بلکه اول راکب سماوات پیما معراجی کیچه سی نینک تعریفی کیم براقی برق
کام لیق و پیکی براق خرام لیق قیلدی و اول رخشی بیله پیک حیالیتماس یرکا چاپتی و اول چاپماق بیله
حکیم خرد فهمی باور ایتماس نملار تاپتیو

Toshkent kulliyotidagi (№163) matnda "barq" so'zi o'rniga nimagadir "tez" so'zi kelgan. "Rokib samovoti paymo" iborasidan ham "paymo" tushib qolgan. Natijada sarlavhadagi tugal ma'no ifodasi buzilgan. Chunki "safar qiluvchi" va "harakat qiluvchi" mazmunlarini beruvchi bu so'z ta'kidlangan ibora bilan barqaror birikma bo'lib keladi.

Yana shu dostondagi 5-bob sarlavhasi:

سوز تعریفی دا نیچه سوز سورماک و سوز اهلیغہ آندین نیچه سوز یتکورماک و کاینات قه تقدیمی نینک
صفاتی و ممکنات قه تاخری ننک اثباتی و انینک پرده سیدین باشقه معانی بکری جلوه دین عاری و کونکول
کنجی دا متاری ایکانی ک اظهاری

163-raqamli qo'lyozmada yuqoridagi parchadan "so'z ahlig'a ondin" jumlasidan "ondin", "necha so'z yeturmak" jumlasidan "so'z", "boshqa ma'oniy bakri" dan esa "boshqa" so'zlari tushib qolgan. Bu o'rinda mazkur so'zlarning matndagi kamchiligi nasriy sarlavhaning semantik jihatdan nuqsoniga sabab bo'lgan.

Yoki, devonlar avvalidagi ma'lum va mashhur g'azalning ba'zi baytlarida ham asliyatdagi so'zlar o'zgarganini ko'rish mumkin. Masalan:

*Ey, xush ul maykim, anga zarf o'lsa bir sing'an safol,
Jom o'lur getinamo, Jamshid ani ichgan gado*

[Навоий 1963, 75].

Baytdagi ostiga chizilgan "zarf" so'zi o'rniga "jom" berilgan. Barcha qadimgi qo'lyozmalar va hatto "Badoye'ul-bidoya" matnida ham "zarf" (ichimlik uchun idish) kelgan. Kulliyot kotibi uni qaysidir o'y bilan oddiyoq varianti "jom"ga almashtirgan ko'rinadi.

Yana shu g'azaldagi yettinchi va sakkizinchi baytlarning o'rni ham Kulliyot matnida almashgan. Ya'ni, asl nusxalardagi sakkizinchi bayt yettinchi baytdan oldinga o'tkazilgan.

Vahdati bo'lg'ay muyassar may bila jon ichrakim,

Jomu may lafzin degan bir ism ila qilg'ay ado [Навоий 1963, 75] – qo'shmisrasidagi ostiga chizilgan so'zlarning ham kulliyot variantida farq bor. "Degan" o'rniga "degay" berilsa, "qilg'ay ado" jumlasini "qil ibtido" tarzida tahrir etilgan. Bu bilan kulliyot kotibi mulla Ismoilxo'ja ushbu misrada qo'pol xato qiladi. Chunki, "qil ibtido" jumlasini qofiya shaklida beshinchi baytda kelgan. "Degan"ning "degay"ga o'zgarishi va yakuniy iboraning almashtirilishi butun bir bayt mazmunini buzib yuborgan. Albatta, buni tez yozish oqibatida yo'l qo'yilgan texnik kamchilik sifatida ham qarash mumkin. Biroq bu kabi kulliyot matni sahiflik darajasini tushirib yuboradigan darajadagi yanglishliklar, afsuski, qo'lyozma sahifalarida uchray turadi.

Demak, Alisher Navoiy nomidagi Davlat muzeyi fondidagi 163-raqamli kulliyot matnidagi xatolarni quyidagicha tasniflash mumkin:

- 1) xattotning shoshilishi tufayli yuzaga kelgan xatolar;
- 2) kulliyot matnini yaratishga asos bo'lgan qo'lyozmaning noqisligi sababli vujudga kelgan yanglishlar;
- 3) Mulla Ismoilxo'ja ibn Muhammadsharifxo'janing mazkur kulliyotga Navoiy asarlarini kiritishda va matnini yozishdagi o'ziga xos individual yondashuvi bois qalqib chiqqan nuqsonlar.

Xulosa

Prof. H.Sulaymonning ta'kidlashicha: "Navoiy qo'lyozmalarining o'zini tarixiy yodgorlik sifatida kitobat usuli va qoidalarini o'rganish, Sharq kitobatida qabul qilingan qonun-qoidalar asosida

Navoiy qo'lyozmalari tasnifini berish shoir qo'lyozma merosini o'rganuvchi manbashunoslarning muhim vazifalaridan biri bo'lishi kerak" [Сулаймон 1973, 83]. Demak, adabiy manba bilan ishlovchi har bir manbashunos qo'lyozma merosni saqlash va o'rganishdan tashqari, "Sharq kitobatida qabul qilingan qonun-qoidalar"ni yaxshi bilmog'i zarur. Shu bilimlar yorig'ida esa manbalarni ilmiy asoslangan kategoriyalarga muvofiq talqin eta bilish ham zarurdir.

Navoiy asarlarining har bir qo'lyozmasi alohida tadqiq va daqiq yondashuvni talab etadi. Ayniqsa, kulliyot nusxalarini birinchi navbatda jiddiy o'rganish kerak. Shu ma'noda, XIX asrda Qo'qonda kitobat etilgan O'zRFA Davlat adabiyot muzeyi fondida saqlanayotgan kulliyot nusxasi (№163) Navoiy ijodiy merosini birlamchi manbalardan o'rganishda munosib material taqdim eta oluvchi qo'lyozmalardan biridir. Shu bilan birga, kulliyotni tartiblashtirish, asarlarni taqdim etish va matnidagi ayrim o'zgachaliklar Sharq kitobatchiligini tadqiq etish hamda matn talqini va tarixini o'ganishda muayyan ahamiyatga ega manba vazifasini o'tay oladi.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий. 1963. *Асарлар*. Ўн беш томлик. 1-том. Тошкент: Бадий адабиёт.
- Ҳакимов, М. 1983. *Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи*. Тошкент: Фан.
- Dr. Ş.Aydın. 2008. *İran kutuphanelerinde türkçe yazmalar kataloğu*. İstanbul.
- Жўрабоев, О. 2016. "Навоий асарлари қўлёзмаларини ўрганишнинг баъзи масалалари". *Алишер Навоий ва XXI аср*, 26 – 29. Тошкент.
- Жўрабоев, О. 2011. "Хазойин-ул-маоний"нинг бир шоҳона қўлёзмаси ва унинг матний хусусиятлари". *Adabiyot ko'zgusi* 12: 10 – 17.
- Kulliyati Nevayi*. 2020. Inceleme – Tipkibasim. Hazirlayan: Gunay Kut. Turkiye yazma eserler kurumu. Istanbul.
- Рукописная книга в культуре народов Востока*. 1987. Книга первая. Москва: Наука.
- Саид Муҳаммад Алихон. 2024. *Девон*. Илмий-изоҳли матн ва қўлёзмалар факсимили. Нашрга тайёрловчи: О.Жўрабоев. Тошкент: Tamaddun.
- Сулаймон, Ҳамид. 1973. "Алишер Навоий куллиёти қўлёзмалари тадқиқотидан". *Адабий мерос* 3. 83 – 92.

An Explanatory Description of the Kokand Copy of the Kulliyat of Navoi

Otabek Juraboev¹

Abstract

The article researches the manuscript of *kulliat-i* Navo'i kept in the fund of the State Museum of Literature of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan written in the XIXth century in Kokand. It is paid special attention to the compilation features of this source, which is being described in a monograph for the first time. The manuscript focuses closely on to the originality of the *kulliyat* text and the individual approach of the calligrapher. The specifics of copying manuscripts of this period, including Navo'i's works, are also addressed in separate decrees of the Kokand Khans on the dissemination of such sources. Some passages in the text of the *kulliyat* are compared with other rare manuscripts of Navo'i's works, and the changes in the text of the *kulliyat* are emphasized.

Key words: *Navo'i, Kokand, kulliyat, manuscript, text, calligrapher.*

References

- Alisher Navoiy. 1963. *Asarlar. O'n besh tomlik. 1-tom.* Toshkent: Badiiy adabiyot.
- Hakimov, M. 1983. *Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi.* Toshkent: Fan.
- Dr. Ş. Aydın. 2008. *İran kutuphanelerinde türkçe yazmalar kataloğu.* İstanbul.
- Jo'raboev, O. 2016. "Navoiy asarlari qo'lyozmalarini o'rganishning ba'zi masalalari". *Alisher Navoiy va XXI asr*, 26 – 29. Toshkent: Tamaddun.
- Jo'raboev, O. 2011. "Xazoyin-ul-maoniy"ning bir shohona qo'lyozmasi va uning matniy xususiyatlari". *Adabiyot ko'zgusi* 12: 10 – 17.
- Kulliyati Nevayi.* 2020. Inceleme – Tipkibasim. Hazirlayan: Gunay Kut. Turkiye yazma eserler kurumu. Istanbul.
- Rukopisnaya kniga v kulture narodov Vostoka.* 1987. Kniga pervaya. Moskva: Nauka.
- Said Muhammad Alixon. 2024. *Devon.* Ilmiy-izohli matn va qo'lyozmalar faksimili. Nashrga tayyorlovchi: O. Jo'raboyev. Toshkent.
- Sulaymon, Hamid. 1973. "Alisher Navoiy kulliyoti qo'lyozmalari tadqiqotidan". *Adabiy meros* 3. 83 – 92.

¹ Otabek R. Juraboev – Senior Researcher of the State Literary Museum named after Alisher Navoi, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor.

E-mail: atabekrj@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9997-1488

For citation: Juraboev, O. R. 2025. "An Explanatory Description of the Kokand Copy of the Kulliyat of Navo'i". *Golden Scripts* 3: 4 – 16.

Ahmad Tabibiy lirikasi tadqiqida matn tarixining o'рни

Shermuhammad Amonov¹

Abstrakt

Mumtoz adabiyot namunalarining manba va matnlarini o'rganishda matnshunoslikning nazariy qismi bo'lgan matn tarixi masalasi alohida o'rin tutadi. Muayyan asarning matn tarixini o'rganish muallif dunyoqarashi, e'tiqodi, ijodiy pozitsiyasini, umuman, asar yaratilgan davr ruhi hamda adabiy an'analar to'g'risida aniq tasavvur berishi jihatidan muhim hisoblanadi.

Matnshunoslik va adabiy manbashunoslikning nazariy masalasi hisoblangan matn tarixi masalasi rus matnshunosligida ma'lum darajada tadqiq etilgan. Bu masala rus matnshunoslaridan B. V. Tomashevskiy, S. A. Reyser, D. S. Lixachyev tadqiqotlarida muayyan darajada tadqiq etilgan. Matn tarixiga doir nazariy qarashlar o'zbek matnshunosligida ham muayyan darajada o'rganilgan va o'rganilmoqda. Ayniqsa, ushbu masala yuzasidan bildirilgan A. Habibullayev, Sh. Sirojiddinov, N. Jabborov, A. Erkinov, N. Shodmonov, R. Zohidov, Q. Pardayev va Sh. Nuriddinovning fikr-mulohazalari ahamiyatlidir.

Ushbu maqolada Ahmad Tabibiyning ayrim shr'rlari yozilishiga sabab bo'lgan jihatlar yuzasidan mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: *Tabibiy, shoir, tarixiy sharoit, matn, adabiy ta'sir, she'r.*

Kirish

Ijodkor tomonidan muayyan asar matnining yaratilishidan tortib xronologik jihatdan eng so'nggi nusxasiga qadar yuzaga kelgan tafovutlar matn tarixini tashkil etadi. Ya'ni muayyan asar matni to'g'risida mavjud ma'lumotlar yig'indisi matn tarixidir. Zamonaviy matnshunoslikning asosiy metodologik tamoyili shundan iboratki, asar matni tarixi uning alohida parchalarini bir-biridan ajratib "o'qish"da emas, balki yaxlit holda o'rganishdadir. Alohida va yaxlit holda o'qilgan matnlar tahlili ayri holatda amalga oshirilmaydi va "boshlang'ich" shaklni tiklash uchun olib borilmaydi, matn

¹ Amonov Shermuhammad Normurotovich – filologiya fanlari doktori, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: shermuhammad1106@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3962-1774

Iqtibos uchun: Amonov, Sh. N. 2025. "Ahmad Tabibiy lirikasi tadqiqida matn tarixining o'рни". *Oltin bitiglar* 3: 17 – 41.

tarkibida bosqichma-bosqich matn tarixini o'rganish va uning barcha yashash bosqichlarini tiklash maqsadini ko'zlaydi. Matndagi bir joyning o'zgarishi bir vaqtning o'zida boshqa o'zgarishlar bilan bog'liqlikda o'rganiladi. Matndagi alohida o'zgarishlar o'rta-sidagi bog'liqlik matn yaratuvchi (muallif, hammualliflar va muharrirlar) shaxsiyati – uning g'oyalari, e'tiqodi, psixologiyasi, badiiy didi va hokazolar bilan umumiy tushuntirish orqali o'rnatiladi [Лихачев 1964, 6].

Matn tarixini o'rganayotgan tadqiqotchi uning o'zgarishiga sabab bo'lgan matndan tashqaridagi barcha asoslarni ko'ra olishi kerak. Matn tarixi tarixiy-adabiy, tarixiy, tarixiy-maishiy va boshqa masalalar bilan uzviy bog'liq. Matnshunoslik matnni uning tarixi nuqtayi nazaridan o'rganadi. Nimaiki adabiyot tarixida o'rganilsa, matn tarixida ham qo'llaniladi, biroq matndagi o'zgarishlarni tushuntirish nuqtayi nazaridan yondashadi. Demak, matnshunos matndagi muayyan o'zgarishlarni tushuntira olish chegarasidan chiqmagan holda qo'lyozmaning g'oyaviy, estetik tomonini o'rganishi shart.

Matn tarixi matn ijodkori rejasining ro'yobga chiqish jarayoni bo'lib, matnshunoslikning asosiy tadqiqot obyekti sanaladi [Лихачев 1964, 34]. Muayyan asar matni haqidagi to'liq ma'lumot berish o'sha matn tarixini to'la o'rganish asosida amalga oshiriladi. Ya'ni, bunday ishlarda muayyan matnning dastlab, shakliy xususiyatlari (hajmi, xati, kotibi va boshqalar), so'ng, uning mazmuni bilan bog'liq ma'lumotlar yoritiladi. Zero, "Matnshunoslik tahlilini esa, matn tarixi ma'lumotlarisiz amalga oshirib bo'lmaydi. Chunki bu ma'lumotlar asarning shakli va mazmuni haqida aniq tasavvur olish uchun material beradi [Хасаний, Хабибуллаев 2012, 18].

Asosiy qism

O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari manbalarini o'rganishda matnshunoslikning nazariy qismi bo'lgan matn tarixi va matn tahriri masalalari alohida o'rin tutadi. Matnshunos Nurboy Jabborov matn tarixining aynan qaysi masalalarni qamrab olishi haqida shunday fikr bildiradi: "Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, matn tarixi qo'lyozma manbalar genealogiyasini tekshirishdan muallifning va hatto manbani ko'chirgan kotibning dunyoqarashi va g'oyasini o'rganishgacha, asarning yuzaga kelishida muallif ijodiy niyatining ro'yobga chiqishidan uning yaratilishigacha u yoki bu darajada aloqador bo'lgan boshqa adabiy yodgorliklar bilan o'zaro bog'liq jihatlari tadqiqigacha bo'lgan barcha jarayonlarni qamrab oladi"

[Жабборов 2019, 12]. Masalaga bunday yondashuv adabiy yodgorlik matni bilan bog'liq barcha jihatlarini tadqiq qilish imkoniyatini yaratadi. Akademik Shuhrat Sirojiddinov matn tarixi masalasiga e'tibor qaratib, shunday deydi: "Matn tarixini o'rganish qo'lyozma asarning mavjud nusxalarini qiyoslashdan boshlanadi. Matnlar *to'liq, nuqsonli, tuzatilgan* (redaksiyaga uchragan) yoki *tugatilgan* ko'rinishlarda uchraydi. Qo'lyozma nusxalarda uning tarixi bevosita qayd etilgan yoki bilvosita aniqlanadigan belgilar yordamida tiklanadi" [Сирожиддинов 2019, 18]. Matnshunos Qo'ldosh Pardayev olimning bu fikrlariga munosabat bildirib, yuqorida keltirilgan masalalar, asosan, matn tarixi bilan bog'liq ko'proq tashqi belgilarni o'z ichiga olishi, matn tarixi, bundan tashqari, badiiy matnning mohiyatiga aloqador xususiyatlarni ham o'rganishini alohida ta'kidlaydi [Пардаев 2019, 43].

Demak, matn tarixi badiiy asar matniga daxldor barcha masalalarni qamrab olar ekan, o'zbek matnshunosligida bu nazariy muammo qachondan boshlab o'rganilgani, boshqacha aytganda, matn tarixi muammosining genezisi haqida fikr yuritish zarurati tug'iladi. Nurboy Jabborov matn tarixini tadqiq qilish ildizlari Qur'oni karim va hadisi shariflarning o'rganilishi bilan bog'liq ekanini ta'kidlaydi [Жабборов 2021, 8]. Ayni masala yuzasidan matnshunos R. Zohidov: "Bir necha nusxaga ega bo'lgan asarlar matni ma'lum vaqt mobaynida turli omillar ta'sirida o'zgarishga uchragan. Bunga asar muallifi, kotib, noshir va boshqa shaxslar yoki ijtimoiy voqelikning ta'siri sabab bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra, "matnshunosning vazifasi mana shu o'zgarishlarni aniqlash, ularni tarixiy, ilmiy dalillar bilan asoslash va shu yo'l bilan asl matnni tiklashdir" [Зоҳидов 2018, 194], deb fikr bildiradi.

Asarning matn tarixini o'rganish muallif dunyoqarashi, e'tiqodi, ijodiy pozitsiyasini, qolaversa, asar yaratilgan davr ruhi hamda adabiy an'analar to'g'risidagi tasavvurlarni boyitadi. Olim Nurboy Jabborov to'g'ri ta'kidlaganidek, "matnshunoslik izlanishlari bo'lmasa, adabiyotshunoslik tadqiqotlari aksar hollarda o'z ahamiyatini yo'qotadi. Agar adabiy manba yaxlit bir imoratga qiyoslansa, matnshunoslik uning poydevoridir. Adabiyotshunoslik ana shu poydevor ustiga qurilmog'i zarur. Aks holda u poydevorsiz inshoot singari omonat bo'lib qoladi" [Жабборов 2020, 51]. Bunday qarash boshqa matnshunoslar tadqiqotlarida ham qayd etiladi. Darhaqiqat, matn tarixini o'rganish muayyan asarning ilmiy-tanqidiy matnini yaratish va badiiy tahlillar uchun zamin hozirlaydi. Matnshunos olim Nafas Shodmonov mazkur muammoning

yechimini “matn tasarrufi” tushunchasi vositasida sharhlaydi: “Adabiy manba tadqiq etilib, istifodaga kiritilgach, muallif va uning merosini “tashuvchilar” tomonidan yo‘l qo‘yilgan xato hamda nuqsonlar ular zimmasidan tadqiqotchi zimmasiga o‘tadi. Shuning uchun manba tadqiqot doirasida to‘g‘ri tasarruf etilishi, nuqsonlar bartaraf qilinishi lozim. Tasarruf uchun, eng avvalo, matnshunoslik mafkurasi, ilmiy tafakkur shakllangan bo‘lishi kerak. U yetarli darajadagi nazariy bilimlar bilan bir qatorda psixologik, mantiqiy va estetik tahlil, tasavvur, yechim topish malakalarini o‘zlashtirish orqali hosil qilinadi” [Шодмонов 2013, 15]. Demak, muayyan adabiy yodgorlik matnining tarixini o‘rganmasdan, u haqida xolis fikr bildirib bo‘lmaydi.

Matn tarixini o‘rganishda asarning mavjud nusxalarini qiyoslash, ular orasida kuzatiladigan tafovutlarning o‘zi bilangina cheklanib qolish ham to‘g‘ri bo‘lmaydi. Bunda ijodkor laboratoriyasiga kirish, uning zamondoshlari bilan ijodiy aloqalarini kuzatish, hayotiy faoliyatiga oid ma‘lumotlarni ham o‘rganish, shuningdek, asar yaratilgan davrdagi ilmiy, tarixiy asarlar hamda arxiv fondlarida saqlanib qolgan manbalarni istifoda qilish muhimdir. Bu jihatdan rus olimi B. V. Tomashevskiyning: “Ba‘zan asarning to‘liq rejasi va maqsadi muallif va (uning) zamondoshlari yozishmalari, xotiralari va boshqalarni o‘rganishda ochiladi” [Томашевский 1959, 146] tarzidagi mulohazalari o‘rinlidir.

Darhaqiqat, matnshunoslik va adabiy manbashunoslikka doir har qanday tadqiqot va tahlil matn tarixi bilan aloqadorlikda amalga oshiriladi. Shunga ko‘ra, “muayyan matn haqidagi barcha ma‘lumotlar yig‘indisi matn tarixi” [Ҳабибуллаев 2000, 92] hisoblanadi. Matnshunos olim A. Habibullayev matn tarixi haqida fikr yuritib: “Matn tarixi materiallari o‘z navbatida matnshunoslik tahlilini amalga oshirish uchun xizmat qilishi, matnshunoslik tahlili esa: 1) *tadqiq etilayotgan matnning qaysi davrga mansubligi*; 2) *matnning tarixiy-adabiy va madaniy shart-sharoit bilan aloqasini belgilashi va kuzatishi*; 3) *o‘rganilayotgan asar matnidagi barcha o‘zgarishlarni hisobga olishi*; 4) *xuddi o‘sha sharoitda ijod qilgan boshqa mualliflarning asarlariga e‘tibor qaratishni*; 5) *muayyan asarning boshqa asarlarga ko‘rsatgan ta‘sirini izlash* kabi omillarga aniqlik kiritishini ta‘kidlaydi [Ҳабибуллаев 2000, 92]. Ushbu mezonlar Ahmad Tabibiy she‘riyatida matn tarixi masalasini o‘rganish uchun ham xos bo‘lib, masalaga bunday yondashuv yangi ilmiy xulosalarga olib kelishi jihatidan muhim hisoblanadi.

Feruz farmoniga ko‘ra, Ahmad Tabibiy saroyga chaqirtiriladi

[Ходим 2011, 143-144]. Tabibiyning Feruz bilan uchrashuv tafsilotini Xodim quyidagicha bayon qiladi: *“Muhammad Rahim Ikkinji buyruq berdi: – Shoirni qo'liga qog'oz, qalam berulsun, degan buyruq bo'yuncha, shoir Ahmadjonni qo'liga qog'oz qalam berildi. Ham Muhammad Rahim Ikkinjining o'zi ham shoir bo'lg'oni uchun she'rni o'zi boshlab berdi.*

Shunday qilib boshladikim: *“Shohim mango hukm ayladi, xizmatda degil bir g'azal”, deb boshlab berib xitob qilib aytdi: Shuni o'zini davomini qil, deb buyruq berdi. Ahmadjon tik(ka) turub, shuni ishlab bergan she'rini davomini oyoq ustida dik turib ishladi. Ishlasa ham yaxshi ishladi. To'qqiz band qilib buyruq bergan hamon to'xtamasdan, o'ylanmasdan ishlab: - Taqsir, to'qqiz band qilib ishladim, deb Muhammad Rahim Ikkinjiga aytdi. Bizlar ham dahlizda eshitib o'turduk. Bizlar hayron bo'lduk. Bu kishi to'qqiz band she'rni darhol qanday qilib ishladi, deb qarab turgan eduk”* [Ходим 2011, 143 – 144]. Demak, Tabibiyning *“Shohim manga hukm ayladi xizmatda degil bir g'azal”* misrasi bilan boshlanuvchi g'azali 9 baytdan iborat bo'lgan. Shoir lirik merosi tadqiqi yuqorida keltirilgan misra bilan boshlanuvchi g'azali yo'qligini ko'rsatadi. Biroq Ahmad Tabibiy *“Munis ul-ushshoq”* devoniga shoirning ikki qasidasi kiritilgan va ularning ikkinchisi *“Shohim manga hukm ayladi xizmatda degil bir g'azal”* misrasi bilan boshlanadi. Ushbu qasida matni quyidagicha:

*Shohim manga hukm ayladi xizmatda degil bir g'azal,
Bo'lsun badiha lafzlig' ichra va lekin bebadal.*

*Bo'lsun iborati xush rangin alfozi fasih,
Qilmon anga lekin onga beg'ash bo'lub makru hiyal.*

*O'tkarmayin fursat hech ochg'il tiling ash'org'a,
Kim bu zamondur fikrati ash'or uchun yaxshi amal.*

*Ham aylagil anda aruz ila qavofiy mushkulin,
Turfa sinoat ko'rguzub zehni saliming birla hal.*

*Yetkur balog'atlar bila andog' sano'e nur aro,
Kim aylasun tahsin sanga ruhi Navoiy, Jomiy tal.*

*Qayu shohkim olam aro jumla salotin xaylidin,
Iqbol-u johini baland etmish Qodiri lamyazal.*

*Har kimki lutfi shahdidin topsa halovat gar dame,
Komi chuchukdur borho lazzatda ondoqkim asal.*

Topmish oningdek rutbakim barcha jahon sultonlari

Bordur huzurda sokini xidmatgudozi fil-masal.

*Har kimga essa qahridin nogah nasimi jon gudoz
Beshak qo'parg'usi oning bunyodini tiyg'i ajal.*

*Ochilmasa madhi bila dahr ichra har komi dahan,
Badbo'y ta'm talx o'lg'usi andoqkim zag'al.*

*Qilg'usi tun-kun xidmatin qilmoqda ko'shish sidq ila,
Har kimki topmoq istagay olam aro neku amal.*

*Qilsa tamarrud birla gar har kimki izhori inod,
Bo'lg'ay siyahlig'da yuzi xalq ichra ondoqkim zag'al.*

*Bo'lsa ne tong ishrat bila doim jahonda komyob,
Kim qilmish qismatin aysh ichra qassomi azal.*

*Doruyi bazli lutfidin topg'usi albatta davo,
Har kimki foqa-faqrning olomidin bo'lsa kasal.*

*Adli barobar xesh uza begonag'a masnad ila,
Andoqki shohi boxabar qilg'ay makon burji hamal.*

*Har kimki qilsa mehrini jonu ko'ngulda joy ul,
Xalq ichra bo'lg'ay izzatu ham e'tibor ila go'zal.*

*Bahri navolidin agar har kimsa ichsa qatrave,
Faqr uzra etmaklik qachon bo'lg'usi onga muhtamal.*

*Amri xattidin har kishikim chiqsa bir miqdori mo',
Sha'nida "kal-an'om" oning nozil erur "bal hum azal".*

*Har kim anga gar jahldin bir dam adovat aylasa,
Bo'lg'usi beshak umrlar xalq ichra ul dunu dag'al.*

*Bordur saodatda onga ahbob misli Mushtariy,
Lekin nuhusatda erur a'dosi andoqkim Zuhul.*

*Beshak shifo topg'usidur in'omi lutfi jomidin,
Muhtojlig'din har kishi jonida gar bo'lsa ilal.*

*Yo'q bahramand o'lmay kishi qolg'on navoli xonidin,
Olamda bunyod hech o'lsun va yo kim ko'ru kal.*

*Yo Rab, jahon ayvonida ayshu tarab birla mudom,
Bo'lsun onga sur'at bila hosil hama komu amal.*

*Iqbol birla baxt ham doim bo'lub rahbar onga,
Qilsun hamul komig'a ixlos ila jahdu jadal.*

*Doxil bo'lub ham xatti hukmi aro ro'yi zamin,
Qilsun tun-kun sidq ila qulluq anga jumla milal.*

*Hifz-u himoyat aylabon fazling bila yo Rab oni,
Osibi davrondin anga yetkurmagil hargiz xalal.*

*Bo'lsun g'ulomi dargahi ixlos ila bog'lab kamar,
Olam aro xayli malak aksar gar o'lsun var aqall.*

*Yo Rab, hamisha yastanib aflok rif'at dargahi,
Xizmat qilurda ittifoq etsun hama el-u duval.*

*Sultoni Iskandar nishon ashraf huzurida bu nazm,
Miqdori uch soat aro itmom topti bexalal.*

*Aylab Tabibiydek manga, yuz shukrkim, lutf-u karam,
Oyg'il huzurimda debon hukm etti shohim bir g'azal.*

Demak, ushbu g'azal yozilganida Ahmad Tabibiy juda yosh bo'lgan va she'riyat bilan u qadar jiddiy mashg'ul bo'lmagan. Ushbu qaydlar, Ahmad Tabibiyning shoir sifatidagi ilk ijod namunasi bilan tanishish imkonini beradi. Demak, Tabibiy keyinchalik saroyda shoirlilik bilan jiddiy mashg'ul bo'lgandan so'ng o'sha g'azal matni ustida ishlagan, uni 30 baytli qasida darajasiga yetkazgan. Bu ma'lumotlar orqali yuqorida ta'kidlanganimiz – ***tadqiq etilayotgan matnning qaysi davrga mansubligini*** aniqlash mumkin.

Matnning tarixiy-adabiy va madaniy shart-sharoit bilan aloqasini belgilash va kuzatish

Ahmad Tabibiyning hayot yo'li, faoliyati, adabiy-estetik qarashlariga oid fikrlari uning "Munis ul-ushshoq" devoni debochasida ham aks etgan. Debocha matnida shoirning o'z ahvoli, o'sha davr tarixiy-adabiy va madaniy shart-sharoiti haqida ham ayrim fikrlar bayon etilgan.

"Nokomlig' bodasining sargardoni va beoromlig' zoviyasining majnuni hayroni ahqar ul-ibod mulk us-samad va aqsari umam hazrati Muhammad ibn hoji Ali Muhammad almutaxallis bit-Tabibiy Ahmad g'afarollohu zunubahumo va satara uyubohumo o'z ahvalidin bu nav' ajz va qusur bila takallum surar va o'z ishtig'olidin mundoq taqsir va favr bila nuktadonlar arosida dam urarkim, chun zamoni behjat iqtironi Xivaqi Firdavs xavarnaq shahrining mamlakat manba'i fayzi haqqi hazrati saltanatdastgoh mutaoliy joygoh xilofatpanoh Iskandar hashmat Sulaymon martabat xurshid manzilat gardun rif'at ma'lo alqob Jamshid janob.

Nazm:

*Shahanshohiki hashmatda Sikandar,
Anga kelmish g'ulomi amr gustar.*

*Abo anjad salotini jahondur,
Ulus boshi uza zilli O'g'ondur.*

*Inoyotu saxovat manba'idur,
Adolotu muruvvat matla'idur.*

*Chu shar' oyinini yaxshi bilibdur,
Rivoji shar' oyini kelibdur.*

*Yana asrida ko'b topdi masojid,
Madoris birla anvo'i ma'obid.*

*Kitob o'ldi necha asrida ta'lif,
Necha devoni nazmi, nasri, tasnif.*

*Gahi fozilg'a pesha nuktada tablig',
Gahi atrok sori tarjimonlig'.*

Qay-u insonki bu dam keldi fozil,

.....

*Bu vajh ila oning asrida tun-kun.
Suxandon xayli bo'ldi haddin afzun.*

Sarvari salotini olam sardaftari xavoqini muazzam saltanat burjining oftobi olamtobi, makrumat durjining gavhari noyobi, xilofot farqining afsari, gavhar yarosi, jalolat tojining durri garon bahosi, malozi muluki oliyjoh marj'i xavoqin davlatpanoh nosibi rioyot millat bayzo rofe' alom shariati g'arro hodimi asosi zulm va shiqoq mohiyi osori kufr va nifoq, madanul adolat va sahovat malikul mamlakati vas-saltanat mu'izul millati vad-davlat almuayyidu tabayudotil mulk almannon val muntasiru binusratil hayyil mustaon xalifatur Rahmon zilli Subhon Abulmuzaffar val Mansur abul fath Sayyid Muhammad Bahodirxoni soniy domo umruhu va iqbolihu va zayyada davlatahu va ijlalahuning hatai ixtiyori va qabzai iqtidorida erdi va ul hazratning say'i va ko'shishlari doim ul avqot ulamo va fuzalo va shuaro izyodig'a masruf bo'lub bazl va baxshishlari aksar holot fusaho va bulag'o haylining sof e'tiqodig'a ma'tuf bo'lur erdi. Bu sababdin men dog'i altofi ehsonidin barumand bo'lg'ali shoyiq va jonu ko'nglumni fuzalo ahvolotin tamosho qilurda taassufg'a loyiq bilib ulamo va fuzalo xizmatin ulchakim mumkin erdi bajo kelturdum, har majlisdakim fazl va donish sham'i ravshanlig' topsa, anga parvona yanglig' o'zumni yetkurub, lekin bebuzoatlig' va qillati istitoatlig' borho mone' erdi va beilmi donish jihatidin ko'bdin ko'b taraddudim zoye' erdi va ul hazratning gohi o'z tab'i latif va fikri shariflaridin nazmi jon fizo va she'ri dilkusho zuhurg'a kelganda, fozili mudaqqiq

va komili muhaqqiqlar iborati ma'noaro va mazomini diqqat piroyasini mafhumig'a yetib farqig'a taqsin va ofarin gavharlarin sochib duo va sano va til ochar erdilar. Ori fozil kimsa fuzalo va ulamonavoz bo'lub va ilmu ma'rifat kunhiga yetgan kishi ulamo bila suhbat tuzub nuktaparvoz bo'lg'ay, bovujud men ham bu xonadong'a bandai zamim va xizmatga sarafgandai qadim bo'lub, aboanjad xonazoda g'ulomi pok e'tiqod erdim.

Nazm:

Otam bu borgahg'a erdi banda,
Onam bu ostong'a sarfikanda.

Bas emdi men erurman xonazoda,
Bu ikkidin manga nisbat ziyoda.

Ne tong faxr aylasam ahli jahong'a,
Ki bor men bandai shohi komrong'a.

Chu men bekasda qulluq nisbati bor,
Jahon ahlini bilkull davlati bor.

Angakim yor esa qulluqda mansub,
Saodat haylidin bo'lg'usi mahbub" [O'zRFAShI 6226, 6^b].

Shoirning she'rlari Feruz ko'rsatmasiga ko'ra zamondoshlari tomonidan to'plam holida bir necha marotaba ko'chirilgan. Tabibiy tarjima asarlari Fuzuliyning "Haft jom" va Vahshiy Bofiqiyning "Nozir va Manzur" ham shoh farmoniga ko'ra qayta-qayta qo'lda ko'chirilgan. Shoir lirik she'rlarini bitar ekan, dastlab, ularni devon shaklida tartib berishni maqsad qilmagan. Shoir devonlarining tartib berilishida hukmdor (Feruz)ning ta'siri katta bo'lgan. Shunday bo'lsa-da, shoir lirik merosi tadqiqi uning keyinchalik she'riy devon tartib berishni mo'ljallaganini ko'rsatadi. Negaki, shoirning o'z zamonasida ko'chirilgan to'plamlardagi yuzlab she'rlari devonlariga kiritilmagan. Ta'kidlanganidek, Feruz ko'rsatmasiga binoan Tabibiy she'rlarini devon holida jamlagan. Bu haqda devonlari uchun yozgan debochasida quyidagilarni keltiradi: "Bas, bu asnoda kunlardin bir kun g'oyati adolat va nihoyati marhamatidin ishorati oliya va bashorati jaloliyya bu hokisori zarravor tarafig'a andoq sudur toptikim hama ash'orimni jam' qilib devon tartibin tuzgaymen va ul murattabni janobi gardunmaobg'a tuhfa va hadiya yo'sinida ko'rguzgaymen va yana hamul onda va dubora haddin ziyoda otifat bila bu nav' kalomi maymanat anjom buyurdilarkim zodai tab'ing, ya'ni bu ash'ori dilpisanding xohi qabih va yo xudmalih hama farzandi arjumanding, balki tamomi jigarbandingdurlar. Bizga dog'i

xonazod va bandayi samimul e'tiqoddurlar. Bas alarni bu tariqa ovvora va parishon qilmoq va har kimning qo'lida pora-pora va sargardon qilmoq va muruvvat rasmidin yiroqda odamiyyat shevasidin uzoqdur. Nedinkim va andog'i hama ayon va nihoni nopoydordur. Lekin kalomi nasr va nazm har kimsadin yodgordurkim onga zamon osibi yetushmas va o'lmak savdosi oning boshig'a tushmas... Chun bu guftori guharborni eshitdim joni hazinimg'a nishot va zamiri anduhgining'a inbisot etushdi. Ammo bebizoatlig'din sharmisor qilib istitoat jihatidin iztiror o'ti jonu dilimga tushdi, nedinkim devon tartibin tuzmak suxan jam'ig'a mayl ko'rguzmak har beilm va funun qo'lidin kelmas. Balki har devona va majnun oni bilmas... Alqissa, **"Al ma'muru ma'zurun"** hadisi mafhosicha bu xidmati zi saodatni joni ko'ngul bila qabul qildim. Bu farmoni vojibul iz'onni bitkargali boshdin qadam qilib yeldim" [O'zRFASHI 6226, 7^b].

O'rganilayotgan asar matnidagi barcha o'zgarishlarning hisobga olinishi

Shoir ijodida mumtoz adabiy janrlarning barcha namunasi mavjud. Ular shaklan va mazmunan rang-barang. Biroq lirik merosi tadqiqi shoir turkiy devonlari tarkibidagi ayrim she'rlar, xususan, g'azallari mazmunan va shaklan hamohang tarzda yaratilganini ko'rsatadi. Jumladan, Tabibiyning "Munis ul-ushshoq" devonidagi 173-she'r "Yuz shukrkim, kulbam aro ushbu kecha jonon kelur, / Ya'ni zaif-u notavon bo'lg'on tanimga jon kelur" matla'si bilan boshlanib, uning hajmi 11 baytni tashkil etadi. Shoirning boshqa devon va she'riy to'plamlarida ham xuddi shunga o'xshash g'azallarni uchratish mumkin. Masalan, Tabibiy she'rlari jamlangan 1159 raqamli qo'lyozmada shoirning 7 baytli bir g'azali "Yuz shukrkim, bu tun hamul sho'xi diloromim kelur, / Boda tutub daf' etgali anduhi olomim kelur" matla'si bilan boshlanadi. 1148 raqamli qo'lyozmadagi 185-g'azal "Yuz shukrkim, ushbu kecha kulbam aro jonon kelur" misrasi bilan boshlanadi va uning hajmi 9 bayt. Yoki "Hayrat ul-ushshoq" devonida ham shu mazmundagi "Yuz shukrkim, ul nozanin kulbamda mehmondur bukun", "Yuz shukrkim, bazmim aro kelgusidur jonon bukun", "Yuz shukrkim, kulbam aro ul sho'x mehmondur bukun" misralari bilan boshlanuvchi g'azallarni uchratish mumkin. Masalan, "Ichon qal'a" davlat muzey-qo'riqxonasi fondidagi 5884/3 raqamli toshbosmaning 350-she'ri "Yuz shukrkim, ushbu kecha kulbam aro jonon kelur" (9 bayt), 857-she'r esa "Yuz shukrkim, keldi mening kulbam aro jonon bu kun" (9 bayt) misralari bilan boshlanadi. Albatta, bu she'rlar bir paytda emas, turli yillarda ijod etilgan.

Tabibiy inson qalbining nozik kechinmalarini ifodalovchi she'rlar yozish bilan bir qatorda, tabiat go'zalliklarini ham badiiy mahorat bilan tasvirlaydi. Shoir ijodida tabiat tasviri, yil fasllari bilan bog'liq ko'plab lirik asarlar mavjud. Jumladan, "Munis ul-ushshoq" devonidagi 198-g'azal "*Yuz tuman fayz ila keldi olam ichra to bahor, / Yer yuzin qildi nechukkim jannatul-ma'vo bahor*" matla'yi bilan boshlanib, uning hajmi 11 baytni tashkil etadi. Ushbu g'azal matni 1122 raqamli qo'lyozmadagi "*Qish ketib mulki jahong'a nozil o'ldi to bahor, / Yer yuzin fayz ila qildi jannat ul-ma'vo bahor*" matla'si g'azal bilan juda o'xshash. Bu g'azal 13 baytdan iborat bo'lib, uning matni kotib tomonidan xatoliklar bilan ko'chirilgan.

"Munis ul-ushshoq" devonidagi yana bir g'azal "*Bahor*" radifi bilan keladi va u quyidagi matla' bilan boshlangan:

*Fayz-u latoft dahr aro to oshkor etti bahor,
Sahnini har gulzorni jannat shior etti bahor.*

Faqatgina 13 baytli mana shu g'azal 1122 raqamli qo'lyozma asosida devonga kiritilgan. Ta'kidlash kerakki, devon tarkibida "bahor" radifli va "bahor" fasli bilan bog'liq ko'plab lirik asarlar mavjud. Biroq ularning aksariyati shoir lirik asarlari jamlangan qo'lyozma to'plamlarda uchramaydi. Masalan, devondagi "*Kulbama-ga kel, ey sho'xkim, kelmishdurur fasli bahor, / Olamg'a yuz qo'ymishdurur fayzu safoyi beshumor*", "*Bo'lmasa, ey do'stlar, Haq lutfig'a mazhar bahor, / Ne uchun, bas, dahrni qildi safoparvar bahor*", "*Mujdakim, keldi tuman nuzhat bila fasli bahor, / Jannat oso yer yuzining fayzin etti beshumor*" matla'lari bilan boshlanuvchi g'azallar shoir she'rlari to'plamlarida yo'q. Demak, bu she'rlarni shoir devon tartib berish chog'ida yozgan. Shuningdek, shoir "Munis ul-ushshoq" devonining mukammal nusxasidan ham, uning toshbosma variantidan ham ayrim g'azallar tushib qolgan va bu she'rlar devonning 3461 raqamli qo'lyozmasida uchraydi. Bu g'azallarning dastlabkisi "*To latofatlar bila zebi guliston bo'ldi bog', - Rang-u bu fayz-u safolar naqdig'a kon bo'ldi bog'*" [O'zRFAShI 3461, 25^b] matla'si bilan boshlansa, ulardan yana biri:

*Vahki, zamone topmadim anduhi hijrondin farog',
Bor doimo ko'zimda nam, ko'nglumda g'am, jonimda dog'.*

*Armon ul oshiqni nechuk qolg'usi ko'ngli ichrakim,
Fasli bahor yetsa agar dildor birla sayri bog'*

[O'zRFAShI 3461, 56^a].

Ushbu g'azallar biz tahlilga tortgan "bahor" radifli g'azallar

mazmuni bilan hamohang. Negadir, bu gʻazallar devonning mukammal nusxalariga kiritilmagan. Bundan tashqari, devonda *“Sahni chamanda to bahor oʻlgʻoch namoyon oʻldi gul, / Bulbulgʻa yaksar boisi faryod-u afgʻon oʻldi gul”* matlaʼli gʻazali, Navoiyning:

Sahar xovar shahi charx uzrakim, xaylu xasham chekti,

Shuoʻi xat bila koʻhsor uza oltun alam chekti, – matlaʼli gʻazaliga tatabbuʼ qilingan:

Shahi anjum shuoʻyin koʻk uza chun subhidam chekti,

Ufq lavhigʻa ishratdin ishorat bir raqam chekti.

Ki yaʼni xush safo birla kelib fasli bahori gul,

Ulus olida gʻabro xonida turluk niʼam chekti.

Eʼtiborlisi, ushbu gʻazallar ham shoir sheʼrlari jamlangan qoʻlyozma toʻplamlar (terma devon)larda uchramaydi. Ushbu gʻazallar tahlili ular bir paytda va bir xil sharoitda yozilgani, koʻplab lirik asarlar boshqa toʻplamlardagi gʻazallar taʼsirida ijod etilganini koʻrsatadi. Jumladan, devondagi *“Vasl shukrin qilmagʻongʻa dard-u hijrondur evaz, / Yor qadrin bilmagonga ranji hirmondur evaz”, “Mehri jamoling qildi to pinhon musalsal kokuling, / Boshimgʻa qildi dahrni zindon musalsal kokuling”, “Kulbamga keldi shukrkim, ochib yuzin jonon bukun, / Yorutdi tiyra koʻzlarim behaddi bepoyon bukun”* matlaʼli gʻazallar 1159 raqamli qoʻlyozmadagi lirik asarlar taʼsirida ijod etilgan. Sababi – bu toʻplamdagi lirik asarlar shoir “Munis ul-ushshoq” devoni tartib berilishidan oldin (1906-yili) yozilgan. “Munis ul-ushshoq” devonidagi “bahor” radifi va bahor fasli tasviri bilan bogʻliq lirik asarlari shoirning keyingi turkiy devonlaridagi sheʼrlarning yuzaga kelishiga ham xizmat qilgan. Jumladan, shoirning “Hayrat ul-ushshoq” devonidagi 219-gʻazal:

To boʻldi olam mulkida, ey doʻstlar, paydo bahor,

Qildi tamomi yer yuzin chun jannat ul-maʼvo bahor [OʻzRFAShI 3460, 52^b-53^a] – matlaʼsi bilan boshlanadi. Yoki devondagi *“Ey sanam, bahor oʻlmish azmi sayri boʻston qil, / Shohidi chamanlargʻa orazing namoyon qil”, “Toki ayyomi bahor oʻldi guliston xurram, / Boʻldi bulbul chekibon nola-vu afgʻon xurram”, “Bahor oʻlgʻoch boʻlub paydo binafsha, Berur gulzorgʻa oro binafsha”, “Bihamdillahki, lutfi Haq jahona oshkor oʻldi, / Yetib fayz-u safo yer yuziga fasli bahor oʻldi”* – matlaʼli gʻazallar ham shu mazmundadir. Bu gʻazallarning barchasi 11 baytdan iborat boʻlib, sahifalar hoshiyasiga koʻchirilgani eʼtiboridan ular devonni takomillashtirish asnosida bir paytda ijod etilgan.

Shoirning “Tuhfat us-sulton” devonida ham shu mazmundagi

lirik asarlar anchagina bo'lib, ularning devondagi tartibi quyidagi jadvalda keltirilgan:¹

1-jadval

№	Devondagi tartib raqami	G'azalning birinchi misrasi	Baytlar soni
1	282	Fasli bahor o'lmish ayon, ey lolarux, ey lolarux	9
2	379	Agarchi har sori esgay bu lahza bodi bahor	9
3	383	Bo'ldi to mulki jahon ichra bu yil paydo bahor	9
4	384	Soqiyo, keturgil bodakim kelmishdurur fasli bahor	9
5	652	Navbahor ayyomi bo'lmishdur jinon osor bog'	9
6	653	Ko'rki bu dam aylamish turluk shajar izhor bog'	9
7	654	Yetti ayyomi bahor sabzi rayon bo'ldi bog'	11
8	655	Yetti ayyomi bahor sabzi rayon bo'ldi bog'	11
9	781	Bahor ayyomi bo'lmish, ey pari, sayri guliston qil	15
10	809	Bahor ayyomi bo'lmish bog' aro, ey mehribon, kelgil	11

Ahmad Tabibiy devonlarida arab harflarining ayrimlari bilan tugaydigan g'azallar adadi 30dan 50tagacha ekani, bir xil radifdagi o'nlab g'azallar kiritilgani kuzatiladi. Bundan shoir bir nechta devon tartib berishni maqsad qilgan, degan xulosaga kelish mumkin. Shuning uchun ham Tabibiy ijodida bir xil radif va bir xil mazmundagi lirik asarlar salmoqli o'rinni egallaydi.

Shoirning unga o'xshash sharoitda ijod qilgan mualliflar asarlariga munosabati

Ta'kidlash kerakki, Alisher Navoiy ijodi Tabibiy va unga zamondosh shoirlar uchun maktab vazifasini o'tagan. Ma'lumki, Feruz hukmronligi davrida hazrat Navoiy asarlari qayta-qayta kitobat qilingan, mutafakkir shoir merosini o'rganish, undan ilhomlanib ijod qilish mumtoz adabiy an'analar rivojiga xizmat qildi. Bundan tashqari, Tabibiy va uning zamondoshlari ijodida Muhammad Rizo Ogahiyning ta'siri katta bo'lgan. Negaki, Ogahiy mumtoz adabiy an'analarni ham shaklan, ham mazmunan munosib davom ettirgan, yangi janrlarda qalam tebratgan, Xorazmdagi bir guruh ijodkorlarning yetishib chiqishi va ularning muvaffaqiyatga

¹ Jadvalda Xiva "Ichan qal'a" davlat muzey-qo'riqxonasi fondidagi 5884/3 raqamli toshbosma manbadagi she'rlar keltirildi.

erishishi hamda adabiy sohaning rivojlanishi uchun o'zining munosib hissa qo'shgan. XIX asr oxiri – XX asr boshlari Xorazm adabiy manbalarini kuzatar ekanmiz, har bir shoir o'zining aksariyat she'rlarini ulug' so'z san'atkorlari Alisher Navoiy va Muhammad Rizo Ogahiyga o'xshatmalar tarzida yozganiga guvoh bo'lamiz. Ahmadjon Tabibiy ham Navoiy va Ogahiydek mutafakkir shoirlar ijod namunalari bilan yaqindan tanishib, ularni o'ziga ma'naviy ustoz deb bilgan ijodkorlardan biri edi. Shoir adabiy merosining aksariyatida Alisher Navoiyning ta'siri yaqqol sezilib turadi. Shuningdek, shoir lirik asarlarida Fuzuliy, Munis, Ogahiy, Feruz ijodidan ta'sirlanish holatlarini ham ko'rish mumkin. Tabibiy ijodida 100dan ortiq ijodkorga o'xshatma yozish, muxammas bog'lash holatlari mavjud. Ushbu shoirlarning aksariyati shoirning zamondoshlaridir.

Ma'lumki, zamondosh shoirlarning ijodiy hamkorlikda qalam tebratishi muayyan adabiy muhitning xos xususiyatlari-dandir. Xiva adabiy muhiti bu borada, ayniqsa, o'zi an'anasiga ega bo'lgan. Tabibiyning 1175, 1182, 1185, 1190, 1196, 2024, 2026, 6930 raqamli "Bayozi g'azaliyot", 1128, 1129, 1130, 1131, 1157 raqamli "Bayozi muxammasot", 1133 raqamli "Bayozi musaddasot" to'plamlaridagi ko'plab lirik asarlar ana shunday hamkorlik samarasidir. Ushbu to'plamlardagi Tabibiy lirik asarlarining aksariyati zamondosh shoirlar ijod namunalari ta'sirida yaratilgan. Zero, shoirning ko'plab lirik asarlari Feruz, Sultoniy, Sa'diy, Sodiq, G'oziy, Asad, Bayoniy, Oqil, Nozir, Shinosiy, G'ulomiy, Purkomil, Kamoliy, Inoyat, Amir, Ojiz, Niyoziy, Habib, Xokiy, Rog'ib, Yusuf, Devoniy, Mutrib Xonaxarob, Avaz, Nadimiy, Xodim, Chokar, Muznib, Umidiy, Mirzo, Haqiriy kabi shoirlar g'azallariga tatabbu' va taxmis sifatida yuzaga kelgan. Masalan, 1128 raqamli "Bayozi muxammasot"da Tabibiy muxammaslari berilgan. To'plamga shoirning forsiy va turkiy tillarda yozilgan muxammaslari kiritilgan. Avvalo, undagi taxmislarning aksariyati zamondosh shoirlar g'azallariga bog'langan bo'lsa, ulardan ayrimlari Tabibiy g'azallariga zamondoshlarining taxmislari ekanini ta'kidlash kerak. Jumladan, to'plamda Tabibiyning Sultoniy, Kamoliy, Ravnaq, Rojii, Orif, Sa'diy, Mirzo, Tolib, Asad, G'ulomiy, Fuzuliy, Hoziq, Adliy, Haydar, Suhayliy, Sayfiy, Fig'oniy, Sobir (Fuyuzot), Xon, Munis, Nadimiy, Balig'o, Muhammad Hodi Shirvoniy (Maoliy), Lutfiy, Navoiy, Feruz, Husayniy, Nishotiy, Amir, Xatoiy, Xolis, Komil, Munis, Sodiq, Xayoliy, Avaz, Ojiz, Haqiriy, Devoniy, Doiy, Chokar, Murodiy, Fano, Xokiy, Xodim, Rog'ib, Niyoziy, Shinosiy, Yusuf, Mutrib Xonaxarob, Habibiy, Umidiy,

Bayoniy, G'oziy va o'zining g'azallariga bog'langan. Ushbu muxammaslarning aksariyati shoir "Munis ul-ushshoq" devoniga kiritilgan bo'lsa, ularning ayrimlari devonlarda uchramaydi.

Ta'kidlanganidek, to'plamda Tabibiyning *"So'zung qil muxtasarkim, xotiri dildor nozik, Agarchi so'z gavhardur lek ushbu tor nozikdur"* matla'li 7 baytli g'azaliga Niyoziy, Ojiz, Doiylarning taxmis she'rlari ko'chirilgan. Bu hol Tabibiy lirik asarlariga zamondosh ijodkorlar tomonidan o'xshatmalar, taxmis she'rlar yozilganini ko'rsatadi. 1128 raqamli qo'lyozma ("Bayozi muxammasot") tadqiqi ayrim anglashilmovchiliklarga aniqlik kiritadi. Jumladan, shoir "Munis ul-ushshoq" devonidagi 9 banddan tarkib topgan bir muxammas "Muxammasi Tabibiy g'azali Fuyuzot" deb sarlavhalanib, u quyidagi band bilan boshlanadi:

*Ey, loyiq erur zotinga na't ila tahiyyot,
Ey, keldi tufayling hama mavjudi samovot,
Ey, topdi hadising bila jonlar tani amvot,
Ey, so'z navla dersam sango xurshidi samovot,
Sandin oliyur yuz ziyoni hama zarrot.*

Devon matnidan ushbu muxammas kimning g'azaliga bog'langanini aniqlash qiyin. 1128 raqamli qo'lyozma asosida ushbu muxammas "Sobir" taxallusli ijodkor g'azaliga yozilganini aniqlash mumkin. Yoki devondagi yana bir muxammas esa "Muxammasi Tabibiy g'azali Maoliy" deb sarlavhalangan. Ushbu muxammas ham 9 band bo'lib, uning birinchi bandi:

*Tokay chekaram furqat aro ranju anoni,
Ko'kka eturub har nafas afg'onu navoni,
Emdi tilaramkim xush edam dil ila joni,
Soqiy ola ol jom safobaxshi ravoni,
Lutf ayla damodam biza ul ruhi ravoni, – tarzida boshlansa,*
uning oxirgi bandi quyidagicha:

*Har kimki baland esa oning fikru xayoli,
Asnofi riyoizatla zaif o'lg'usi holi,
Jon go'shig'a olg'usi Tabibiy bu maqoli:
Rohatmu yashar ma'rifatando'zi Maoli,
Aylarmu tabassum ruxi arbobi maoni.*

Matndan ushbu she'r *Maoliy* ismli (taxallusli) shoir g'azaliga yozilganini ko'rish mumkin. Biroq 1128 raqamli qo'lyozmada ushbu muxammas sarlavhasida "Muhammad Hodiy Shirvoniy" degan ism qayd etilgani kuzatiladi. Bundan tashqari, 1129 raqamli

“Bayozi muxammasot” to‘plamida ham shoirning xuddi o‘sha sharoitda ijod qilgan Rog‘ib, Oqil, Niyoziy, Doiy, Mutrib, Bayoniy, Habib, Shinosiy, Asad, Chokar, Avaz (Tabibiy g‘azaliga ham yozgan), Ojiz, Nadimiy, Nodir, Nodim, Nazmiy, Najot, Yusuf, Devoniy kabi shoirlar g‘azallariga bog‘langan taxmislari mavjud. Shuningdek, ushbu to‘plamda Rog‘ib, Rojiy va Avazning Tabibiy g‘azallariga bog‘lagan muxammas she‘rlari kiritilgan.

Adabiy ta’sir va yangi she‘rlar

Avvalo shuni ta’kidlash kerakki, Ahmad Tabibiy lirik asarlarining aksariyati o‘zigacha ijod qilgan ko‘plab shoirlar ta’sirida yaratilgan. Shoir devonlaridagi she‘rlarning ko‘pchiligi boshqa shoirlar lirik asarlariga tatabbu’, muxammas, musaddas bog‘lash, mustazod bitish tarzida bitilganini ko‘rsatadi.

Tabibiy ijodida muayyan asarning boshqa asarlarga ko‘rsatgan ta’siri masalasi yuzasidan ko‘plab misollar keltirish mumkin. Jumladan, shoirning “Munisul-ushshoq” devonida 53 ta muxammas mavjud bo‘lib, ular Navoiy, Fuzuliy, Munis, Ogahiy, Feruz, Amir, Sultoniy, Mirzo, Ravnaq, Rojiy, Xayoliy, G‘ulomiy, Adliy, Fuyuzot (Sobir), Xon, Maoliy, Nadimiy, Balig‘o va shoirning o‘z g‘azallariga bog‘langan. “Hayrat ul-ushshoq” devonida esa Tabibiyning jami 114ta muxammasi kiritilgan. Bular Ogahiy, Feruz, Lutfiy, Husayniy, Navoiy, Fuzuliy, Nishotiy, Rojiy, Amir, Xatoiy, Xolis, Komil, Ravnaq, Munis, Xayoliy, Avaz, Ojiz, Haqiriy, Devoniy, Kamoliy, Doiy, Chokar, Nadimiy, Rog‘ib, Fano, Mirzo, Murodiy, Sultoniy, Xodim, Shinosiy, Niyoziy, Yusuf, Mutrib Xonaxarob, Habibiy, Umidiy, Bayoniy, G‘oziy, Asad, Oqil, Purkomil, Vazir, Mushrif, Oshiq, Ado, Hoziq, Fazliy, Nola, Afsus, Xijlat, Vahmiy, Xotam, Ulviy, Vasfiy, Naf’iy, Nasib, G‘aribiy, Boqiy, Avniy, Navras, Hoshim, Zotiy, Noiliy, Laylo, Zevar, Fitnat, Sham’iy, Mohir, Ayniy, Muhibiy, Somiy, Qudsiy, Muxlis, Adliy, Partav, Qoiliy, Sobir, Amir (jami 78 nafar ijodkor) va o‘z g‘azallariga taxmis qilingan. “Tuhfat us-sulton” devonida esa shoirning 140ta muxammasi kiritilgan. Shoirning bu devonida yuqorida nomlari zikr etilgan shoirlar qatorida Muhiy, Inoyat, Omoniy kabi shoirlar g‘azallariga bog‘langan taxmislar ham mavjud.

Boshqa so‘z san’atkorlari g‘azallariga taxmis qilish ijodkordan chuqur bilim va tajriba talab etgan. Bunda ijodkorlar, avvalo, o‘zining dunyoqarashi, hayot haqidagi fikr-xulosalariga hamohang bo‘lgan she‘rlarga taxmis bog‘lashga harakat qilganlar. Ikkinchidan, muayyan an’anaga ergashib bunday she‘rlar ijod etilgan.

Ahmad Tabibiy lirik merosi tadqiqi muxammaslar uch xil yo'l bilan ijod etilganini ko'rsatadi. Bular:

- 1) shoirning mustaqil tarzda yozilgan muxammaslari;
- 2) o'z g'azallariga bog'lagan muxammaslari;
- 3) boshqa shoirlar g'azallariga bog'langan muxammaslar.

Tabibiyning ko'plab lirik asarlari shaklan va mazmunan Navoiy asarlariga o'xshatmalar tarzida yozilgan. Ahmad Tabibiy ijodini maxsus tadqiq etgan adabiyotshunos olim F.G'anixo'jayevning ta'kidlashicha, Tabibiy Navoiyning 20 dan ortiq g'azaliga muxammas bog'lagan [Fанихўжаев 1978, 31].

Shoir adabiy merosi sinchiklab kuzatilsa, uning ijodkor sifatida shakllanishida buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning ijodiy merosi kuchli ta'sir etgani kuzatiladi. Tabibiyning aksar lirik asarlari hazrat Navoiy g'azallariga o'xshatmalar, muxammaslar, musaddaslar tarzida bitilgan. Bu hol shoirning buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijodiga naqadar ixlosmand bo'lganini ko'rsatadi. Hatto Ahmad Tabibiyning "Munis ul-ushshoq" devoni debochasini o'qir ekanmiz, beixtiyor hazrat Alisher Navoiyning o'z devoniga yozgan debochasi ko'z oldimizga keladi.

"Munis ul-ushshoq" devonida Navoiy g'azallariga yozilgan beshta muxammas ko'chirilgan bo'lib, ularning birinchisi "Navodir ush-shabob"dagi 13 baytli:

*Sahar xovar shahi charx uzrakim, xaylu hasham chekti,
Shuoyi xat bila ko'hsor uza oltun alam chekti –*

matla'si bilan boshlanuvchi mashhur g'azalga yozilgan taxmisdir. Tabibiyning ushbu g'azalga yozgan muxammasi ham 13 banddan iborat bo'lib, u quyidagi band bilan boshlanadi:

*Shahi anjum hukumat tiyg'ini chun subhidam chekti,
Shafaqdin arsai olamaro gulgun hasham chekti,
Ziyoyi nuri xaylini arabdin to ajam chekti,
Sahar xovar shahi charx uzrakim, xaylu hasham chekti,
Shuoyi xat bila ko'hsor uza oltun alam chekti.*

Devondagi Navoiy g'azaliga yozilgan ikkinchi taxmis "Favoyid ul-kibar"dagi "Gul kerakmastur menga, majlisda sahbo bo'lmasa, / Naylayin sahboni, bir gul majlisaro bo'lmasa" matla'li; uchinchi esa "Ko'nglum o'rtansun agar g'ayringg'a parvo aylasa, / Aql yitsun gar siri ishqingni ifsho aylasa"; to'rtinchi muxammas "G'aroyib us-sig'ar"dagi "Ko'zung ne balo qaro bo'luptur, / Kim, jong'a qaro balo bo'luptur" matla'li; beshinchisi esa "Favoyid ul-kibar"dagi "Dayr aro mug'bachadin sog'ari mastona kerak, / Nechakim tutsa ani

to'ldurubon, yona kerak" matla'li g'azallariga bog'langan. Ta'kidlash kerakki, Tabibiyning Navoiy, Munis, Ogahiy va boshqa ijodkorlar g'azallariga yozgan muxammaslari matni mazkur ijodkorlarning asarlari nashrida ayrim tafovutlar borligini ko'rsatadi. Masalan, Navoiyning "kerak" radifli g'azali matla'si yuqorida keltirildi. Tabibiy muxammasida esa bu bayt:

*Borho oshiqizor uylaki parvona kerak,
Kulfat-u mehnat ila hamdam-u hamxona kerak,
Gar desangkim meni maxmurg'a, oyo, na kerak,
Dayr aro mug'bachadin sog'ari mastona kerak,*

Nechakim **to'ldurubon** tutsa oni yona kerak, tarzida keladi. Tabibiy muxammasi ham yetti banddan iborat. Faqat Navoiy g'azalining nashr varianti bilan Tabibiy muxammasi tarkibidagi bir so'zning o'rne almashgan. Bu holni boshqa shoirlar asarlari nashrlarida ham ko'rish mumkin. Masalan, Tabibiy Ogahiyning "*Jonbaxsh la'ling uzra to xat qildi paydo orazing, / Jam' ayladi xurshid uza Xizr-u Masiho orazing* [Орахий 1971, 295], – matla'si bilan boshlanuvchi 9 baytli g'azalining 7 baytiga muxammas bog'langan. Ogahiy g'azallarining nashr varianti bilan Tabibiy muxammasi matni qiyoslanganda, ular orasida ayrim maniy tafovutlar borligi kuzatildi. Bu tafovutlar so'zlar tarkibining o'zgarishi va ayrim so'zlarning o'zgachaligi bilan bog'liq.

Bundan tashqari, Tabibiyning ayrim musaddas she'rlari ham Navoiy, Munis, Ogahiy, Feruz, Rojiy, G'ulomiy kabi ijodkorlar g'azallariga bog'lagan. E'tiborli jihati, Tabibiy musaddaslari matni bilan o'sha shoirlar she'rlari nashri matni orasida ayrim farqlar uchraydi. Masalan, Tabibiy "Hayrat ul-ushshoq" devonida shoirning Alisher Navoiy g'azallariga yozilgan ikkita musaddasi mavjud. Devondagi Tabibiy musaddasining birinchisi Navoiyning "*Gul kerakmastur menga, majlisda sahbo bo'lmasa, / Naylayin sahboni, bir gul majlisaro bo'lmasa* matla'si bilan boshlansa, ikkinchisi Navoiyning "*Sho'x ikki g'izolingni noz uyqusidin uyg'at, / To uyqulari qochsun, gulzor ichida o'ynat*" matla'li hazaji musammani axrab vaznidagi g'azaliga yozilgan. Tabibiy musaddasining birinchi bandi quyidagicha:

*Tokim mayi lutfingni bo'ldum base mushtoqi,
Ko'zumga hubob oso ilmas bu falak toqi,
Manzurim emas, jono bir husn eli behroqi,
Lutfila karam aylab oshomi qadah choqi.
Bazm ichra Navoiy ko'p yig'lar esa, ey soqi,
Hush eltkuchi doruni jomig'a oning chayqat.*

Tabibiy muxammasi tarkibidagi Navoiyga tegishli *“qochsun”* so'zi Navoiy g'azalining nashr variantida *“ketsun”* tarzida, *“doruni”* so'zi Navoiy g'azalining nashr variantida *“doru”* tarzida berilgan.

Ahmad Tabibiyning ko'plab lirik asarlari o'z davrida turli to'plamlarga jamlanib ko'chirilgan. Bularning ayrimlari faqat shoir she'rlaridan tarkib topgan bo'lsa, ayrimlari Feruz saroyi shoirlari she'rlari bilan birga ko'chirilgan. Ta'kidlash kerakki, ushbu to'plamlarda ham she'rlarning kattagina qismini Tabibiy lirik asarlari egallagan. Ushbu lirik asarlarning aksariyati shoir devonlari tarkibida uchramaydi. Ana shunday to'plamlardan biri 1129 raqamli *“Bayozi muxammasot”* to'plamidir. Bu to'plam Xarrot tomonidan 1327 (1909)-yili ko'chirilgan. Unga jami 222 ta muxammas kiritilgan.

To'plamda Tabibiyning forsiy va turkiy (o'zbek) tillardagi 136ta muxammasi mavjud. Shoirning turkiy (o'zbek) tilidagi muxammaslari Fuzuliy, Doiy, Niyoziy, Haqiriy, Mutrib Xonaxarob, Xayoliy, Yusuf, Rog'ib, Kamoliy, Ojiz, Muznib, Asad, G'oziy, Xokiy, Avaz, Xodim, Nadimiy, Xayoliy, Habibiy, Umidiy, Nishotiy, Muhibbiy, Quddusiy, Husayniy, Laylo, Somiy, Fazliy, Xotif, Amiriy, Feruz kabi shoirlar g'azallariga bog'langan. Qo'lyozma matnida kotib tomonidan yo'l qo'yilgan ayrim kamchiliklarni kuzatish mumkin. Masalan, to'plamdagi she'rlardan biriga *“Muxammasi Tabibiy g'azali Muznib”* deya sarlavha qo'yilgan. Bu she'r aslida Asad g'azaliga taxmis ekanini muxammasning oxirgi bandidan bilib olish mumkin. Yoki boshqa bir muxammas sarlavhasida *“Muxammasi Tabibiy g'azali Fazliy”* deyilgan. She'r matnidan bu Xotif g'azaliga bog'langan taxmis ekani aniqlashadi. Bundan tashqari, Quddusiy g'azaliga bog'langan muxammas matni to'rtinchi va beshinchi bandlari tepasida “خ” va “م” harflari qo'yilib ketilgan. Bu hol bandlar o'rne almashtirib yuborilganini ko'rsatadi.

Tabibiy Qo'qon adabiy muhiti vakillari g'azallariga o'xshatmalar, muxammaslar yozgan. Ma'lumki, Fazliyning:

*Durdkashlarmiz, erur paymonaga paymonamiz,
Boda nobidin mudom obod erur vayronamiz,
Roygondur ayshimiz, soqiy o'la mehmonimiz,
Jonimiz jononimiz, jononimizdur jonimiz,
Borchadin ortuq xarobot ichra izzu shonimiz,
Shoh lutfidin etar sarmoyai somonimiz,
Sham'dek har anjumanda bu erur burhonimiz,
Shoh bizni shohimiz, Sulton bizin sultonimiz,
Davri bizni davrimiz, davron bizin davronimiz, – tarzida*

boshlanuvchi bir mutassa' she'ri bor [Исҳоқов 2014, 126].

“Munis ul-ushshoq” devonida Ahmad Tabibiyning bir musabba' she'ri bo'lib, u quyidagi band bilan boshlanadi:

*Ey ko'ngul, doim tuzar rasmi adolat xonimiz,
Qilg'amiz qurbon onga har dam dil ila jonimiz,
Kim oni tutsun g'ariqi bazl ila ehsonimiz,
Qolmadi bir zarra asrida oning armonimiz,
Fikri ash'or aylabon sidq ila midhat xonimiz,
Shoh bizning shohimiz, sulton bizing sultonimiz,
Davr bizning davrimiz, davron bizing davronimiz.*

Demak, Ahmad Tabibiyning ushbu musabba' she'ri Fazliy mutassa'si bitilgan ramali musammani mahzuf (maqsur), foilotun, foilotun, foilotun, foilon (foilon) vaznida yozilgan. Shoir devonlari, Tabibiy lirik asarlari jamlangan to'plamlarda ijodkorning Amir (Amiriy) va Xon (Muhammad Alixon), Vazir, G'oziy, Mushrif, Oshiq, Ado, Hoziq, Fazliy, Nola, Afsus kabi ijodkorlar g'azallariga muxammaslari kiritilgan. Yana bir jihat shuki, ijodkor lirik asarlari-da arabcha, forscha, o'g'uzcha so'zlar ko'plab uchraydi. Jumladan, shoir lirikasida oyatlar, hadislar, iboralarni arab tilida keltirish holatlari mavjud. Tabibiy turk, ozarboyjonlik shoirlar g'azallariga bog'lagan taxmislarida esa o'g'uzcha terminlardan foydalanadi. Forsiy kalimalardan foydalanish Tabibiy davriga xos xususiyatlaridan. Bu hol shoirning nafaqat o'zbek va fors tillari va adabiyotlarini, balki turk, tatar, arab tillari va ularning adabiyotlarini ham puxta bilganini ko'rsatadi.

Ahmad Tabibiyning mavjud manbalarda uchramaydigan yana bir she'ri Xivadagi “Shohimardon bobo” qabristonidagi qorixona peshtoqiga yozilgan ta'rix-g'azalidir. Ma'lumki, Xiva shahrining g'arbiy chekkasida “Shohimardon bobo” qabristoni bor. Mazkur qabriston hududida XX asr boshlarida ko'plab qorixonalar barpo etilgan. Ana shunday qorixonalardan biri Davlatmurod Mahram tomonidan qurilgan. Davlatmurod Mahram vafotidan so'ng shu yerga dafn qilingan. Qorixona kirish eshigi ustidagi marmar toshga Ahmad Tabibiyning quyidagi ta'rix she'ri yozilgan:

1-rasm.

*Ulki bordur jahonda doim ishi,
Bazl-u juddur ato-u xayr-u saxo.*

*Fazl-u donishg'a zoti ma'dan erur,
Ki qilur she'r birla nukta ado.*

*She'ri dog'i latif-u dilkashdur,
Nasri ham inbisoti ruhafzo,*

*Shahi odilg'a chunki davlatxoh,
Edi ul barcha ishda subh-u maso.*

*Bu sababdin jalis-u mahram erur,
Shohi olam pesh janobi aro.*

*Oti Davlatmurod Mahram deb,
Yozdi iqboli xotamig'a qazo.*

*Chunki bildi bu olam foniyni,
Bo'lg'usi oqibat adim-u fano.*

*Aylabon jadd-u jahd beg'oyat,
Qildi bir buq'ayi baland bino,*

*Ki tilovat mudom aylarlar,
Onda koyin bo'lib necha qurro.*

*O'ziga oxirat uchun dog'i,
Qildi ul buq'a ichra bir ma'vo.*

Dedi tarixini Tabibiyi zor:

“Ma’dan fayz bul maoni duo”.

Xat dar varaq dahr bemonad sad sol,

Bechora navisanda tahi xok ravad.

“Amali mulla Komil devon ibn mulla Ismoil devon g’afarollohu zunubahumo. Ta’rix moddasi quyidagicha:

آ ع د ن آ ع م ل و ب ی ض ف ن د ع م

1+70+4+50+1+70+40+30+6+2+800+10+80+50+4+70+40 = 1328 (1910)-yil. Demak, ushbu ta’rix-g’azal shoir umrining so’nggi paytlarida yozilgan. Shu bois mazkur g’azal shoir devonlariga kirmay qolgan.

Xulosa

Yuqorida keltirilgan nazariy qarashlarga tayanib aytish mumkinki, Ahmad Tabibiy merosi tadqiqida ham matn tarixi masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Lirik asarlari tadqiqi shoir ijodida matn tarixi masalasi bevosita va bilvosita ma’lumotlar asosida o’rganish mumkinligini ko’rsatadi. Bunda to’g’ridan-to’g’ri manbaning o’zida aks etgan qaydlar, belgi va matnning tarkibiy qismlari (asarning muallifi, yaratilish sababi, vaqti, joyi, kotibi kabilar *bevosita*, o’rganilayotgan adabiy yodgorlikning nusxalari va unga yondosh manbalar – tazkiralar, tarixiy asarlar, devon (devonlar nusxalari), terma devonlar, bayozlar, to’plamlar va boshqa manbalar asosida aniqlangan yangiliklar *bilvosita* ma’lumotlar ekani nazarda tutiladi.

Ahmad Tabibiy she’riyatida matn tarixi masalasi 1) *tadqiq etilayotgan matnning qaysi davrga mansubligi*; 2) *matnning tarixiy-adabiy va madaniy shart-sharoit bilan aloqasini belgilashi va kuzatishi*; 3) *o’rganilayotgan asar matnidagi barcha o’zgarishlarni hisobga olishi*; 4) *xuddi o’sha sharoitda ijod qilgan boshqa mualliflarning asarlariga e’tibor qaratilishi*; 5) *muayyan asarning boshqa asarlarga ko’rsatgan ta’sirini izlash* kabi omillarga aniqlik kiritish nuqtayi nazaridan o’rganilishi yangi ilmiy xulosalarga olib keladi.

Adabiyotlar

O’zR FASHI. 6226 raqamli qo’lyozma. دیوان طبیبی

O’zR FA ShI. 1159 raqamli qo’lyozma. دیوان طبیبی ترکی

O’zR FASHI. 3461 raqamli qo’lyozma. دیوان طبیبی

O’zR FASHI. 3460 raqamli qo’lyozma. دیوان طبیبی

Xiva “Ichan qal’a” davlat muzey-qo’riqxonasi fondidagi 5884/3 raqamli toshbosma. دیوان طبیبی

Эркинов, А. 1997. *Матншуносликка кириш*. Тошкент: Республика

- таълим маркази.
- Ҳабибуллаев, А. 2000. *Адабий манбашунослик ва матншунослик*. Тошкент: ТДШИ.
- Ҳасаний, М., Ҳабибуллаев, А. 2012. *Адабий манбашунослик ва матншуносликнинг назарий масалалари*. Тошкент, ТДШИ.
- Жабборов, Н. 2014. “Бадиий матн таҳрирининг хос хусусиятлари”. *Ўзбек адабиётшунослигида талқин ва таҳлил муаммолари: илмий-назарий анжуман материаллари*. Тошкент: Mumtoz soʻz.
- Жабборов, Н. 2019. “Матншуносликнинг айрим назарий масалалари”. *Ўзбек матншунослигининг назарий ва амалий муаммолари: Республика илмий анжумани материаллари*. Қарши: Насаф.
- Жабборов, Н. 2019. “Ўзбек матншунослиги ва унда матн танқиди, илмий-танқидий матн истилоҳларининг ўрни”. *Республика илмий-амалий конференцияси материаллари*. Тошкент: Mumtoz soʻz.
- Жабборов, Н. 2020. “Матн тарихини ўрганиш – илмий ҳақиқат мезони”. *Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари: Республика илмий анжумани материаллари*. Наманган.
- Жабборов, Н. 2021. “Матн тарихи ва унинг генезисига доир айрим мулоҳазалар”. *Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари: Республика илмий анжумани материаллари*. Наманган.
- Зоҳидов, Р. 2018. “*Саботул ожизин*” асарининг манбалари, шарҳлари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари. Филол. фан. д-ри... дисс. Тошкент.
- Исҳоқов, Ё. 2014. *Сўз санъати сўзлиги*. Тошкент: O'zbekiston.
- Лихачев, Д. С. 1964. *Текстология*. М. Л.: Наука.
- Огаҳий. 1971. *Асарлар*. 6 жилдлик. 1 жилд. Тошкент: Адабиёт ва санъат.
- Пардаев, Қ. 2019. *Муқимий шеъриятида матн тарихи, таҳрири ва талқини*. Филол. фан. д-ри... дисс. Тошкент.
- Рейсер, С. А. 1978. *Основы текстологии*. Л.: Просвещение.
- Сирождидинов, Ш. 2019. *Матншунослик сабоқлари*. Тошкент: Navoiy universiteti.
- Томашевский, Б.В. 1959. *Писатель и книга*. Очерк текстологии. Изд. 2-е. Москва.
- Ходим. 2011. *Хоразм шоир ва навозандалари*. Нашрга тайёрловчилар: А.Отамуродова, О.Абдурахимов. Тошкент: Tafakkur qanoti.
- Шодмонов, Н. 2009. “*Шоҳиду-л-иқбол*” – адабий манба. Тошкент: Muharrir.
- Шодмонов, Н. 2013. “Адабий манба ва матн тасарруфи”. *Адабий манба: ўрганишнинг замонавий тамойиллари ва нашр муаммолари*. Мақолалар тўплами. Қарши: Насаф.

The role of Textual History in the Study of Ahmad Tabibi's Lyrics

Shermuhammad Amonov¹

Abstract

The issue of textual history, which is the theoretical part of textual studies occupies a special place in the study of sources and texts of classical literature. This study of the textual history of a particular work is important in providing a clear understanding of the author's worldview, beliefs, creative position and in general, the spirit of the era in which the work was created, as well as literary traditions.

The issue of text history which is considered a theoretical issue in textual studies and literary source studies have been studied in a certain extent of Russian textual studies. This issue has been studied in a certain studies of Russian textual scholars B.V.Tomashevsky, S.A.Reiser, D.S.Likhachev. Theoretical views on textual history have been studied and being studied in a certain extent of Uzbek textual studies. Especially significant findings are the opinions expressed on this issue by A.Habibulloyev, Sh.Sirojiddinov, N.Jabbarov, A.Erkinov, N.Shodmonov, R.Zohidov, Q.Pardayev, Sh.Nuriddinov.

This article provides comments on the aspects that led to the creation of some lyrical works by Ahmad Tabibi.

Key words: *Tabibi, poet, historical context, text, literary influence, poem.*

References

- O'zR FA ShI, inv. № 6226 qo'lyozma. *Devoni Tabibiy*.
O'zR FA ShI, inv. № 1159 qo'lyozma. *Devoni Tabibiy turkiy*.
O'zR FA ShI, inv. № 3461 qo'lyozma. *Devoni Tabibiy*.
O'zR FA ShI, inv. № 3460 qo'lyozma. *Devoni Tabibiy*.
Xiva "Ichan qal'a" davlat muzey-qo'riqxonasi fondi, inv. № 5884/3 toshbosma. *Devoni Tabibiy*.
Erkinov, A. 1997. *Matnshunoslikka kirish*. Toshkent: Respublika ta'lim markazi.
Habibullaev, A. 2000. *Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik*. Toshkent: TDSHI.
Hasaniy, M., Habibullaev, A. 2012. *Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning nazariy masalalari*. Toshkent, TDSHI.

¹Shermuhammad N. Amonov – Candidate of Philological Sciences, dotsent, University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi

E-mail: amonov@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0002-3962-1774

For citation: Amonov, Sh.N. 2025. "The role of textual history in the study of Ahmad Tabibi's lyrics". *Golden Scripts* 3: 17 – 41.

- Jabborov, N. 2014. "Badiiy matn tahririning xos xususiyatlari". *O'zbek adabiyotshunosligida talqin va tahlil muammolari*: ilmiy-nazariy anjuman materiallari. Toshkent: Mumtoz so'z.
- Jabborov, N. 2019. "Matnshunoslikning ayrim nazariy masalalari". *O'zbek matnshunosligining nazariy va amaliy muammolari*: Respublika ilmiy anjumani materiallari. Qarshi: Nasaf.
- Jabborov, N. 2019. "O'zbek matnshunosligi va unda matn tanqidi, ilmiy-tanqidiy matn istilohlarining o'rne". *Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari*. Toshkent: Mumtoz so'z.
- Jabborov, N. 2020. "Matn tarixini o'rganish – ilmiy haqiqat mezon". *O'zbek filologiyasida matnshunoslik va manbashunoslik muammolari*: Respublika ilmiy anjumani materiallari. Namangan.
- Jabborov, N. 2021. "Matn tarixi va uning genezisiga doir ayrim mulohazalar". *O'zbek filologiyasida matnshunoslik va manbashunoslik muammolari*: Respublika ilmiy anjumani materiallari. Namangan.
- Zohidov, R. 2018. "*Sabotul ojjin*" asarining manbalari, sharhlari va ilmiy-tanqidiy matnini kompleks o'rganish muammolari. Filol. fan. d-ri... diss. Toshkent.
- Is'hoqov, Yo. 2014. *So'z san'ati so'zligi*. Toshkent: O'zbekiston.
- Lixachev, D. S. 1964. *Tekstologiya*. M. L.: Nauka.
- Ogahiy. 1971. Asarlar. 6 jildlik. 1 jild. Toshkent: Adabiyot va san'at.
- Pardae, Q. 2019. *Muqimiy she'riyatida matn tarixi, tahriri va talqini*. Filol. fan. d-ri... diss. Toshkent.
- Reyser, S. A. 1978. *Osnovi tekstologii*. L.: Prosvechenie.
- Sirojiddinov, Sh. 2019. *Matnshunoslik saboqlari*. Toshkent: Navoiy universiteti.
- Tomashevskiy, B.V. 1959. Pisatel i kniga. Ocherk tekstologii. Izd. 2-ye. Moskva.
- Xodim. 2011. *Xorazm shoir va navozandalari*. Nashrga tayyorlovchilar: A.Otamurodova, O.Abdurahimov. Toshkent: Tafakkur qanoti.
- Shodmonov, N. 2009. "*Shohidu-l-iqbol*" – adabiy manba. Toshkent: Muharrir.
- Shodmonov, N. 2013. "Adabiy manba va matn tasarrufi". *Adabiy manba: o'rganishning zamonaviy tamoyillari va nashr muammolari*. Maqolalar to'plami. Qarshi: Nasaf.

Qo‘qon bayozchilik maktabi va unga xos an‘analar

Zilola Shukurova¹

Abstrakt

Arab she‘riyati ta‘sirida o‘zbek mumtoz adabiyotiga kirib kelgan bayozlar adabiy hodisa sifatida keng tarqalib, XIX asrlardan ommalasha boshladi. Mavzu va mazmuniga ko‘ra taraqqiy etishi natijasida har bir xonlik tarkibida bayozchilik maktablari shakllandi. Ushbu maktablarda bayozlarga xos umumiy xususiyatlar saqlangani holda har bir maktabga tegishli xususiylik ham kasb eta boshladiki, bu ularning bir-biridan ajratib turuvchi muhim belgilari sifatida ahamiyatlidir. Ayniqsa, bu holat XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib yaqqol sezila boshladi. Shu davrga qadar uch xonlikda deyarli bir xil tuzilgan bayozlar sekin-asta tuzilishi, badiiy bezaklari, mazmun-mohiyatiga qadar o‘zgarishga yuz tuta boshladi. An‘naviy bayozlar yaratilgani holda yangi turdagi bayozlar ham tuzildiki, bu tadqiqotchilardan bayozchilik maktablarini jiddiy o‘rganishni talab etadi.

Kalit so‘zlar: *bayoz, manba, qo‘lyozma, toshbosma, bayozchilik, to‘plam, shoir, adabiy muhit.*

Kirish

O‘zbek adabiyoti tarixi uzoq va boy madaniy merosga ega bo‘lib, ko‘plab mutafakkirlar, allomalarni yetishtirgan. Turonzamin yerlarida ulg‘aygan ajdodlarimiz ilm-ma‘rifat orqali olamshumul yutuqlarga erishishgan. Qadim tarixga ega bu hududlarga islom dini kirib kelgach, aholining dini, madaniyati, turmush tarzi yangi bosqichga ko‘tarilgan. Yangi dinni qabul qilish asnosida arab tili, islom tarixi va madaniyati bilan yaqindan tanishib, ilmiy va badiiy adabiyotda ulkan yutuqlarga erishilgan. Barcha asarlarda Qur‘on hamda Hadisga murojaat qilish an‘anasi qat‘iy qoidaga aylangani holda yangi adabiy janrlar, aruz ilmi, badiiy san‘atlar o‘zlashtirilgan. Ana shunday yangiliklar qatorida bayozlarning kirib kelishi mumtoz adabiyot tarixida alohida hodisa bo‘ldi.

¹ Zilola Shukurova Yusufvna – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-mail: zilolashukurova@7616gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8766-8833

Iqtibos uchun: Shukurova, Z. Y. 2025. “Qo‘qon bayozchilik maktabi va unga xos an‘analar”. *Oltin bitiglar* 3: 42 – 65.

Bugungi kunda ko'plab qo'lyozma bayozlarning topilishi mumtoz adabiyotimiz namunalarini yanada chuqurroq o'rganishni, xonliklardagi adabiy hayotning ijtimoiy-siyosiy vaziyat bilan o'zaro bog'liqligi masalasini tadqiq qilishni talab qilmoqda. "O'tmish adabiy merosimiz manbalarida saviyasidan qat'i nazar g'oyaviy poydevor bitta – sog'lom e'tiqod targ'ibi. Adabiyotimiz tarixida nomlari ma'lum va noma'lum ijodkorlarning barchasi iqtidoridan qat'i nazar, shu maqsad yo'lida qalam tebratgan va ulardan badiiy yuksak saviyadagi asarlar bilan birga, goh o'rtamiyona, ba'zan undan ham quyi darajadagi adabiy meros qolgan" [Зоҳидов 2018, 165]. Shu jihatdan adabiyot tarixida qalam tebratgan har bir ijodkor, nazm va nasrdagi iqtidoridan qat'i nazar, o'rganilmog'i va kelajak avlodga yetkazilmog'i lozim.

Qo'qon xonligi Buxoro va Xiva xonliklaridan keyinroq tashkil topgan bo'lsa-da, qisqa muddatda iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, madaniy sohalarda o'z o'rniga ega bo'ldi. "Farg'ona, Namangan, Andijon, Toshkent, Xo'jand, Qirg'iziston va Janubiy Qozog'iston" [Адилова 2009, 124] hududlarini qamrab olgan mazkur xonlikda vaqti-vaqti bilan yuz berib turgan siyosiy beqarorliklarga qaramay ilm-fan, adabiyot, san'at rivojlandi va o'ziga xos adabiy maktab shakllandi. She'riyatga e'tibor tufayli adabiy muhit, xususan, bayozchilik rivojlandi. A. Qayumovning ta'kidlashicha, "XVII asrning birinchi yarmidayoq Qo'qon adabiy muhiti tashkil topa boshladi... O'sha davrda shoirlar ikki turga bo'lingan. Birinchi turdagilari xon saroyida xizmat qilib, unga maqto'v qasida yozganlari, masalan: Mirza Ma'sum Kosoniy kabi, ayrimlari shohlarning zulmiga qarshi she'r bitganlar" [Қаюмов 1969, 39]. Agar Qo'qon xonligining rasman tashkil topishi 1709-yili sodir bo'lgan bo'lsa, adabiy muhit xonlik tashkil topmasidanoq shakllana boshlagan degan xulosani paydo qiladi.

Xonlik tashkil etilgandan keyin ham hukmdorlarning deyarli barchasi shoirlarga o'zgacha lutf ko'rsatganlar. Xususan, "Qo'qonda hukmronlik qilgan Olimxon (1801 – 1811), Umarxon (1811 – 1822), Muhammadalixon (1822 – 1842)larning saroyi atrofida ko'pgina shoirlar uyushgan va adabiy harakat ancha rivojlangan. Bu rivojlanish adabiyotdagi ikki qarama-qarshi oqimning ham ancha qat'iy shakllanishiga sabab bo'ldi" [Қаюмов 1961, 342]. Ayniqsa, XVIII asr oxiri – XIX asr boshida hukmronlik qilgan amir Umarxon davrida ilm-fan, adabiyot va san'at yanada rivojlandi. Adabiyotshunoslarning ta'kidlashicha, Qo'qon adabiy muhitining "vujudga kelishi, rivojlanishi va yaxlit bir adabiy muhitga aylanishi Qo'qon

xoni Amir Umarxon nomi bilan bog'liq" [Ўобилова 2010, 10].

Qo'qon xonligining siyosiy jarayonlari va adabiy muhiti haqida ma'lumot beruvchi Fazliyning "Majmuayi shoiron", Qori Rahmatullo Buxoriyning "Tuhfat ul-ahbob fi tazkirat ul-as'hob", Hakimxon to'raning "Muntahab ut-tavorix", Mirza Olim Ho'qandiy mir Mirzarahim Toshkandiyning "Ansob us-salotin va tavorixi xavoqin", Mushrif Isfarago'yning "Shohnomayi Nusrat payom" asari, Hakimxon to'raning "Muntahab ut-tavorix", Po'latjon Qayyumiyning "Qo'qon tarixi va adabiyoti" kabi bir qancha tazkiralarda Qo'qon xonligidagi siyosiy vaziyat, shoirlar va ularning ijodi va hayot yo'liga oid ayrim ma'lumotlarni uchratish mumkin. Bu muhitda Umarxon, Muhammadali, Ado, Qoriy, Fazliy, Xaziniy, Nodir, Gulxaniy kabi ko'plab ijod ahlari yetishib chiqdi. Bu esa, o'z navbatida, she'riyat, adabiyotning gullab yashnashiga olib keldi. Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Muhayyir, Nisbatiy, Usmonxo'ja Zoriy kabi shoirlar ishtirokida adabiy mahfillar tashkil etilib, she'rxonliklar uyushtirilgan. "Shu davrda yashagan ijodkorlar ijtimoiy hayotda faol qatnashib, lirik hamda ijtimoiy mavzularda asarlar yaratib davr adabiyotiga muhim hissa qo'shdilar. Bu davr adabiy hayotida ijodkorlarning faollashuvi, badiiy tafakkurdagi yangiliklar, adabiyotda yangi mavzu va g'oyalarning yuzaga kelishi kuzatiladi" [Абдуллаева 2005, 5]. Adabiy jarayondagi faollik faqatgina xonlikdagi shoirlar o'rtasida emas, balki qo'shni xonliklar bilan ham jadal rivojlandi. Bu hamkorlik natijasida shoirlar o'zaro yaqin muloqotda bo'lish bilan birga ulardan ijodiy ilhomlanish, tajriba almashish imkoniyatiga ham ega bo'lgan. Qo'qon xonligida tuzilgan bayozlar janrlar xilma-xilligi, she'rlarining mazmunan boyligi va rang-barangligi bilan boshqa xonliklardan anchagina farqlanadi. Bu yerda rivojlangan adabiy muhit nafaqat shu xonlikda, balki Buxoro va Xiva xonliklarida ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Bu esa adabiy aloqalarda Qo'qon shoirlari faol bo'lganini ko'rsatadi. Qo'qon xonligi adabiy muhitida tuzilgan bayozlar ko'zdan kechirilganda ularda, asosan, Buxoro va qisman Xiva xonligi shoirlarining ijodi ham kiritilgani ko'rinadi. Xususan, Buxoro adabiy muhitiga mansub Mushfiqiy, Roqim, Shavkat, Hotif, Oxund Buxoriy, Nosir Buxoriy, Yusuf, Majnun kabi buxorolik shoirlarning ishtiroki bayozlarda faol bo'lsa, Xiva xonligi vakillaridan Feruz, Sulton Said, Hisrav, Xayoliy, Саъдий Хоразмий kabi shoirlarning ijodidan namunalar nisbatan kam uchraydi.

Qo'qon xonligi adabiy muhitining Buxoro shoirlari bilan aloqasi g'oyatda mustahkam bo'lib, deyarli barcha bayozlarda

Buxoro adabiy maktabi vakillarining ijodini uchratish mumkin. Ikki xonlik o'rtasida bunday mustahkam adabiy aloqalar uzoq yillardan buyon davom etib kelayotgan o'zaro hamkorlik hosilasi bo'lib, uning sabablarini quyidagilarda ham ko'rish mumkin:

Avvalo, ayrim buxorolik shoirlar o'zlarining favqulodda iste'dodi, hozirjavoblighi, she'riyatning nozik qirralarini his qilishi, boshqa shoirlar ilg'ashi qiyin bo'lgan tabiat go'zalliklarini ko'ra olishi va uni misralarda ifodalay olishiga ko'ra ajralib turadi. Tabiiyki, bunday shoirlarning ovozi tezlikda chegara va hududni bilmay atrofga tarqaladi va muxlislarini topib oladi.

Qo'qon bayozlarida tez-tez uchraydigan Shavkat Buxoriy o'zining noyob iste'dodi bilan qo'qonlik muxlislariga tanish bo'lgan. Manbalarda shoirning forsiy tilda go'zal she'rlar yozgani haqida ma'lumotlar berilgan. Ammo uning turkiy tilda ijod qilgani haqida biror so'z aytilmaydi. Shu bois bayozlarda uning faqat forsiy tildagi g'azallarini uchratish mumkin. Shavkat Buxoriy o'z ijodi bilan nafaqat xonliklar orasida, balki Hind va Eron zaminida ham ancha shuhrat topib, xalqlar o'rtasidagi madaniyatlar va adabiy aloqalarni rivojlantirishda ham o'z hissasini qo'shganligini ko'rsatadi. XVII asrning ikkinchi yarmida Shavkat Buxoriy taxallusi bilan ijod qilgan Muhammad Is'hoqbek asli Buxoro xonining o'g'li bo'lib, otasining vafotidan keyin taxt amakivachchalarining qo'liga o'tgach, Buxorodan Eronga bosh olib chiqib ketadi. Go'zal tab'i va she'rning nozik qirralarini yaxshi tushunganligi sababli Isfahon hokimi Muhammad Saiddinxon unga alohida ehtirom ko'rsatadi. U Eronda umrguzaronlik qiladi. Dastlab Marv shahriga boradi, keyin Mashhadga borib Imom Ali bin Muso Rizoning qabrini ziyorat qiladi. Shundan so'ng Isfahonga borib shahar hokimi Muhammad Saiddinxon hurmatiga erishadi. Bir qancha vaqt turib, keyin Hindistonga boradi va u yerda Muhammad Ali Gavharshohning hurmatiga sazovor bo'ladi. Bir necha yil sayohat qilgach, yana Isfahonga qaytadi va 1695-yili o'sha yerda vafot etadi. Shavkatning bu darajada Eron shohlari orasida baland martabaga erishishida uning nasabi va hasabi asosiy sabab emas, balki shoirning aqli, salohiyati va she'rga munosabati ham sabab edi. Uning ijodi forsiyzabon olimlar tomonidan yaxshigina tadqiq qilingan. Tadqiqotchilar uning "sabki hind"da ijod qilganligini e'tirof etib, uning devonini aniqlaganlar. Taxminan Buxoroda XIX asrning oxirida tuzilgan 2809 raqamli qo'lyozma bayozda [Bayoz 2809] Shavkat Buxoriyning she'rini uchratish mumkin. Ushbu bayozda asosan Hofiz va Bedil bilan birga buxorolik shoirlarning ijod namunalari berilgan.

Boshidan oxiriga qadar gulli, yopishtirilgan nakleykalar bilan bezalgan ushbu bayoz qizil, qora, siyoh rang bilan o'ta hafsala bilan tuzilgan. Kitob yaxshi holatda saqlangan. She'rlari deyarli forsiy tilda. Demak, go'zal she'r hudud va vaqt sarhadlaridan o'tib, o'sha yerning adabiyotidan joy olgan.

Ikkinchidan, shoirlarning bir hududdan ikkinchi hududga o'qish, ishlash, sayohat, savdo-sotiq yoki tirikchilik bahonasi bilan borishi natijasida ikki xonlik o'rtasida adabiy aloqalar yanada rivojlangan. Masalan: Xoja Ahror avlodlaridan bo'lgan samarqandlik Sultonxo'ja Ahroriy Ado taxallusi bilan ijod qilib, amir Umarxon saroyida xizmat qilgan va malik ush-shuaro darajasiga ko'tarilgan. Shoir Ado Umarxonga eng yaqin mulozimlardan bo'lib, bayozlarda ko'pincha Amir Umarxon ijodi bilan birga keladi. Bayoz tuzilishidagi bu tartib tasodifiy bo'lmay, kotiblar Amiriyning ijodini berganda undan keyingi shoirlarning xonga qay darajada yaqinligiga ahamiyat qaratganlar. Bayoz tuzilishidagi bu ichki tartib, albatta, hamma bayozga xos bo'lmay, xon va uning yaqin mulozimlari ijodi kiritilgan bayozlarda ko'proq uchraydi. Umarxon vafotidan keyin Ado Buxoroga qaytib, Samarqandga shayx ul-islom etib yuboriladi va o'sha yerda vafot etadi. Ko'rinadiki, Buxoro xonligi vakili hisoblangan Ado xon saroyida Qo'qon xonligi adabiyotini rivojlantirishda o'z hissasini qo'shgan. Bu esa, bevosita ikki xonlik o'rtasidagi adabiy aloqalarni ta'minlagan.

Buxoroda tug'ilib, turli sabablar bilan Qo'qon xonligiga borgan va ikki xonlikning adabiyotini rivojlantirishga hissa qo'shgan shoirlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Masalan: XIX asrning yarmida Buxoroda tug'ilgan shoir Komil ham shu yerda o'qib, ulg'aygach, qog'oz ishlab chiqarishni o'rganish maqsadida Qo'qonga kelib ishlaydi; Buxoroda tug'ilib shu yerda oqigan, Qur'on ilmini yaxshi bilgan qori hamda mudarris bo'lgan Toliy qandaydir sabablarga ko'ra Marg'ilonga ko'chib, o'sha yerda yashaydi. Demak, Buxoro adabiy muhitini rivojlantirishda hissasini qo'shgan buxorolik shoirlar turli sabablar bilan Qo'qon xonligiga kelgach, mazkur xonlik adabiy muhitining taraqqiy etishi uchun xizmat qilgan va bayozlardan o'rin olgan. Umuman olganda, Buxorodan Qo'qonga kelgan shoirlar anchagina edi. Qo'qon xonligi o'zining boy adabiy merosiga ega bo'lsa-da, xonliklar bilan adabiy aloqalarni yaxshi yo'lga qo'yganligi bois bu yerda adabiy muhit, xususan, bayozchilik rivojlangan. Shuning uchun bu yerda tuzilgan bayozlarda Xiva va Qo'qon xonligi adabiy vakillarini tez-tez uchratish mumkin.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi qo'lyozmalar instituti fondida

Qo'qon adabiy muhitida tuzilgan bayozlar son jihatdan ko'pchilikni tashkil etadi va bunda professor H. Sulaymonning xizmati katta. Institutda saqlanadigan bayozlarni o'rganish jarayonida Qo'qon xonligining turli hududlarida tuzilgan bayozlarni hududiy jihatdan quyidagicha guruhlab o'rganish mumkinligi ma'lum bo'ldi:

1. Qo'qonda tuzilgan bayozlar.
2. Namanganda tuzilgan bayozlar.
3. Farg'onada tuzilgan bayozlar.
4. Toshkentda tuzilgan bayozlar.
5. O'zgandda tuzilgan bayozlar.

Xonliklarda tuzilgan bayozlarning umumiy jihatlari ko'p bo'lib, XIX – XX asr bayozchiligi xususida tasavvur hosil qilishda yordam beradi. Biroq Qo'qon bayozlarigagina xos bo'lgan ichki tuzilish mazkur hududda shakllangan bayoz tabiati va o'ziga xosligini tushunishga imkon beradi. Bu tahlil, eng avvalo, uning til xususiyatini o'rganishdan boshlanadi.

XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida Qo'qon xonligi adabiy muhitida turkiy, forsiy va juda kam miqdorda arab tillari iste'molda bo'lsa-da, bayozlarda forsiy tilining mavqeyi turkiy va arab tiliga nisbatan baland bo'lgan. Buni bayozlarning hamd va na't qismi, lirik she'rlarning yarmidan ko'pi, asosan, shu tilda bitilgani tasdiqlaydi. Shoirilar fors-tojik tilida lirik she'rlar yozish bilan birga ikki tilda ijod qilish imkonini beruvchi "shir-u shakar" uslubida ham she'rlar yozib, ikki tilni bir xil sevganini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, Qo'qon xonligiga xos bo'lgan kitobatchilik an'analari uning boshqa xonliklardan ajratib turadigan tashqi belgisi hisoblanadi. Kitob muqovasi uchun ishlatiladigan ranglar, ularga bosilgan tamg'alarining shakli, dizayni, joylashuvi – barchasi shu xonlik kitobatchiligiga xos xususiyat hisoblanadi. Rang tanlashda muqovasozlarning, asosan, yashil, ba'zan esa jigarrang va za'faron (gorchishnik) rangdagi qattiq qog'ozlar bilan qoplashi, lola va turunj naqshlar esa, asosan, to'q qizil yoki tilla rangda bo'yalishi bu maktabda kitobatchilik an'analarining o'z yo'nalishi borligini va silsilaviy davom etayotganligini ko'rsatadi. Matn sahifalarida badiiy bezaklardan kam foydalanish bu hududning asosiy xususiyatidir. Ya'ni ushbu hududda tuzilgan bayozlarda hashamat ko'zga tashlanmaydi.

Uchinchidan, musannifning bayozlarda Amir Umarxonni alohida hurmat va ehtirom bilan tilga olishi xonga nisbatan katta ehtirom bilan murojaat qilish an'ana sifatida shakllanganligini ko'rsatadi. Yurt shohiga nisbatan bu darajadagi ehtirom ifodasi

boshqa xonliklarda deyarli kuzatilmaydi. Masalan: yurt podshosi ham ilm-adab ahlining peshvosi bo'lgan amir Umarxon lirik merosi berilganda, ko'pincha uning nomi sharaflari so'zlar bilan tilga olinadi. "Amir", "Amiriy" taxallus bilan ijod qilgan shoh ayrim bayozlarda "Amir Umarxon jannatmakon", "Amirxon amiri Farg'ona jannatmakon" kabi ta'riflar bilan tilga olinadi. Bu esa Qo'qon xonligida xon va amirlarga nisbatan yuksak darajada lutf ko'rsatish odatga aylanganini tasdiqlaydi.

To'rtinchidan, bayozlar shakliga ko'ra yangilana boshladi. Tarkibida nasrning kirib kelishi va ommalashishi bu davr bayozchiligining eng muhim xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Bu davr xonlik bayoz tuzilishida nasr deyarli ajralmas bir qismga aylandi. Ular turli mavzuda bo'lib, mohiyatiga ko'ra diniy, falsafiy, ishqiy, tarixiy, yumoristik kabi matnlarni tashkil qiladi. Bunday nasriy matnlarning qo'shilishi, asosan, madrasa toliblari uchun tuzilgan bayozlarda ko'p uchrab, fanning turli sohalariga oid matnlarni tashkil qiladi. Shu bilan birga she'r ixlosmandlari uchun tuzilgan bayozlarda ham nasriy matnlarning kiritilishi ko'p uchraydi. Bularga, asosan, diniy, tarixiy xabarlar, rivoyat va hikoyatlar, duolar, latifa, qissa, arznoma, maktublar va shunga o'xshash nasriy matnlar tashkil qiladi.

Beshinchidan, bayozlarning mazmunida ham evrilishlar kuzatiladi. Xususan, xorijiy davlatlarning iqtisodiy, siyosiy, madaniy ta'siri natijasida o'lkada kirib kelgan yangiliklar, islohotlar, siyosiy jarayonlar bayozlarda ham aks eta boshladi. Zavod, fabrikalarning qurilishi, temir yo'lining kirib kelishi, madaniyat, yozuv, tili va hokazolar ta'sirida yozilgan lirik she'rlar bayozlarda aks etadi. Masalan: "shoirlardan Muqimiy, bir tomondan, mumtoz adabiyotimizdagi eng yaxshi an'analarni davom ettirdi. Ikkinchi yoqdan, rus istilosi tufayli ijtimoiy hayotda kechayotgan o'zgarishlarni adabiyotga olib kirdi" [Қосимов, Юсупов, Долимов, Ризаев, Аҳмедов 2004, 18 – 19], – deya asosli aytilgan Muqimiy haqidagi fikrlari o'z davrining boshqa ma'rifatparvar shoirlari uchun ham tegishli xulosadir.

Oltinchidan, xonlikda temuriylar davridan keyin qayta rivojlangan muammo janrida ijod qilish ko'p uchraydi. Shu sababli xonlikda tuzilgan deyarli har bir bayozda muammo san'atiga doir misollar bor.

Yettinchidan, Qo'qon bayozchilik maktabi taraqqiyotida shoiralarning roli oshdi. Bu esa xonlik adabiy muhitida ayollarning ham o'rni bo'lganligini isbotlaydi.

Qo'qon xonligida tuzilgan bayozlar boshqa hududlarga qaraganda son jihatdan ancha salmoqli o'rinni egallaydi. Shunga ko'ra Qo'qon xonligida tuzilgan bayozlar maqsadiga ko'ra tasniflab o'rganishni lozim topdik:

1. Yuqori martabali shaxslar uchun tuzilgan bayozlar.
2. Adabiy davralar uchun tuzilgan bayozlar.
3. Adabiyot muxlislari uchun tuzilgan bayozlar.
4. Xonandalar uchun tuzilgan bayozlar.

Yuqori martabali shaxslar uchun tuzilgan bayozlar

Ushbu turdagi bayozlar o'zining tashqi ko'rinishi, bezagi, yozuvi, tuzilishi bilan boshqa turdagi bayozlardan farqlanadi. Misol uchun, 2102 raqamli bayozda [Bayoz 2102] Jomiy, Amir, Xolis, Oshiq, Zavqiy, Furqat, Xastadil, Riyoziy, Miskin, Muqimiy, Xislat kabi shoirlarning g'azal, muvashshah, muxammas, ruboiy, chiston va baytlar bilan birga oshiq nomidan ma'shuqaga qaratilgan nomalar o'rin olgan. Matn maqsadiga ko'ra xonga taqdim qilish uchun tuzilgan bo'lib, 100-sahifada kotib tilidan bayozning Amir Umar-xonga taqdim qilish uchun yozilgani, xattot ishni ko'chirib tayyor bo'lgandan so'ng, uni xonga taqdim qilishini va uni "noma yozdim" deyishini qayd etgan. Shu qaydlar o'zi bayozning xon uchun yozilganini tasdiqlaydi.

Bayozning o'ziga xos xususiyati shundaki, matnning 94-sahifada she'riy misralar bilan birga *Arznoma* va *Holi insholar* keltirilgan. Ushbu murojaat turining har ikkisi oshiq tomonidan ma'shuqaga qarata yozilgan. Avval *Arznoma* keladi va u shunday boshlanadi: "*Kaminayi kamtarindur inshoi falondin ba xitob sarb-land martabalik yorijonimga arzanoma. Olamguliston majlisi oroy....*". Albatta, bu ariza rasmiy bo'lmay, oshiqning ma'shuqa qiynoqlaridan arz qilib yozgan samimiy murojaatidir. Shu sahifaning 95-sahifasida berilgan keyingi *arznoma* ham shunday mazmunda. Bunda endi oshiq o'zining ma'shuqa ko'yidagi ahvoloti haqida insho qilib bergan. Shunday boshlanadi: "*Ushbu arznomayi rozi hayron muhtaloi baloyi, hijronsiz sho'xi zeboyi gulandom, hurliqo Dilorom, fatila mo'yi anbar bo'yi, hur xo'y bir pariroy jon jahon, shukr zabon, oromi jon, bulbuli davron,*" deb davom etadi. Lutf bilan aytilgan ma'shuqaga murojaat asnosida oshiq tilidan ma'shuqaning ko'nglini olish, matnning ta'sirli chiqishi uchun *Vomiy* va *Uzro*, *Farhod* va *Shirin* kabi obrazlardan ham foydalangan. Bu kabi yorga murojaat shaklidagi yozishmalar bayozlarda uchrab turadi. Shuningdek, bu bayozda ariza va murojaatlarning boshqa turlari

ham berilgan. Shu jihatdan ushbu bayoz boshqalaridan ajralib turadi.

Adabiy davralar uchun tuzilgan bayozlar

Adabiy davralar uchun tuzilgan bayozlar ancha hafsala va did bilan yozilgani, janriga ko'ra xilma-xil bo'lib, adabiy yozishmalar, tatabbu'lar kiritilgani bilan ajralib turadi. Bunday bayozlardan shoirlarning bir-biri bilan o'zaro shaxsiy munosabatlari, adabiy davralar, aloqalar haqida ma'lumot olish mumkin.

Qo'qon adabiy muhitida mumtoz shoirlarning xonlik adabiy hayotidagi o'rni hamda zamonaviy shoirlarning ularga munosabati masalalari haqida tahliliy ma'lumotlarni taqdim qiluvchi ko'plab bayozlar tuzilgan. Ulardan biri 322 raqamli bayozdir [Bayoz 322]. Unda juda ko'plab zamona shoirlarining mashhur shoirlar ijodiga taqlidan yozgan namunalari uchraydi. Masalan: 505-betda Nolaning "Qoldimu" radifli 8 baytli g'azali beriladi:

دهردین مین چیکماکان عالمده مخنت قالدیمو
باشیم اوزره یاغمغان کردون آفت قالدیمو
کرچی چیکتیم بزم وصلینک ایچره عشرت ساغری
هجریدین مین یوتمغان خونا ب حسرت قالدیمو

Ushbu g'azal mazmunan Boburning mashhur "Charxning men chekmagan javr-u jafosi qoldimu" misrasi bilan boshlanuvchi g'azalidan ilhomlanib yozilgan.

Ba'zan bayozlar orqali ham shoir shaxsiyati va faoliyatiga oid yangi ma'lumotlar bilan tanishish mumkin. Masalan: 802 raqamli qo'lyozma bayoz (Bayoz 802) ana shunday manbalardan. Bayozning 17-sahifasida "Furqat afandim o'z tamlai bilan tahrir qilg'ondir" degan qayd uchraydi. Demak, matn shoir Furqat nazorati ostida tuzilgan. Bayoz shu kunga qadar juda ko'p talofatlar bilan yetib kelgan va uning hozirgi kunda uzilib yotgan 16 varag'igina saqlanib qolgan. She'riyat muxlisi tomonidan bajarilgan bo'lsa kerak, qolgan varaqlari ham yo'qolib ketmasligi uchun bitta papkaga solib yig'ib qo'yilgan. Garchi bayozning juda kam varag'i saqlangan bo'lsa-da, unda Jomiy, Muqimiy, Amiriy, Nisbatiy, Fazliy, Fozil, Imlo, Shamsiddin Tabriziy, Xurramiy, Furqat kabi shoirlarning g'azal, muvashshah, muxammaslaridan tashqari, Muqimiyning bir qator "Dar sifati sandali", "Dar muzammati aroba go'ftash" kabi satirik she'rlari hamda bayozlarda kam uchraydigan latifa janri ham kiritilgan. 34-betda keltirilgan ushbu latifa "Bir ahmoq kishi bir kuni yer olub..." deb boshlanadi. Biroq uning davomi yo'q. Negaki varaqlar yo'qolgan. Ushbu bayozda Furqat nasr qismida, asosan, hajviy, satirik asarlarni qo'yishni maqsad qilgan. Shoir shu hikoyalar orqali jamiyatdagi

salbiy illatlarni ko'rsatib, xalqqa yetkazishni istagan.

Qo'qon xonligida Amir Umarxon boshchiligidagi shakllangan adabiy maktabda shoirlar temuriylar davrida gullab-yashnagan adabiy hayot, madaniyatni qayta tiklashga, kerak bo'lsa undan-da o'zib ketishga harakat qilganlar. Bu harakatlar samarasini xonlikda muammo san'atining qayta jonlanganida ko'rish mumkin. Muammo san'ati murakkab san'at turlaridan bo'lib, tuzuvchidan katta mahorat va nozik did talab qiladi. Ushbu san'atni yuksak darajada tushunib, tahlil qila olgan va go'zal muammolar yaratgan Alisher Navoiy o'z davrida "Mufradot" asarini yozib, muammo san'atini yaratish usullari va ularning qonun-qoidalari xususida misollar bilan batafsil to'xtalgan. Asriy an'analarga sodiq bo'lgan Qo'qon xonligi adabiy muhitida ham muammo tuzishga jiddiy e'tibor berilgan, ko'plab namunalar yaratilgan va ular bayozlarda ko'p uchraydi. Tuzilgan muammolarning deyarli barchasi fors-tojik tilida bo'lib, ular, asosan, insonlarning ismiga atab tuzilgan. Ba'zi bayozlarda muammolar to'g'ridan-to'g'ri berilgan bo'lsa, ayrimlarida ular turlarga ajratilib, har bir turiga bittadan misol bilan tushuntiriladi. Masalan: 2599 raqamli qo'lyozma bayozning 33-b sahifasida (Bayoz 2599) muammo san'atining nazariy masalalari misollar bilan ilmiy tushuntirilgan. Matnda ushbu san'at haqida she'riy tavsif hamda unga oid misol keltiriladi. Dastlab tuzuvchi *a'moli tahsil* istilohiga quyidagicha ta'rif beradi.

مثال اعمال تحصیلی
چو شد اعمال تحصیلی مفصل
بتحصیلی کنم آن را مکمل
نباشد قسم تحصیلی بجز نه،
شمارم گر کنی سویم توجه

Tarjimasi:

A'moli tahsil misoli

Tahsil amallari mufasssal bo'ldi,

Tahsil bilan uni mukammal qilgum.

Tahsil qismi to'qqiztadan boshqa bo'lmas,

Agar menga tavajjuh qilsang [ularni senga] sanab beraman.

E'tibor berilsa, a'moli tahsilning to'qqiz turi borligi haqida ma'lumot berilgan va uning bo'limlari sanab o'tilgan. Alisher Navoiyning "Mufradot" asarida esa uning sakkizta turi borligi qayd etilgan. "A'moli tahsili hasht ast: tansis, taxis, tasmiya, talmeh, tarodif va ishtirok, kinoya va tashif, istiora va tashbeh, hisob" (Навоий 2013, 719). Shundan so'ng shu bo'limga tegishli tansis va taxis haqida she'riy tavsif berilgan.

تنصيص و تخصيص

يكي تنصيص باشد كان فتاد است،
صريحا ذكر لفظي كان مراد است.

Tarjimasi:**Tansis va taxis**

Biri tansisdur, u oshkor (sharh) qilish demakdir,
Oshkor tarzda murodni lutf ila zikr qilmakdur.

Demak, tansis muallif ta'biricha, biror narsani yoki voqeani dalil bilan keltirish. Taxis esa oshkor qilinayotgan fikrni lutf ila oshkora qilish demakdir. Sh.Sirojiddinov ushbu terminlarga: "Tansis va taxis (oydinlashtirish va alohidalash). Biror maqsad qilingan so'z ochiq aytilib, biror vosita orqali oydinlashtiriladi. She'rd a yashirin nom ishora bilan oshkor etiladi" [Сирожиiddинов 2017, 107], – deya ta'rif beradi. Boshqa manbada esa "bu "oshkor qilish" degan ma'noni bildiradi. Ya'ni bir narsani boshqa bir narsaga maxsuslash, moslash kerak bo'ladi" (Хамидова, Сулаймонова 2009, 101), – deb keltirilgan.

Muammoning ushbu ta'rifidan keyin misol sifatida Zayniddin ismiga muammo tuziladi.

باسم زين الدين

دل زاهد ز حال دين حزين است،
چه حشمت بر سر تاراج دين است.

Tarjimasi:**Zayniddin ismi bilan**

Zohidning ko'ngli dinning holidan hazindir,
Qanday hashmat bila din toroj bo'lmoqda.

Xullas, muammo san'ati XIX asrning ikkinchi yarmida Qo'qon xonligida shu qadar rivojlandiki, ko'pchilik bayozlarda muammo san'ati namunalarini uchratish mumkin va bu borada temuriylar davri adabiy hayotiga etib oldi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Adabiyot muxlislari uchun tuzilgan bayozlar

Bu turdagi bayozlarning paydo bo'lishida ikki omil sabab bo'ladi: ayrim bayozlar kimgadir sovg'a qilish uchun yozilsa, ba'zilar esa buyurtma asosida kotiblar, ba'zan esa shoirlar tomonidan tuzilgan. Shoirlar tomonidan tuzilgan bayozlar ham adabiy manba sifatida, ham shoir shaxsiyati va ijodiy faoliyatiga oid ma'lumotlarni taqdim etishiga ko'ra qimmatli manba hisoblanadi. O'zbek mumtoz adabiyotida shoirlar tomonidan tuzilgan bayozlar

ko'p uchraydi. Masalan: 9309 raqamli qo'lyozma bayoz [Bayoz 9309] ana shunday bayozlar sirasiga kiradi. U 1893-yili Muqimiy tomonidan tuzilgan bo'lib, Bedil, Jomiy, Saydo, Navoiy, Hofiz, Hijlat, Fuzuliy, Imlo, Shaydo, Sa'diy, Obidjon, Dardiy, Rafi', Saqo, Mashrab, Mahjur, Amiriy, Ado, Vazir, G'oziy, Uzlat, Muzmar, Ma'yus, Furqat, Fazliy, Huvaydo, Xilvat, Qoriy, Muqimiy va Muhayyirning g'azal, tarji'band, musaddas, muxammas, murabba', ruboiy, qasida, masnaviy, hikoyat kabi janrlaridan tashkil topgan. Ushbu bayozning qimmatini shundaki, 178-betda kiril alifbosida quyidagi qayd beriladi: *"Muqimiyning kitobi to'g'risida AKT. Biz tubanda qo'l qo'yguvchilar. 1-shoir mulla Asg'arali "Charxiy". 2. Qo'qon o'lkani o'rganish muzeyining tarix bo'limi mudiri Qayumov Po'latjon. 3-shoir Muqimiyning jiyani Do'stmuhammadov Ro'zimuhammadjon Muqimiy komnatasida ilmiy xodim bizlar. Kitob to'g'risida eshitganlarimizga binoan va Muqimiyning Obidjon A'lam degan bir do'stiga pul barobarida yozib bergan kitob ekani ma'lum edi. Buni Muqimiyning jiyaniga yozgan xatiga solishtirib ko'rish bilan xatni Muqimiyning ekani yana ta'kidlandi. Kitob to'g'risida fikrimiz shul. (imzo chekishgan). 1050-yil. Qo'qon sh., 20-may".* Ushbu ta'kidlardan ayonki, qo'lyozma Muqimiy dastxati bilan do'sti uchun haq evaziga yozilgan va u avtograf bayoz sifatida qimmatlidir.

Muqimiyning ham shoir, ham mohir xattot bo'lganligi to'g'risida A. Murodov shunday yozadi: "Muqimiy xattot ham edi. Go'zal nasta'liq xatida jaliy qalam bilan qit'a va ruboiylar ko'chirgan" [Murodov 1971, 126]. Ushbu bayozga Muqimiy bayoz tuzish tartibiga asosan yondashgan. Bayoz o'ziga xos ichki tuzilishga ega va bir necha qismdan iborat. Birinchi qism ustoz shoirlarning (Bedil, Jomiy, Saydo, Navoiy, Fuzuliy) ijodi bilan boshlanadi. Keyin ularning she'rlari aralash holda qayta-qayta beriladi.

Ikkinchi qismida esa o'zi bilan zamondosh yoki yaqin orada yashab o'tgan Imlo, Shaydo, Sa'diy, Obidjon, Dardiy, Rafi', Saqo, Mashrab, Mahjur, Amiriy, Ado, Vazir, G'oziy, Uzlat kabi shoirlarning ijodini berish bilan birga Amiriy va unga yaqin bo'lgan Ado, Vazir, G'oziy kabi saroy shoirlarning ijodini berishda ketma-ketlikka ahamiyat bergan. Bayozda adabiy janrlarning ruboiy, musaddas, murabba', masnaviy kabi janrlaridan namunalar ham berilgan.

Bayozning uchinchi qismida "Hikoyati to'yi Iqon bachcha" haqidagi hikoyat ham berilgan. Demak, shoir bayoz tuzishda ana shu ichki bo'linishni mohirlik bilan amalga oshirgan. Aslida, bayozlarni tuzishda ma'lum bir qat'iy tartib yo'q. Unda shoirlarning ijodi aralash holda bir necha marta qayta-qayta berilishi mumkin. Biroq asrli

an'analarni saqlagan holda bayoz tuzishda yangicha yondashuvlarga tayanish Muqimiyning mohir kotib va iste'dodli shoir ekanligini ko'rsatadi.

Xonandalar uchun tuzilgan bayozlar

Ushbu turdagi bayozlarni tuzish, asosan, XIX asrning ikkinchi yarmida kuchaydi. Bayozlarni tuzishda kotib uning kim uchun mo'ljallanayotganiga alohida ahamiyat beradi va manbalarni ham shunga moslab tanlaydi. Qo'qon xonligida musiqa ilmiga oid bayozlardan bir nechtasini uchratish mumkin. E. Aminjonov Shashmaqom tuzilishini o'rganar ekan: XIX asr – XX asrning boshida yaratilgan manbalarni o'rganish asnosida “Shashmaqom”ning tuzilishi va o'rganishda “Bayoz”lar katta o'rin tutishini [Аминжонов 2008, 18] aniqlagan. Haqiqatda ham bayozlar nafaqat adabiyotda, balki musiqa ilmini tadqiq qilishda ham muhim ma'lumot bera oladigan manba hisoblanadi. Ular shunchaki she'riy to'plam vazifasini o'tamay, balki xonandalar uchun to'ylarda maxsus olib yuradigan she'r va kuylar to'plami vazifasini bajarganligi kuzatishlar natijasida ma'lum bo'ldi. Ushbu bayozlar xonandalar uchun metodik qo'llanma vazifasini bajarib, bayozdagi kuy nomlari va unga kiritilgan she'r va g'azallarni qanday xirgoyi qilishni bilib olganlar. Masalan, 1894-yili ko'chirilgan 769 raqamli qo'lyozmada [Bayoz 769] Jomiy, Navoiy, Sa'diy, Soib, Mohir, Hoziq, Amir, Sodiq, Vahdat, Ibn Yamin, Mashrab, Nosir Ali, Behud va hokazolarning ijodi bilan birga ayrim ijod namunalarining tepasida kuy nomi berib qo'yilgan. Jumladan, 106-b sahifada *maqomi rost panjgoh, taronayi rost panjgoh in boshad*, 107-sahifada *nasri rost panjgoh ushshoq miboshad, tezgoh, taronayi segoh, tammam al-segoh, nasri segoh, navro'z xoro, taronayi ushshoq* kabi maqomlarga mos she'rlar berilib, musiqa san'atining rivojlanishiga ko'mak bo'lgan. 108-sahifada taronayi ushshoq nomi ostida ushbu she'r beriladi. G'azal muallifining nomi bo'yalib ketganligi sababli o'qib bo'lmadi. Biroq boshqa manbalar orqali uning Fazliy g'azali ekanligi aniqlandi.

ترانه عشاق

عارفينك ايلي زلفينك يارى
 باغ ارا نمايان قيل يارى
 لاله برلا سنبلنى يارى
 داغ ايتيب پریشان قيل
 لاله کون قباحى بين يارى
 تكمه سين آچيلغانده

Bu turdagi taronalar xonandalarga g'azallarni ijro etish

bo'yicha qulay bo'lib, ular asosda she'rlar qo'shiqqa aylangan. She'rning qaysi misrasi takror aytiladi yoki misradagi qaysi so'z qayta-qayta takrorlanadi, bularning barchasi taronalarda aks etgan.

Namangan bayozlari

Namanganda tuzilgan bayozlarni kutubxonada kam uchrasada, mavjud bayozlar asosida xulosa chiqarish mumkin. Ushbu bayozlarning tuzilishi va mavzusiga ko'ra ayrim jihatlarini hisobga olmasak, ular xonlikda tuzilgan bayozlardan deyarli farq qilmaydi. Jumladan, XX asr boshida Sulaymonxo'ja Nodim tomonidan tuzilgan 4179 raqamli qo'lyozma bayoz [Bayoz 4179] fikrimizga misoldir. Matn zamonaviy kitob talablari asosida ko'chirilganligi, ya'ni mundarija bilan boshlanganligiga ko'ra boshqa bayozlardan farqlanadi. Odatda, bayozlarda mundarija tuzish biror xonlikda an'anaga aylanmagan. Shu jihatdan ushbu bayoz yangi an'analarni o'zida namoyon qilgani bilan qimmatlidir. Aytish kerakki, mundarija musannif tomonidan yozilmagan. Chunki asosiy matn qora siyohda, uzun chiziqli varaqda yozilgan, mundarija esa siyoh rang bilan katak varaqqa ko'chirilgan. Biroq qog'ozni poleografik o'rganish orqali har ikki qog'oz ham bir davrda iste'molda bo'lganligini fahmlash mumkin. Shundan kelib chiqib, Namangan bayozlari tabiati va o'ziga xosligini ushbu bayoz misolida ochib berish mumkin, degan xulosa paydo bo'ladi. Garchi mundarija kotib tomonidan berilmagan bo'lsa-da, mundarija va matn bir hudud va davrning mahsuli sifatida e'tiborlidir.

Bayozning yana bir xususiyati – matn sahifalarining raqamlar bilan belgilanganligi. Kitob sahifasining tepadan o'ng tomon burchagida sahifa raqami qo'yilgan, poygilar ham berilgan. Sahifalarni raqamlash hodisasi Qo'qon xonligi kitobatchiligida deyarli uchramaydi. Shu bois ushbu hududni kitobatchilikni rivojlantirish bo'yicha xonlikdagi yetakchi hudud deyish mumkin. Ushbu holatlardan kelib chiqib aytish mumkinki, Namanganda ham ilm-fan, shoirlar va kotiblar faoliyati ancha rivojlangan. Shoir Nodimning nafaqat xonlik adabiyoti, balki yangiliklardan boxabar shaxs bo'lganini ham ko'rsatadi.

Shoirning bayoz tuzishdan maqsadi esa shunchaki she'rlarni to'plash emas, balki tarbiyaviy xarakterdagi ma'lumotlarni kirgizib, insonlarning bilimini, fikrlash doirasini kengaytirish ham bo'lgan. Aslida ham bu davrda bunday turdagi kitoblarga xalqning ehtiyoji bor edi. Xalqning bilimini oshirish orqali millat taqdirini o'zgartirish har bir ma'rifatparvarning, shu jumladan, Nodimning

ham katta orzusi edi.

Farg'ona bayozchiligi

Ushbu hudud bayozlari tuzilishi va mavzu ko'lamiga ko'ra Qo'qon xonligi hududidagi boshqa bayozlardan anchagina farqlanadi. Abdurauf Fitrat bu adabiy muhit haqida gapirar ekan: "Farg'onada o'sg'an adabiy hayot Xorazmniki kabi fayzli va keng bo'lmadi. Xorazmda qurilg'an muhim asarlarni tarjima qilish, ahamiyatli tarixlar yozish harakati Farg'ona davrida yo'q kabi. Shunday bo'lsa ham, Farg'ona shoirlarining Xorazm shoirlari ustida katta ta'sirlari bo'lg'anini inkor etib bo'lmaydi" [Фитрат 2000, 59], – deya Qo'qon xonligi adabiy muhiti haqida muhim xulosalar beradi. Mumtoz shoirlar ijodiga qiziqish balandligi sababli Bedil, Jomiy, Navoiy, Fuzuliy kabi shoirlarning ta'siri ancha baland bo'lgan. Garchand bir xonlik ostida adabiy mahfillar tashkil etilib, shoirlar o'zaro fikr almashib, she'rlar bitgan bo'lishsa-da, Farg'ona bayozlari tarkibida ko'pincha diniy-falsafiy, vatanparvarlik, tashqi dushmanlarga qarshi kurash, sevgi-muhabbat mavzusidagi she'rlar, folklor namunalari, zodagonlarning yozishmalari, xatlar ko'p uchraydi. Ushbu xilma-xillik bayozlarning tarkibiy tuzilishini ancha o'zgartirib yuborgan va kashkullarga yaqinlashtirib qo'ygan. Muhammadsodiq Qoshg'ariy tomonidan 1893 – 1896-yillari tuzilgan 3278 raqamli qo'lyozma [Bayoz 3278] fikrimizga misol bo'la oladi. Bayoz tuzilishiga ko'ra bir nechta qismlardan tashkil topib, an'anaviy hamd, na't, bag'ishlov bilan boshlanadi. Basmaladan keyin avval arab, keyin forsiy, undan keyin turkiy tildagi matn bitilgan. Shundan so'ng bir nechta murojaatnomalar va shunga o'xshash matnlar berilgan. Shulardan biri Qoshg'ar hokimining Yorkent hokimiga yo'llagan arznomasidir. Unga ko'ra, Qoshg'ar hokimi Mirzo Usmonbek Yorkent hokimi Mirzo Ahmadbekning farzandi ustidan shikoyat yozgan. Shikoyat mazmunida uning farzandi Muhammad Sodik Qoshg'arni nodonlikda ayblagani, insonlarga aqida masalasida noto'g'ri fikr berayotgani haqida aytib, uning fikrlari xato ekanligini "Aqoidi Jaloliya", "Aqoidi sun'iya", "Kitobi hidoya va sharhi voqea" kabi asarlardan misollar ja'm qilib, turkiy tiliga tarjima qilib "Zubdat al-masoil va val aqoidi tasmiya" risolasini tuzganini aytadi. Bu kitobning mundarijasi va xotimasi haqida ham gapiradi. Matn mazmunidan Qoshg'ar hokimi Mirzo Usmonbek Yorkent hokimi bo'lgan farzandiga pand-nasihat berishini uqtirib, bu ishidan ranjiganini bildirgan.

Bayoz tarkibining asosini tashkil etgan she'riyat qismida

Huvaydo, Mashrab, Fuzuliy, Solih, Shams Tabriziy, Hoziq, Zavqiy, Muqimiy, Majnun, A'zim Xoja Eshon kabi bir nechta shoirlarning falsafiy ruhda, dunyoning o'tkinchiligi, ilmning fazilati, sevgi-muhabbat haqidagi g'azallari berilgan. Masalan: Shams Tabriziyning 56-b betda berilgan quyidagi "Bilmaslar" radifli g'azalida jamiyat fojiasiga ilmsizlik asosiy sabab qilib ko'rsatiladi:

توكلور عمر هر ساعت اولر غفلتده بيلمسار
اولوم تيكيلىب يقين كيلكاي بارى عشرتده بيلمسار
اولوم بارين بيلور برجه وفاسى يوق بو دنيانى
يورارلار مست مستغريق مكر كيم هر كز اولمسار
كلام حق بيان قيلسام حديث مصطفى برلان
قولاق سالمای بويون تولغار حقيقت يولغه كرمسار
ربا و بوزه بازاردين قيلورلار سود سوداسين
فضل كوب بو مسجيده دريغا مونده كيلمسار
كيلورلار هم زوررتدين قويارلار رسم اوچون پوستين
سوال ايتسنگ مثاليدين كي مينكدين بيرنى بيلمسار
سيو، نيب بو ياز بولدى بيز قوتولدوق قشنى قهريدين
كي اوتكان عمرين بيلمس خلاق فكري قيلمسار
كورارلار كوزين مونده بيلورلار منزلى انده
يورارلار شاد خرّم خوش عجب كيم عبرت الماسار
جهت قيل علم اوركانكيل عمل قيل شمس اولتورمه
علمسيز علمنى هر كيزمستلم راست توتماسار

Sakkiz baytdan iborat ushbu g'azalda shoir hayot tajribasida ko'rgan barcha illatlarning asosi ilmsizlik ekanligini anglab, har bir insonni ilm olishga, umrini besamar o'tkazmaslikka chaqiradi. Insonlarning aqidasi susayib ketayotganligi, arzimas dunyo matohlariga berilib, ilm olishni, ibodat qilishni unutishayotganidan afsuslanadi. Bunday turdagi g'azallar bayozlarning estetik zavq oladigan manba emas, balki ma'rifatga chorlovchi vosita ham bo'lganini ko'rsatadi.

Bayozning boshqa turdagi bayozlardan ajratib turadigan jihati folklor materiallariga ham o'rin berganligidir. Xususan, kotib "Sihat tilasang ko'p yema, izzat tilasang ko'p dema", "Yaxshig'a yondashgan yetgay muroda, yomong'a yondashgan qolg'ay orada" kabi bir nechta xalq maqollari ham keltiradiki, kotib matnning hamma uchun ibratli qo'llanma bo'lishini istaganini ko'rsatadi.

Qo'qon xonligi bayozlari tarkibida XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jangnoma ruhida qissalar ko'p kiritila boshladi. Ma'lumki, XIX asrning ikkinchi yarmi xonlik tarixiga qonli davrlarning ibtidosi sifatida muhrlangan. Qizil imperiyaning o'lkaga bostirib kelishi va mislsiz darajada qonli qirg'inlar uyushtirishi tarixiy

manbalarda batafsil yoritilgan. Ana shunday mustamlaka zulmiga qarshi kurashish va xalqni ozodlik harakatiga safarbar qilish uchun shoirlar, musanniflar jangnoma ruhidagi qissalarni bayozlarga kiritganlar. 1137. V raqamli qo'lyozmada [Bayoz 1137. V] Imom Hasan va Imom Husayn raziallohu anhu, Ibrohim Adham haqidagi qissalar beriladi va ular "Roviyoni axbor va noqiloni osor andog'....." deya nasriy saj' bilan boshlanadi. Mazkur qissalarning berilishi ham bejiz emas, aslida. Islom tarixida o'chmas iz qoldirgan Imom Hasan, Imom Husayn, Abo Muslim, Ibrohim Adham kabi qahramonlar misolida xalqni zamonaviy bosqinlarga qarshi ma'nan ruhlantiradi. Shu yo'l orqali xalqni tashqi dushmanlarga qarshi mardonavor kurashishga chaqirgan. Tabiiyki, bu kitobxonning ruhiyatiga ta'sir qilishi aniq. Biroq masalaning ikkinchi tag ma'nosi ham bor. U ham bo'lsa musannifning maslagi va yo'lidir. Asrlar davomida olib borilgan diplomatik aloqalar, jang-u jadallar va boshqa sabablarga ko'ra Movarounnahrda joylashgan turli dinlar va mazhablarning o'z faoliyatini yoyish maqsadida o'ta ehtiyotkorlik bilan harakat qilingan. Bunday ommalashtirishning eng samarali yo'llaridan biri, albatta, buyuk shaxslar faoliyatida o'z g'oyalarini badiiy tasvirlash orqali erishilgan. Ayniqsa, xonliklar hududida sunniy va shia mazhabi vakillarining istiqomat qilishi bayozlarda diniy matnlarning kiritilishi va ularning g'oyasi bilan bog'liq o'rinlar misol bo'ladi.

Ushbu tahlillardan ko'rinadiki, bayozlar davrning mavjud vaziyati, kitobxonlar adabiy-estetik qarashlarining o'zgarishi, g'oyalar to'qnashuvi va boshqa omillar ta'sirida tarkibiy tuzilishi va mazmun-mohiyatini o'zgartirib borgan. Bu davr bayozlari faqat she'riy to'plam emas, balki bir vaqtning o'zida ham lirik, ham epik turdagi janrlarni qamrab olgan; kitobxonlarga ham diniy, ham dunyoviy ilmlarni birdek berishni zarurat deb biluvchi manba vazifasini ham o'tagan. Bu esa xonlikda bayozchilik ancha rivojlanib, yangi shakl va mazmun kasb eta boshlagan, degan xulosani beradi.

Toshkent bayozchiligi

Bu hudud "Turkiston general gubernatorligining markaziy shahri bo'lganligidan yevropalashish jarayoni bu yerda tezroq va sezilarliroq kechdi" [Қосимов, Юсупов, Долимов, Ризаев, Аҳмедов 2004, 28]. Shu sababli bo'lsa kerak, jamiyatda bo'layotgan islohotlarning barchasi, eng avvalo, Toshkentda yangrar edi. Bu esa, o'z navbatida, adabiy hayotga ham ta'sir qildi. "Darhaqiqat, XIX asrning ikkinchi yarmi Toshkent adabiy muhiti uchun yangi bir

bosqichga ko'tarilish va, ayni paytda, ko'hna Turkistonda yana bir adabiy maktabning shakllanish davri bo'ldi. Ijodiy faoliyat keng quloch yozdi. Turli toifa va darajadagi o'nlab ijodkorlar yetishib chiqdi. Har qanday mustaqil ijodkor, ayni paytda, tarjimon ham edi. Arab tilidan ko'proq fiqhga, islom tarixiga oid ilmiy, forsiydan esa, asosan, badiiy asarlar tarjima qilindi" [Тўлабоев 2010, 68 – 72]. Bu hududda tuzilgan bayozlar Qo'qon xonligidagi bayozlar bilan umumiylik kasb etadi. Mundarijasiga ko'ra rang-barang mavzularni qamrab olgan Toshkent bayozchiligi ba'zi xususiyatlarini hisobga olmaganda, asosiy yo'nalishi bilan Qo'qon xonligida tuzilgan bayozlar bilan bir xil. M. Hamidova bayozlarni o'rganish asnosida Toshkent bayozchiligi xususida to'xtalar ekan: "ular mundarijasiga xos bo'lgan asosiy xususiyat tarkibidagi she'rlarning asosan o'zbek tilida ekanidadir" [Ҳамидова 1981, 54], deydi. Darhaqiqat, Qo'qon xonligida tuzilgan bayozlar orasida Toshkent bayozlarida turkiy tildagi she'rlar yetakchilik qiladi. Masalan: 318 raqamli qo'lyozma bayozning (Bayoz 318) 109-b – 111-a sahifalarida Amiriyning 8 baytli "Biri" radifli g'azaliga saroy shoirlarining radoyif ul-ash'or tipida tuzgan turkiy tildagi g'azallari fikrimizga misol bo'la oladi.

امير عمرخان

قال اولمس صحبتينگه پارسالاردين بيرى

لايق دركاه امير اهل ريالاردين بيرى

غزل مايوس

سورمادى حاليمنى يا رب آشنالاردين بيرى

بر نظر هم سالمادى اول پادشالاردين بيرى

غزل ادا

قامتينكديك يوق دور اشجار گلستاندين بيرى

مينديك ايرمس بلبل قمرى خوانلاردين [بيرى]

فضلى نمگانی

حسن ارا اول آيديك ايرمس مهلقالاردين بيرى

منديك ايرمس مبتلاى مبتلالاردين بيرى

Amiriy g'azaliga yozilgan tatabbu'lar bayozlarda ko'p uchraydi hamda ko'pincha Amiriy ijodidan keyin saroy shoirlarning radoyif ul-ash'or va muxammaslari beriladi. Aytish kerakki, ushbu g'azalga xonlik shoirlarining boshqa vakillari ham tatabbu' bog'laganlar va bu bayozda ularning hammasi ham berilmagan. Bu bir tomondan, ijobiy hol bo'lib, xonlikda adabiy muhitning taraqqiy etganligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, "xonga shoirlarning tatabbu'lar, qasidalar bag'ishlashi, payrovlar bog'lashi kabilar ham ijobiy hodisa sanalmaydi" [Шониёзов 2009, 15], deb yozadi M. Shoniyofov. Uning bu xulosasi asosli, chunki bu orqali M. Shoniyofov

saroy shoirlari o'rtasida maddohlik avj olishiga ishora qilgan. Mantiqan olib qaraganda, har ikki jarayon saroy muhitiga xos hodisa. Istaymizmi-yo'qmi, saroy shoirlari xonga yoqish uchun unga manzur bo'ladigan she'rlar bitishga harakat qilganlar. Xon saroyida faoliyat olib borish uchun iste'dodning o'zi yetarli bo'lmay, kerak paytda xonning nazariga tushish uchun samarali harakat qilish ham zarur. Muxtasar qilib aytganda, saroyda shoirlarning g'azallar bitishi, naziralar yozishi adabiy muhitni shakllantirishda va umuman, Qo'qon adabiy muhiti taraqqiyotida muhim sanaladi.

O'zgand bayozchiligi

Bu hududda tuzilgan bayozlar nisbatan kam uchraydi. Biroq shunga qaramay, ushbu topilgan namunalar orqali ham she'riyat, umuman, adabiyotning rivoj topganini ko'rish mumkin. Misol tariqasida o'zgandlik kotib Mahmud Fozil tomonidan 1314-yili 5-mohi ramazon oyida yozilgan 2730 raqamli qo'lyozma bayozni (Bayoz 2730) ko'zdan kechirsak. Ushbu bayoz titilib, ayrim varaqlari, xususan, bosh varaqlari yo'qolganligi bois kimning ijodi bilan boshlanganini bilib bo'lmaydi. Biroq kitobning o'rtaroqlari, ya'ni 83-a betida kotibning quyidagi qaydini ko'rish mumkin:

بو کتاب مسخر بولدى اوزكند بازاریده کی مدرسده کی هجره ده استقامت
ایلاب محمد فاضل نینک یازکان کیتابیدور بیز فقیر شونداغ امید قیلامیز کی بیزدین
کین کیمنی قولیکا توشسه مذکور آدملا بیزنینک اتا و انامیزنی روح پاکلاریغه دعا
قیلب قویسهلار دیب اوزومیز سینکلی برادرلار اوقوب خوشنود بولغایلار دیب یازکانیم
در تاریخ 6131 سنه 5 نجی ماه رمضان المبارک

هر کی خواند دعا طمع دارم
ز ان کی بنده کنه کارم
شد بتوفیق خدای لا ینام
این کتابت روز دوشنبه تمام
اگر کورسنگ خطیمده کوب خطانی
اوزومنی سوک ولی سوکمه اتا و هم انمنی

Demak, bayoz 1896-yili ramazon oyining 5-sanasi dushanba kuni yozilgan. Aslida, kolofon qismida yozilishi lozim bo'lgan ushbu ma'lumotning matn o'rtasida kelishi matnning shu joyida bayoz tugaganligini bildiradi. Nazarimizda, kotib kitobni tugatmoqchi bo'lgan, biroq qandaydir sabablarga ko'ra yana davom ettirilgan. Bayozda, asosan, Mashrab she'rlari jamlangan.

محبت اوتیغه بغریم کویوب بر یانه یغلارمن
وصالینکلی تیلاب ای نازنین جانانه یغلارمن

Ushbu kitob ba'zi kamchiliklardan holi emas. Jumladan,

kotib tomonidan muxammas deb berilgan janrlar misrasi bo'yicha muvofiq kelmaydi. Shuningdek, kotib ba'zan g'azal va muxammaslarning muallifini ko'rsatmay, to'g'ridan-to'g'ri lirik she'rlarni keltiradi. Shu sababli qaysi shoirlarning ijodi berilganligini bilish qiyin. Uni faqat maqta'dan aniqlab olish mumkin.

Xulosa

Qo'qon adabiy muhiti ko'plab shoirlarni yetishtirib berishi jihatidan boshqa xonliklardan ancha ustun turadi. Amir Umarxon va Nodira tashabbusi bilan taraqqiy etgan bu muhitda bayozchilik ham rivojlandi. Ushbu bayozchilik maktabi Buxoro va Xiva bayozchilik maktablaridan bir qancha jihatlariga ko'ra ajralib turadi: *Avvalo*, bayoz tarkibidagi lirik she'rlar ishqiyy, tasavvufiy, ma'rifatparvarlik, erk va ozodlik xarakteridagi g'azal, muxammas, musaddas kabi janrlardan tashkil topgan. *Ikkinchidan*, bayozlarning rivojlanishi va taraqqiy etishi natijasida bayoz tarkibiga nasriy matnlar ham kiritilib, ular mavzusiga ko'ra payg'ambarlar va sahobalar bilan bog'liq xabarlar, rivoyatlar, jangnoma qissalar, masjid va madrasalarning qurilishi bilan bog'liq qaydlar, adabiyotshunoslik nazariyasiga oid ma'lumotlar, bayoz egasining shaxsiy qaydlaridan iborat. Ushbu diniy xabar va qissalarning ba'zilari ishonchsiz va asossiz bo'lib, xonliklarda yashagan o'zga din va oqimlar vakillarining ta'siri natijasida yuzaga kelgan. *Uchinchidan*, Qo'qon bayozchiligi XIX ikkinchi yarmi – XX asr boshida xonlikda hukm surgan ijtimoiy-siyosiy vaziyat haqida ham qimmatli ma'lumotlar beradi. Ular tarkibidagi g'azal va muxammaslarda tasvirlangan voqealar orqali mustamlakachilik zulmi va uning oqibatlarini haqida ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin. *To'rtinchidan*, bayozlarni o'rganish orqali o'sha davrda yashagan xalqning madaniyati, ma'naviyati, turmush tarzi, ijtimoiy ahvoli kabilar haqida ham tasavvur hosil bo'ladi. Xalq boshiga tushgan kulfatlarining kelib chiqishida xonlarning e'tiborsizligi, xalqning savodsizligi, maishatga berilishi kabilar g'azal va muxammaslarda badiiy aks ettiriladi. *Beshinchidan*, Qo'qon bayozchiligini o'rganish orqali Qo'qon xonligida adabiy muhit yuqori darajada taraqqiy etib, uning bu darajaga erishishida xonliklar va mintaqalar bilan adabiy-madaniy muloqot ham katta rol o'ynagani aniqlandi. Shu sababli Qo'qon bayozlarida Xiva, Buxoro xonliklari hamda chet el shoirlari ijodini ko'p uchratish mumkin. Bu esa Qo'qon xonligining qo'shni xonliklar hamda qo'shni davlatlar bilan adabiy-madaniy aloqalarni yaxshi yo'lga qo'yilganini ko'rsatadi.

Adabiyotlar

- O'zbR FA SHI Asosiy fond 9309 raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 2599 raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 2505 raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 2102 raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 322/XVII raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 802 raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Asosiy fond katalogi № 2809 qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 318 raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 769 raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Asosiy fond 4179 raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 3278 raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 995/I raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 2730 raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 1137.V raqamli qo'lyozma bayoz.
- Абдуллаева, Д. 2005. *Усмонхўжа Зорий ҳаёти ва ижоди*. Тошкент: Янги аспр авлоди.
- Абдурауф, Фитрат. 2000. *XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш*. Танланган асарлар. II жилд. Тошкент: Маънавият.
- Адизова, И. 2009. *Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи*. Тошкент: Фан.
- Alisher Navoiy. 2013. *To'la asarlar to'plami*. Beshinchi jild. Toshkent: G'afur G'ulom.
- Алишер Навоий. 2011. *Муфрадот*. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.
- Аминжонов, Р. 2008. *Эволюция "Шашмакома" во второй половине XIX – начале 40-х годов XX века*. Автореф. дисс.канд.ист.наук. Худжанд.
- Ҳамидова, М. 1981. *Қўлёзма баёзлар – адабий манба*. Тошкент: Фан.
- Ҳамидова М., Сулаймонова Н. 2009. *Эски ўзбек ёзуви*. Тошкент: Yurist-mediya markaz.
- Исмаилова, Э. 1966. *Искусство оформления среднеазиатской книги XVIII – XIX веков*. Ташкент: Узбекистан.
- Жабборов, Н. 2004. *Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси*. Филол. фан. д-ри. дисс.... Тошкент.
- Жўрабоев, О. 2017. *Матннинг матноисти сирлари*. Тошкент: Tamaddun.
- Муродов, А. 1971. *Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан*. Тошкент: Фан.
- Пардаев, Қ. 2020. *Муқимий шеърятининг матн тарихи, таҳрири ва талқини*. Фил.фан.д-ри...дисс. Тошкент.
- Қаюмов, А. 1961. *Қўқон адабий муҳити (XVIII – XIX асрлар)*. Тошкент: Фанлар Академияси.
- Қобилова, З. 2010. *Амирий шеърятини*. Тошкент: Фан.

- Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У., Ризаев Ш., Аҳмедов С. 2004. *Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти*. Тошкент: Маънавият.
- Сирожиiddинов, Ш. 2017. *Матншунослик сабоқлари*. Тошкент: Navoiy universiteti.
- Тўлабоев, О. 2010. *Каримбек Камийнинг ҳаёт ва ижод йўли*. Филол. фан.номз...дисс. Тошкент.
- Юсупов, Ш. 2003. *Тарих ва адаб бўстони*. Тошкент: Маънавият.
- Зоҳидов, Р. 2018. *“Саботул ожизин” асарининг манбалари, шарҳлари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари*. Филол. фан. д-ри... дисс. Тошкент.
- Зоҳидов, Л. 1986. *Алишер Навоий ижодида муаммо жанри*. Тошкент: Фан.
- Шониезов, М. 2009. *“Мажмуаи шоирон” тазкираси матнини тайёрлаш принциплари ва матний тадқиқи*. Фил.фан. номз... дисс. Тошкент.

The Kokand Tradition of *Bayaz* Manuscript Compilation and its Distinctive Features

Zilola Shukurova¹

Abstract

When *bayaz* entered Central Asia as a literary source, the demand for it gradually increased. Unlike the other collections of this type, *bayaz* quickly gained fame because it consisted of a “bouquet” of poets’ works and began to become a popular form from the XIXth century. As a result of development, *bayaz* schools were formed within each khanate while these schools retained the common features of *bayaz*, each school also began to acquire its own characteristics which are important distinguishing features between them. This situation became especially noticeable in the second half of the XIXth century. Until this period, the *bayazes*, which had been composed almost identically in the three khanates, gradually began to change in their structure, artistic decoration and content. Along with the creation of traditional *bayazes*, new types of *bayazes* were also created, which requires researchers to seriously study the schools of *bayazes*.

Key words: *bayaz, source, manuscript, lithography, bayazism,*

¹ Zilola Y. Shukurova – Doctor of Philological Sciences, dotsent, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-mail: zilolashukurova@7616gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8766-8833

For citation: Shukurova, Z. 2025. “The Kokand Tradition of *Bayaz* Manuscript Compilation and its Distinctive Features”. *Golden Scripts* 3: 42 – 65.

References

- O'zbR FA SHI Asosiy fond 9309 raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 2599 raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 2505 raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 2102 raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 322/XVII raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 802 raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Asosiy fond katalogi № 2809 qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 318 raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 769 raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Asosiy fond 4179 raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 3278 raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 995/I raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 2730 raqamli qo'lyozma bayoz.
- O'zbR FA SHI Hamid Sulaymon fondi 1137.V raqamli qo'lyozma bayoz.
- Abdullaeva, D. 2005. *Usmonxo'ja Zoriy hayoti va ijodi*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
- Abdurauf, Fitrat. 2000. *XVI asrdan so'ngra o'zbek adabiyotig'a umumiy bir qarash*. Tanlangan asarlar. II jild. Toshkent: Ma'naviyat.
- Adizova, I. 2009. *O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi*. Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. 2013. *To'la asarlar to'plami*. Beshinchi jild. Toshkent: G'afur G'ulom.
- Alisher Navoiy. 2011. *Mufradot*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- Aminjonov, R. 2008. *Evolyusiya "Shashmakoma" vo vtoroy polovine XIX – nachale 40-x godov XX veka*. Avtoref. diss.kond.ist.nauk. Xudjand.
- Hamidova, M. 1981. *Qo'lyozma bayozlar – adabiy manba*. Toshkent: Fan.
- Hamidova M., Sulaymonova N. 2009. *Eski o'zbek yozuvi*. Toshkent: Yurist-mediya markaz.
- Ismailova, E. 1966. *Iskusstvo oformleniya sredneaziatskoy knigi XVIII – XIX vekov*. Tashkent: Uzbekistan.
- Jabborov, N. 2004. *Furqatning xorijdagi hayoti va ijodiy merosi: manbalari, matniy tadqiqi, poetikasi*. Filol. fan. d-ri. diss.... Toshkent.
- Jo'raboiev, O. 2017. *Matnning matnoli sirlari*. Toshkent: Tamaddun.
- Murodov, A. 1971. *O'rta Osiyo xattotlik san'ati tarixidan*. Toshkent: Fan.
- Pardaev, Q. 2020. *Muqimiy she'riyatining matn tarixi, tahriri va talqini*. Fil. fan.d-ri...diss. Toshkent.
- Qayumov, A. 1961. *Qo'qon adabiy muhiti (XVIII – XIX asrlar)*. Toshkent: Fanlar Akademiyasi.
- Qobilova, Z. 2010. *Amiriy she'riyati*. Toshkent: Fan.
- Qosimov, B., Yusupov Sh., Dolimov U., Rizaev Sh., Ahmedov S. 2004. *Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti*. Toshkent: Ma'naviyat.

- Sirojiddinov, Sh. 2017. *Matnshunoslik saboqlari*. Toshkent: Navoiy universiteti.
- To'laboev, O. 2010. *Karimbek Kamiyning hayot va ijod yo'li*. Filol. fan. nomz... diss. Toshkent.
- Yusupov, Sh. 2003. *Tarix va adab bo'stoni*. Toshkent: Ma'naviyat.
- Zohidov, R. 2018. *"Sabotul ojizin" asarining manbalari, sharhlari va ilmiy-tanqidiy matnini kompleks o'rganish muammolari*. Filol. fan. d-ri... diss. Toshkent.
- Zohidov, L. 1986. *Alisher Navoiy ijodida muammo janri*. Toshkent: Fan.
- Shoniyozov, M. 2009. *"Majmuai shoiron" tazkirasi matnini tayyorlash prinsiplari va matniy tadqiqi*. Fil. fan. nomz... diss. Toshkent.

Herman Vamberining “Cagataische sprachstudien” xrestomatiyasidagi Alisher Navoiy gʻazallari sharhi

Sherzod Qodirov¹

Abstrakt

Ushbu maqolada sharqshunoslik tarixida muhim oʻrin tutgan Herman Vamberining “Cagataische Sprachstudien” nomli asarining xrestomatiya boʻlimida keltirilgan Alisher Navoiy gʻazallari matni va tarjimalari tahlil qilindi. Tadqiqotda Vamberining gʻazallarni chigʻatoy tilida berish uslubi, ularning nemis tiliga tarjimasi, poetik ifoda va mazmuniy tafovutlar ilmiy jihatdan oʻrganildi. Asosiy eʼtibor tarjimalardagi semantik siljishlar, poetik strukturaning buzilishi yoki saqlanishi masalasiga qaratildi. Shu bilan birga, Vamberi xrestomatiyasidagi matnlar, Navoiy devonlarining turli nashrlari bilan qiyoslanib, farqlar aniqlandi va muallif tahriri masalasiga doir aniq dalillar taqdim etildi.

Kalit soʻzlar: *gʻazal, tarjima, xrestomatiya, poetika, semantika, sharqshunoslik, nemis tilidagi izohlar, matnshunoslik.*

Kirish

Alisher Navoiyning ulkan ijodiy merosi nafaqat oʻzbek olimlari uchun, balki jahon adabiyotshunoslari uchun ham muhim, qiziqarli manba hisoblangan. Xususan, Yevropa adabiyotshunoslari ichida nemis olimlari oʻzlarining Navoiy ijodiga boʻlgan qiziqishlari tufayli olib borgan ilmiy tadqiqotlari bilan ajralib turadilar. Jumladan, H.Vamberi, M.Xartman, I. Baldauf, Z.Klaynmixel, K. Menges va boshqa koʻplab olimlar Alisher Navoiy ijodini oʻrganganlar, asarlarini nemis tiliga tarjima qilib, oʻz tillarida Navoiy asarlarining lugʻatlarini tuzishgan. Ulardan biri – Yevropaning mashhur sharqshunosi Hermann Vamberi boʻlib, u 1832 – 1913-yillarda yashab ijod qilgan. Uning ilmiy faoliyati turkologiya, etnografiya va tarix, tilshunoslik sohalarida muhim iz qoldirgan. Vamberi turkiy tillarning, xususan, chigʻatoy tilining oʻrganilishi va Gʻarb ilmiy muhitida tanitilishida katta hissa qoʻshgan. U Markaziy Osiyo xalqlari

¹ Qodirov Sherzod – tayanch doktorant, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti.

E-mail: kadirov1007@mail.ru

ORCID ID: 0009-0006-4523-7142

Iqtibos uchun: Qodirov, Sh. 2025. “Herman Vamberining “Cagataische sprachstudien” xrestomatiyasidagi Alisher Navoiy gʻazallari sharhi”. *Oltin bitiglar* 3: 66 – 81.

madaniyati, tili va adabiyoti bilan yaqindan tanish bo'lgan, ko'plab safar va ilmiy kuzatuvlar asosida asarlar yaratgan. Ulardan biri, 1867-yilda Leypsigda nashr etilgan "Cagataische Sprachstudien" (Chig'atoy tilshunosligi tadqiqotlari) asari bo'lib, bu asar chig'atoy tilining fonetikasi, morfologiyasi va sintaksisiga doir qisqacha grammatika, chig'atoycha-nemischa lug'at hamda uchinchi bo'limi – xrestomatiyadan iborat. Xrestomatiya bo'limida Vamberi Alisher Navoiyga tegishli nasriy va nazmiy asarlardan parchalarni o'z ichiga olgan: "Mahbub ul-qulub"dan bir bo'lim, uchta g'azal va "Farhod va Shirin" dostonidan 75 bayt keltirgan [Vambery 1867]. Vamberining mazkur asari bir necha o'zbek olimlari tomonidan o'rganilgan. Olim Bahodir Karimov mazkur asarni to'liq yoritgan bo'lsa [Karimov 2021], V. Davirova esa mazkur asarga kiritilgan maqollarni tahlil qilgan [Davirova 2025]. A.Roviyajon [Abdullayeva 2007], O.Tojiboyeva [Tojiboyeva 2023] kabi adabiyotshunoslar maqolalarida ham mazkur asarning qisqacha tahlili keltirilgan. Ushbu tadqiqotda ana shu xrestomatiyada keltirilgan Navoiy qalamiga mansub uch g'azalning nemis tiliga tarjimasini tahlil qilishni bosh maqsad qilib olingan.

Tahlil jarayonida Vambery xrestomatiyasida chig'atoy tilida keltirilgan matnlarning Navoiy devonlari bilan qiyosiy tahlili, g'azallar tarkibidagi baytlar soni va tartibidagi tafovutlar, shuningdek, ayrim leksik shakllar va ifodalar bilan bog'liq o'zgarishlarga e'tibor qaratildi. Tahlillarga ko'ra, Vamberi tomonidan tuzilgan tarjimalar, asosan, nasriy bo'lib, ular asliyatdagi poetik tizim, qofiya, radif va tuzilmani yetarlicha aks ettirmaydi [Vambery 1867].

Ushbu tadqiqotga tarixiy-qiyosiy metod, structural-semantik tahlil asos sifatida tanlangan. Asosiy manbalar "Badoye' ul-bidoya" va "G'aroyib us-sig'ar" devonlari, shuningdek, zamonaviy navoiyshunoslik tadqiqotlari xizmat qiladi.

"Cagataische Sprachstudien"da berilgan g'azallar tajimasi, sharhi

Hermann Vamberining "Cagataische Sprachstudien" asarining uchinchi qismida (Chrestomathy) berilgan g'azallardan biri – Alisher Navoiy qalamiga mansub, "G'aroyib us-sig'ar" devonining 603-g'azali bo'lib, u 624-sahifada joylashgan. G'azal oshiqona mazmunda. Vamberi mazkur g'azalni arab yozuvida chig'atoycha matn sifatida keltiradi va unga nemis tilida soddalashtirilgan, lekin poetik ifodadan ancha yiroqlashgan tarjima ilova qiladi. G'azal

quyidagi bayt bilan boshlanadi:

*Ey ko'ngul, kelkim, ikov bo'lub nigore ko'zlali,
Sarv qadde istabon, siymin uzore ko'zlali*
[G'aroyib us-sig'ar, 603-g'azal].

Vamberi bu baytni quyidagicha tarjima qiladi:
*O, Herz, komm, lass uns vereint ein Liebchen aussuchen,
Lass uns die Cypressenwuchsige, die Silberwangige aufsuchen*
[Vambery].

Tarjimada “sarv qadde” iborasi “die Cypressenwuchsige” (sarvdek qomatli) deb aniq ifodalangan, “siymin uzor” esa “die Silberwangige” (kumush yuzli) sifatida tarjima qilingan. Bunda Vamberi Sharq adabiyotidagi tashbeh usulini tushunganini ko'rish mumkin. Biroq “ko'ngul” so'zini “Herz” (yurak) deb tarjima qilishi, g'azalning tasavvufiy-falsafiy konnotatsiyasini soddalashtiradi.

Ikkinchi baytda Navoiy shunday deydi:

*Yorlig' ko'z tutqonimiz ko'zladi chun o'zga yor,
Bizda ham ko'z bor, borib bir o'zga yori ko'zlali.*

Tarjima:

*Da unsres Auges Theure ein Andrer hat erspäht,
Auch wir haben Augen, drum wollen auch wir eine Andere aufsuchen.*

Bu baytda poetik kinoya mavjud: sevgilimiz boshqasini tanladi, endi biz ham o'zimizga boshqasini topamiz. Vamberi ushbu fikrni deyarli so'zma-so'z tarjima qilgan, biroq poetik ritm va qofiya yo'qolgan.

Uchinchi baytda:

*Chun g'ubori markidin ravshan aylar el ko'zin,
Tilmurub turg'uncha borib, shaxsuvore ko'zlali.*

Vamberi tarjimasi:

*Sie erfreut nur mit des Todes Staub der Menschen Blick,
Wozu sehnsuchtsvoll dastehn? So lass uns eine andere Schöne anfsuchen.*

Bu yerda “g'ubori markab” – “safar yo'lidagi chang” timsol sifatida ishlatilgan. Nemis tilida bu “des Todes Staub” (o'limning changi) deb berilgan, bu esa ma'noni og'irlashtirib yuboradi. “Shaxsuvore” – “qahramonona, go'zal zot” sifatida tarjimada “Schöne” deb soddalashtirilgan.

Qo'lyozma matni bilan devon matni orasida ba'zi tafovutlar mavjud:

- "o'zga" va "yerda" so'zlarining farqi (2-baytda).
- "markidin" va "markabidan" varianti (3-baytda).
- "sanningdek" va "aningdek" (4-bayt boshlanishi).
- "nopaydo" va "foyda" so'zlarining almashtirilishi (5-bayt).

Ushbu farqlar shuni ko'rsatadiki, Vamberi foydalanayotgan matn har doim devon matni bilan bir xil emas va ehtimol muayyan variantlardan, turli nusxalardan olingan bo'lishi mumkin. Bu esa matnshunoslik nuqtayi nazaridan muhim masala.

Yakunda Vamberi tarjimalarida Navoiy g'azalining umumiy mazmuni asosan saqlanadi, biroq poetik qofiya tizimi va so'zlar orasidagi badiiy aloqalar soddalashtiriladi yoki yo'qoladi. Bu holat Vamberining filologik va leksik sodiqlikni ko'zlagani, lekin poetik tarjima qilishni maqsad qilmaganini ko'rsatadi. Alisher Navoiyga oid g'azalning qo'lyozmadagi shakli (Vamberi tomonidan "Cagataische Sprachstudien" xrestomatiyasida e'lon qilingan) va rasmiy devon matni ("G'aroyib us-sig'ar") orasida bir nechta sezilarli tahririy va leksik tafovutlar mavjud. Quyida ushbu farqlar tizimli ravishda ko'rib chiqiladi:

I. 2-bayt, 2-misra

Devon matni: *Borib bir **yerda** yori ko'zlali.*

Qo'lyozma matni: *Borib bir **o'zga** yori ko'zlali.*

Izoh: Bu farq ma'nodagi siljishni bildiradi. "Yor"ning faqat joyi (yerda) emas, balki butunlay boshqa shaxs (o'zga) bo'lishi – ma'naviy ajralish va yangidan izlash motivini kuchaytiradi. Qo'lyozma variantida norozilik ohangi kuchliroq.

II. 3-bayt, 1-misra

Devon matni: *Chun g'ubori **markabidin** ravshan aylar el ko'zin.*

Qo'lyozma matni: *Chun g'ubori **markidin** ravshan aylar el ko'zin.*

Izoh: "Markabidan" (ya'ni: minilgan hayvon changidan) bilan "markidin" (ya'ni: yo'l bosib o'tilgan yo'ldan) so'zlari fonetik jihatdan yaqin, lekin semantik jihatdan nozik tafovutga ega. Bu o'zgarish devon matnining hayotiy tasvirini (biror jonzo'tning harakati) umumlashtirilgan holatga o'tkazadi.

III. 4-bayt, 1-misra

Devon matni: *Gar **aningdek** sho'x shahr-oshub ofat topmasak.*

Qo'lyozma matni: *Gar **sanningdek** sho'x shahr-oshub ofat topmasak.*

Izoh: “Aningdek” – uchinchi shaxs (u kabi); “Saningdek” – ikkinchi shaxs (sen kabi).

Qo'lyozmada bevosita murojaat mavjud, devonda esa ko'proq nazoratli kuzatuv pozitsiyasi mavjud.

IV. 5-bayt, 1-misra

Devon matni: *Garchi **nopaydo** erur maqsud, armon qolmasun.*

Qo'lyozma matni: *Garchi **foyda** erur maqsud, armon qolmasun.*

Izoh: “Nopaydo” – ko'rinmas, anglash qiyin; “Foyda” – mavjud ijobiy natija.

Ma'nodagi bu qarama-qarshilik konnotatsion og'ishlarni keltirib chiqaradi. Vamberi foyda (ma'naviy yutuq) degan talqinni tanlagan, holbuki devon matni maqsadni mavhum va erishib bo'lmaydigan deb ta'riflaydi.

V. 6-bayt, 2-misra

Devon matni: *Xos om ichida **bular** qila olg'oncha bore ko'zlali.*

Qo'lyozma matni: *Xos om ichida qila olg'oncha bore ko'zlali.*

Izoh: “Bular” so'zining tushib qolishi grammatik va uslubiy jihatdan muhim. Bu zamir yordamida umumiy shaxslar yoki ilgari tilga olingan obrazlar nazarda tutilgan. Qo'lyozmada tushirib qoldirilishi, ehtimol, xat tashlash yoki matnni soddalashtirish natijasi bo'lishi mumkin. Mazkur farqlar faqat grafematik emas, balki semantik, uslubiy va ba'zan poetik konstruksiyani ham o'zgartiradi. Vamberining ishlatgan matni birlamchi emas, balki mavjud nusxalarning tahririy variantlaridan biri bo'lishi mumkin. Shuningdek, bu farqlar orqali Navoiyning matnshunoslik jihatidan tadqiq etilishi zarurligini yana bir bor ko'rsatadi.

Alisher Navoiy ijodi turkiy she'riyatning shakliy, mazmuniy va falsafiy taraqqiyotida tub burilish yasagan bosqich sifatida qaraladi. Ayniqsa, lirik she'riyatda, g'azal janrida, u ilgari mavjud bo'lgan passiv oshiq obrazidan tubdan voz kechib, faol, jasoratli va izlovchi oshiq timsolini yaratdi. Bu tendensiya, shuningdek, Vamberi tomonidan xrestomatiyaga kiritilgan mazkur g'azalda ham o'z aksini topgan.

G'azalning ikkinchi baytida shoir shunday deydi:

Yorlig' ko'z tutqonimiz ko'zladi chun o'zga yor,

Bizda ham ko'z bor, borib bir o'zga yori ko'zlali.

Bu bayt orqali oshiq obrazida ilgari tasvir etilgan sadoqatli, lekin jim va istaksiz oshiq emas, balki ma'shuqadan e'tibor kutuvchi oshiq ifodalanadi. Bu o'zgarish faqat obrazda emas, balki poetik tilda, tashbeh va badiiy vositalarni qo'llashda ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Navoiy lirikasida har bir badiiy vosita, har bir san'at

unsuri faqat tashqi bezak sifatida emas, balki mazmunni aniqlashtiruvchi poetik signal sifatida xizmat qiladi. Shoir oshiq holatini ifodalashda doim ham odatiy san'atlarni qo'llamaydi, balki mazmun va holatdan kelib chiqqan holda yangi shakl va uslubni tanlaydi.

Vamberi tomonidan berilgan nemischa tarjimada mazmun asosan saqlanadi, biroq oshiqning faol, o'z qadrini biluvchi tabiati soddalashtirilgan tarjimada to'liq ochilmaydi. Bu esa g'azal tarjimasi va uning G'arb o'quvchisi uchun idrok etilishida ma'lum semantik yo'qotishlarga olib kelgan. Shuningdek, Navoiy uchun badiiy san'atlar hech qachon shunchaki so'z o'yini emas, balki ijtimoiy-estetik fikrning badiiy shakldagi ifodasi bo'lib xizmat qilgan. Bular mazmun bilan shakl uyg'unlashgan, har bir san'atning ichki zaruratga asoslangan mukammal namunalardir. U poetik san'atlar vositasida ma'no qatlamlarini chuqurlashtirgan, oshiq-ma'shuqa munosabatining soddalashtirilgan tasviridan voz kechib, falsafiy tushunchalar bilan boyitgan.

Demak, Vamberining "Cagataische Sprachstudien" xrestomatiyasidagi mazkur g'azal Navoiy ijodining estetik yangiligi, obrazlar sistemasi, poetik dinamizmi va mazmunni ochishga xizmat qiluvchi badiiy vositalar uyg'unligi orqali muhim bir misol sifatida e'tiborga loyiqdir.

Navoiy g'azaliyotining badiiy ustunliklaridan biri – bu obrazlar tizimi va ichki poetik struktura orqali tuzilgan kompozitsion yaxlitlikdir. Mazkur g'azalda ham bu holat "inkor – tasdiq" tamoyiliga asoslangan. G'azalning ilk baytlarida oshiq mavjud mahbubaga nisbatan e'tiroz bildiradi, hatto uni tark etishga da'vat qiladi. Bu inkor ifodasi ayniqsa quyidagi baytda yaqqol ko'zga tashlanadi:

*Yorlig' ko'z tutqonimiz ko'zladi chun o'zga yor,
Bizda ham ko'z bor, borib bir yerda yore ko'zlali.*

Bu misralarda lirik qahramonning noroziligi va mahbubaning xiyonatiga yoki bepisandligiga javob tarzida boshqa yor izlash istagi ifodalanadi. Biroq g'azalning maqta' baytida bu pozitsiya keskin o'zgaradi:

*Ey Navoiy, bo'lmag'ung andin bular birla xalos,
Kelki, ham vaslin tilab sabru qarore ko'zlali.*

Ya'ni, bir qarashda rad etilayotgan yor – g'azal yakunida yana sadoqat va muhabbat obyekti sifatida qabul qilinadi. Taniqli adabiyotshunos Najmiddin Komilov bunday g'azallarni parokanda deb baholashga qarshi chiqadi va ularning ichki tuzilmasida

bevosita yoki bilvosita bog'liqlik mavjudligini ta'kidlaydi. Olimning fikricha: "To'g'risini aytganda, men 'parokanda' istilohini she'rga nisbatan qo'llashga qarshiman. Chunki, parokandalik badiiy asarga xos xususiyat emas... Baytlar yuzaki qaraganda mazmunan bog'lanmagan bo'lib tuyulsa-da, botinan ular aloqador [Komilov 2016]".

Komilov bu kabi g'azallarni aynan "inkor – tasdiq" usulida yozilgan she'rlar sifatida baholaydi. Darhaqiqat, Navoiy tomonidan yaratilgan ushbu g'azalda ham baytlar o'zaro to'g'ridan-to'g'ri musalsal bog'liqlikda emasdek tuyuladi, biroq ular ichki psixologik oqim, lirik subyektning ruhiy kechinmalari orqali bir-biriga uzviy bog'langan. Mazkur kompozitsion tuzilma g'azalga ichki dinamikani, dramatismni olib kiradi. Avvaliga, beqarorlik, e'tiroz, alam va norozilik bildiriladi, oxirida esa tavba, sabr, sadoqat va muhabbatni qadrlash kabi ijobiy nuqtaga olib kelinadi. Bu o'zgarishlar shunchaki shoirona hissiyot emas, balki inson qalbining murakkab va ziddiyatli holatlarini aks ettiruvchi psixologik yondashuvdir.

Shuningdek, "inkor – tasdiq" san'atining bunday poetik ishlanmasi nafaqat mantiqiy tuzilma, balki estetik zavq bag'ishlovchi xalqona ohang, badiiy hazil va lirik dramatism orqali ham o'quvchiga ta'sir ko'rsatadi. Bunday g'azallar, Komilov ta'kidlaganidek, har bir baytning "goh boladek arazli, goh qahrlik, goh iztirobli" ohanglar bilan yuritilishi sababli o'ziga xos badiiy kuchga ega. Demak, Vamberi tomonidan tanlab kiritilgan ushbu g'azal nafaqat fonetik, leksik, poetik jihatdan, balki kompozitsion strukturasi orqali ham Alisher Navoiyning novator shoir sifatidagi ijodiy qudratini tasdiqlaydi.

Vamberi tomonidan Alisher Navoiyning ikkinchi g'azaliga taqdim etilgan tarjima umumiy ma'noni uzatishda aniqlikka intilgan bo'lsa-da, g'azalning poetik ohangi, tasavvufiy mazmuni va badiiy vositalar tizimi soddalashtirilgan. Tarjimalar asosan nasriy, tushuntiruvchi ohangda bo'lib, poetik yuksaklik, ritmik muvofiqlik va his-tuyg'ularning kuchli ta'siri sezilmaydi.

1-bayt:

*O dich zu loben ist, trotz aller Beredsamkeit, ganz unmöglich,
So auch, mit grösster Ergebung, unmöglich sich zu nähern dir.*

Vamberi bu yerda "faşohat bilan sanga hamd" va "toat bilan yaqinlashish" g'oyalarini aniq, lekin haddan tashqari soddalashtirib, faqat mumkin emasligi (unmöglich) orqali ifodalagan. Bu esa asldagi iltijo, istak, va falsafiy tan olish ohangini yetkazmaydi. "Ganz unmöglich" iborasi ikki misrada ham takrorlanishi g'azalning tasavvufiy zaminini haddan ortiq literalizatsiya qiladi.

2-bayt:

*Mit Wundersinn und Phantasie dich zu finden,
Mit Scharfsinn ist es doch unmöglich zu nahen dir.*

"Wundersinn" (ajoyib tuyg'u) va "Phantasie" (fantaziya) so'zlari asldagi "fikr-u ta'hiyl" (fikr va tasavvur) ma'nosini qisman uzatadi, lekin tasavvufiy tafakkur va aqlning o'jizligi haqidagi chuqur falsafiy g'oya yetarlicha ochilmaydi. "Scharfsinn" (ziyraklik) orqali "farosat" so'zining ma'nosi berilgan bo'lsa-da, u poetik ifoda emas, tushuntiruvchi ohangda qolgan.

3-bayt:

*Das vollkommenste der Geschöpfe steht kraftlos dir gegenüber.
Trotz aller Eloquenz kann genügendes Lob sagen Niemand dir.*

"Das vollkommenste der Geschöpfe" (mavjudotning eng mukammali) – bu ibora yaxshi talqin, ammo g'azaldagi "zubbayi koinot" (koinotning najotkori) obrazining tasavvufiy tafsirini to'liq qamrab olmaydi. "Niemand dir" (hech kim seni madh eta olmaydi) degan jumla asldagi "balog'at bilan ham yetishib bo'lmaydi" degan ma'noviy qatlamga sodda prozaik javob sifatida qoladi.

4–7-baytlar:

Bu baytlar ketma-ket tarzda insonga xos o'jizlik, gunoh, tazarru va nadomat kabi diniy-ruhiy holatlarni bayon qiladi. Vamberi bu fikrlarni to'g'ri tushunib tarjima qilgan, biroq har bir misraning emotsional kuchi, ritmik tuzilmasi, va ilohiyga shikoyat ohangi soddalashtirilgan shaklda berilgan. Masalan:

"Da nur du allein bist mein Hort, was soll ich beginnen"

Bu misrada "panoh" va "yo'l yo'q" degan obrazlar prozaik qilib berilgan. Aslida, bu umidsizlik ichidagi iltijo bo'lishi kerak edi.

8-bayt (maqta'):

*Nevai hat der Sünden viele, doch erröthet er nicht,
Dich aufsuchend, mit so vieler Scham, zu gelangen zu dir.*

Bu bayt tarjimada eng yaxshilaridan biri bo'lib, "xijolat" ("erröthet er nicht"), "gunoh" ("Sünden viele") va "senga yetmoq" ("zu gelangen zu dir") kabi iboralar orqali asosiy mazmun uzatilgan. Biroq asl baytdagi ko'z yosh, tavba va halollik ohangi, poetik xijolat va iltijoning stilistik kuchi, nemischa tarjimada yanada izchil poetik vosita bilan boyitilishi mumkin edi. Vamberining tarjimalari filologik va didaktik maqsadga xizmat qiladi. Ularning asosiy vazifasi Navoiyning g'azallarini nemis tilida ilmiy auditoriyaga tushunarli qilish bo'lgan. Shu sababli u semantik xususiyatni saqlashga harakat

qilgan bo'lsa-da, poetik qismidan voz kechgan. Tarjimalarda qofiya, vazn, metafora, tajnis, tasviriy vositalar yo'qolgan, bu esa g'azalning asl badiiy qiymatini G'arb o'quvchisi uchun to'liq yetkazishga imkon bermagan. Biroq, Vamberining bu sa'y-harakatlari turkiy adabiyotni G'arb filologiyasi doirasiga olib kirishda tarixiy jihatdan nihoyatda muhim bosqich bo'lib qoladi. Ayniqsa, tarjimalar orqali G'arb sharqshunosligining lingvistik tahlil asoslarini yaratgan.

Mazkur g'azal Navoiyning "Badoye' ul-bidoya" devonidan olingan bo'lib, 10 bayt (20 misra)dan iborat. Biroq Hermann Vamberining "Cagataische Sprachstudien" xrestomatiyasida ushbu g'azalning faqat 8 bayti (16 misrasi) e'lon qilingan. Bu esa Vamberining ishlatgan nusxasi devoniy matnning to'liq versiyasi bo'lmaganidan dalolat beradi. Ayniqsa, 4- va 9-baytlar Vamberi tomonidan keltirilmagan. Ularning mazmuni quyidagicha:

Tushirib qoldirilgan 4-bayt (devonda mavjud, Vamberida yo'q):

*Izhorij az bizdin adab tarkidur base,
Yuz ming qusuru nuqsu kasofat bila sanga.*

Bu baytda kamtarinlik va ojizlikni izhor qilishning o'zi kifoya, degan tasavvufiy g'oya ilgari surilgan. Vamberi bu baytni tushirib qoldirgan bo'lsa, ehtimol u mazmunga ortiqcha takror deb qaragan yoki qo'lidagi nusxada bu bayt mavjud bo'lmagan.

Tushirib qoldirilgan 9-bayt (devonda bor, Vamberida yo'q):

*Chun sendin o'zga yo'q panohim, qochmayin netay
Jurmu gunohdin ohu nadomat bila sanga?*

Bu bayt pushaymonlik, tavba, Panohga yuzlanish motivlari bilan g'azalning ruhiy dinamikasini kuchaytiradi. Bu baytning chiqarilishi natijasida maqta' baytidagi "xijolat bilan sanga" misrasi oldindan yetarlicha tayyorlanmay qoladi, ya'ni poetik kompozitsiya kuchsizlanadi.

Leksik-fonetik tafovutlar

Navoiy devoni matnidan va Vamberi xrestomatiyasidagi matndan quyidagi muhim farqlar aniqlandi:

Misra (bayt)	Devon matni	Vamberi nusxasi	Farq mazmuni
1-bayt, 1-misra	Ey hamd o'lub mahol fasohat bila sanga	Ey hamd ulub tahall fasohat bilan sanga	"mahol" (imkon yo'q) → "tahall" (jo'zibalik) — semantik siljish

2-bayt, 2-misra	Yetmak mahol aql-u farosat bila sanga	Yetmal hol aql faro- sat bilan sanga	“mahol” → “hol” o‘zgar- ishi — kuchli semantik yo‘qotish
6-bayt, 1-misra	Lutfig rafiqim o‘lmasa , ne hadki yetkamen	Lutfig rafiqim ol- masa , ne had ki yan- gay men	“yetkamen” → “yangay- men” – fonetik-bayoni tafovuti
7-bayt	Takror: ikki mar- ta kelgan (Vam- berida 7-bayt, devonda 7 va 10-baytlar alohi- da)	Vamberida bitta variant	Vamberi ikkinchi tak- rorni chiqarib yubor- gan
Maqta‘	Isyoni ko‘p Navoiyning-u, yo‘q uyotikim	Nevai hat der Sün- den viele, doch er- röthet er nicht	Tarjimada “uyot” tus- hunchasi “erröthen” (qizarish) orqali leksik jihatdan berilgan, lekin poetik jihatdan kuchsiz

Qo‘lyozma va devon orasidagi matnshunoslik masalalari

Yuqoridagi farqlar shuni ko‘rsatadiki, Vamberining foydalangan manbasi tayanch devon versiyasidan farq qiluvchi manba bo‘lgan. Bu esa bir nechta ilmiy muammolarni ochib beradi:

1. Vamberi tanqidiy matn emas, amaliy lingvistik namuna sifatida matn tanlagan.

2. Ba’zi baytlar ehtimol tarjima qiyinligi yoki tahririy sabablarga ko‘ra tushirib qoldirilgan.

3. Leksik o‘zgarishlar (mahol/tahall, hol, yangaymen, o‘l-masa) asarning semantik chuqurligini yo‘qotgan.

Shu bois, bu g‘azalning to‘liq tahlili faqat Vamberi nusxasi emas, balki asliyat – asos devon asosida olib borilgandagina, Alisher Navoiyning diniy-irfoniy g‘oyalar tizimi, she’riy strukturasi va poetik ifodasi to‘liq idrok etiladi.

Alisher Navoiyning Vamberi xrestomatiyasiga kiritilgan ushbu g‘azali tasavvufiy-didaktik xarakterdagi misralar bilan boyitilgan she’riy namunadir. G‘azalda yor, ya’ni ilohiy jamol manbai, go‘zallik, najot, ma’naviy mukammallik timsoli sifatida tasvirlanadi. Ushbu g‘azal o‘z strukturasi bilan ham alohida ahamiyat kasb etadi: har bir bayt keyingisiga sabab-natija shaklida ulanib boradi va zanjirli tashbehlar tizimi hosil qiladi. Bu holat uni musalsal g‘azal sifatida baholashga asos bo‘ladi.

Bayt 1:

*Yordin ayru ko‘ngul mulkedurur sultoni yo‘q,
Mulkkim sultoni yo‘q, jismedururkim, joni yo‘q.*

Vamberi tarjimasi: *Entfernt von der Theuren ist das Herz
gleich einem Lande ohne König. Ein Land ohne König, ist wie ein*

Körper, der keine Seele hat.

Shoir muhabbatni, yorni, ko'ngil mulkining sultoni sifatida tasvirlaydi. Sultonsiz mulk qanday bo'lsa, yorsiz ko'ngil ham shunday – qarovsizlikda, befarqlikda, bo'sh. Vamberi ushbu baytni to'g'ri tushunib, semantik jihatdan aniq tarjima qilgan. “König” va “Seele” so'zlari o'z o'rnida ishlatilgan, lekin poetik ritm va ifoda ohangi saqlanmagan.

Bayt 2:

*Jismdin jonsiz ne hosil, ey musulmonlarkim, ul
Bir qaro tufroqdekdurkim, gul-u rayhoni yo'q.*

Vamberi: *Was nützt der unbeseelte Körper, o Muselmanen?
Denn er ist wie eine schwarze Erde, die keine duftenden Rosen hat.*

Navoiyning falsafiy mulohazasi jonsiz tananing hech qanday foydasi yo'qligi haqidagi ohang bilan davom etadi. Shoir bu tanani “qora tuproq” deb obrazlashtiradi. Nemis tilida bu bayt mantiqan yaxshi tarjima qilingan, ammo “gul-u rayhon” (ya'ni nafis hid, go'zallik, hayot zavqi) obrazining chuqurligi soddalashtirilgan.

Bayt 3:

*Bir qaro tufroqkim, yo'qtur gul-u rayhoni anga,
Ul qarong'u kechadekdurkim mohi toboni yo'q.*

Vamberi: *Schwarze Erde, die keine wohlduftenden Rosen hat,
Gleicht einer finstern Nacht, die keine strahlenden Monde hat.*

Bu baytda g'am, firoq holati “qora tuproq”ning “mahtabsiz tun”ga qiyoslanadi. Shoir bu orqali yor nurlarini yo'qotgan, hayot zavqidan mosuvo holatni bildiradi. Vamberining “finstere Nacht... ohne Monde” shaklidagi tarjimasi soddalashtirilgan, lekin ifoda qisman saqlangan.

Bayt 4–5:

*Ul qarong'u kechakim, yo'qtur mohi toboni anga,
Zulmatedurkim anin sarchashmay hayvoni yo'q.
Zulmatekim, chashmayi hayvoni oning bo'lmag'ay
Do'zaxedurkim, yonida ravzayi rizvoni yo'q.*

Vamberi: *Eine finstere Nacht, die keine strahlenden Monde hat,
Gleicht der Finsterniss, die keine Lebensquelle hat. Eine Finsterniss, die keine Lebensquelle hat, Gleich der Hölle, die keine Paradiesesfluren hat.*

Bu ikki baytda Navoiy abstrakt zanjirli ramzlar tizimini barpo etadi:

- Yor yo'qligi → firoq → zulmat → do'zax → rizvondan uzoqlik.

- "Chashmayi hayvon" – hayot manbayi, tiriklik.
- "Ravzayi rizvoni" – jannat, ma'naviy rohat.

Vamberining tarjimasi bu mantiqiy tizimni tushunib bergan bo'lsa-da, so'zlar orasidagi metaforik dinamika va poetik assonans yo'qolgan.

Maqta' bayt:

*Ey Navoiy, bor anga mundoq uqubatlarki, bor
Hajrdin dardi va lekin vasldin darmon yo'q.*

Vamberi: *O Nevai, da die Theuren so viele Qualen geben, So ist es gewiss, dass die Trennung ihre Schmerzen, das Wiedersehen aber keine Hilfe hat.*

G'azal yakunida shoir yana ziddiyatli ruhiy holatga murojaat qiladi: yor vasliga yetishish davo emas, balki dardga dard qo'shuvchi holatdir. Bu sufiyona fikr, ilohiy jamolga oshuftalikdan kelib chiqadigan ruhiy iztirob, Vamberida "Wiedersehen... keine Hilfe" deb tarjima qilingan.

Voqeband g'azal va tarjima imkoniyatlari

Mazkur g'azal o'zining logik-kompozitsion zanjiri, tash-behlarning ketma-ket chuqurlashuvi, va so'fiy ramzlar bilan boyligi orqali Navoiyning yetuk badiiy tafakkurini namoyon etadi. Har bir bayt keyingisiga sabab bo'lib xizmat qiladi. Bu "zanjirli g'azal" namunasi, tasavvufdagi nisbatlar va sababiyatlar asosidagi tuzilishiga mos keladi. Vamberining tarjimasi bu mantiqni tushunishga yordam beradi, ammo poetik ifoda, ohang, tajnis va ramziy chuqurlikni yetarlicha bermaydi.

Mazkur g'azal Navoiyning "G'aroyib us-sig'ar" devonidagi 310-g'azal bo'lib, jami 7 baytdan tashkil topgan. G'azalning har bir bayti "yo'q" radifi bilan yakunlanadi. Vamberi ushbu g'azaldan 6 baytni (12 misra) xrestomatiyasiga kiritgan. Quyidagi muhim farqlar aniqlangan:

1. Baytlar soni va strukturaviy tafovut

Tartib	G'aroyib us-sig'ar (asl)	Vamberi nusxasi	Holat
Bayt 1-5	To'liq	To'liq	Mos
Bayt 6	Tushirib qoldirilgan:	Yo'q	Begona bayt chiqarib tashlangan
Bayt 7	To'liq	Maqta' sifatida keltirilgan	Qisman mos

Bu yerda **6-bayt** – g'azalning mazmuniy burilishini aks ettiruvchi muhim mantiqiy halqa bo'lib, uni chiqarib tashlash zanjirli

tashbehlar ketma-ketligini buzadi.

*Do'zax ekim, ravzayi rizvondin o'lg'ay noumid,
Bir xumoredurki, anda mastliq imkoni yo'q.*

Bu bayt ilohiy visoldan mahrum qalb holatini do'zaxdagi sarobli, mastliksiz, ilohiy ishqdan uzilgan odam sifatida ifodalaydi. "Mastliq imkoni yo'q" sufiyona komil holatga yetishning imkonsizligi haqida nozik ishoradir.

2. Leksik-fonetik tafovutlar

Bayt	Asl matn (devon)	Vamberi nusxasi	Farq xususiyati
2	<i>Bir qaro tufro-qdekdurkim, gul-u rayhoni yo'q</i>	<i>...die keine duf-tenden Rosen hat</i>	"Gul-u rayhon" → "duftende Rosen" – semantik soddalashtirish
3	<i>Ul qarong'u ke-ch a dekdurkim mohi toboni yo'q</i>	<i>...die keine strahlenden Monde hat</i>	"Mohi tobon" → "strahlende Monde" – obrazni tushunarli qilingan, lekin estetika yo'q
5	<i>Do'zaxdurkim, yonida ravzayi rizvoni yo'q</i>	<i>...die keine Paradiesesfluren hat</i>	"Ravzayi rizvon" → "Paradiesesfluren" – g'arblik o'quvchiga moslashtirilgan

Bu o'rinda Vamberi tarjimasida tasavvufiy-islomiy atamalar ("chashmai hayvon", "ravzayi rizvon", "xumore", "mastliq") yoki umuman olib tashlangan, yoki soddalashtirilgan. Natijada G'arb filologiyasi uchun tushunarli leksika tanlangan, ammo estetik qatlam va madaniy semantika boy berilgan.

Matn variantlari orqali poetik zanjirning buzilishi

Ushbu g'azalda Navoiyning absolyut negaivlik radifi ("yo'q") asosida ilohiy haqiqatga yo'l qidirgan tasavvufiy pozitsiyasi aks etadi. Har bir bayt o'z oldingisidan ma'no jihatdan kelib chiqadi. Vamberi tomonidan 6-baytning tushirilishi bu kompozitsion zanjirni to'xtatadi va g'azalning ruhiy-mistik chuqurligini sezilarli darajada pasaytiradi.

Maqta' bayti:

*Ey Navoiy, bor anga mundoq uqubatlarki bor,
Hajrdin dardi, vale vasldin darmon yo'q.*

Bu yakuniy xulosa – tasavvufiy paradoks: "dard bor, ammo davo yo'q", ya'ni yor visoli ham davo emas, balki ruhiy uqubatning davomidir.

Alisher Navoiyning "Ey, hamd o'lub mahol fasohat bila sanga" bayti bilan boshlanuvchi g'azali "Badoye' ul-bidoya" va "G'aroyib us-sig'ar" devonlarida uchraydi va bu ikki manbada baytlar tartibi va matn tarkibida ayrim tahririy o'zgarishlar mavjud. Tadqiqotchilar fikricha, "Badoye' ul-bidoya"dagi dastlabki ko'rinishida g'azal baytlar tartibi va semantik og'ishlar sababli yetarlicha mukammallikka ega emas. "G'aroyib us-sig'ar" devoniga tahrir qilinar ekan, shoir baytlar o'rnini almashtirish, leksik birliklarni aniqlashtirish va ma'nodagi izchillikni ta'minlash orqali g'azalning shakliy va mazmuniy yaxlitligini kuchaytirgan.

Masalan:

- "Yetmak xayol aql-u farosat bila sanga" (Badoye'da) → "Yetmak mahol..." (G'aroyibda): bu almashuv shoirning ilohiy haqiqatga yetishishdagi o'jizligini kuchliroq ifodalovchi vositaga aylangan.
- 9-baytning 7-bayt o'rniga o'tkazilishi (va maqtaning oxiriga joylashtirilishi) – g'azalda tavba → xijolat → rajo motivlari-ning tadrijiy rivojlanishini ta'minlagan.

Mualliflarning ta'kidlashicha, g'azalda baytlar mavzular bo'yicha guruhlarga birlashgan, bu esa uni "parokanda" deb emas, mazmuniy uyg'unlikka ega zanjirli g'azal deb baholash imkonini beradi. Shoir baytlar ketma-ketligini ijodiy muvozanat asosida belgilagan bo'lib, bu matn tahriri orqali estetik mukammallikka erishish amaliyoti namunasidir. Shu sababli g'azal baytlarining kompozitsion tahlili Navoiyning she'riy tafakkuridagi aniqlik, talabchanlik va shakliy uyg'unlikka bo'lgan intilishini ko'rsatadi. G'azal poetikasidagi bu yondashuv mustaqil baytlardan iborat parokanda matn emas, balki semantik bosqichma-bosqich rivojlanadigan lirik ifoda namunasidir.

Xulosa

Hermann Vamberining "Cagataische Sprachstudien" kito-bidagi Alisher Navoiy g'azallari tahlili bir necha muhim xulosalarni beradi:

Birinchidan, Vamberi tomonidan taqdim etilgan chig'atoycha matnlar muayyan darajada asosiy devoniy manbalar bilan muvofiq keladi, biroq ayrim baytlarning tushirib qoldirilishi, so'z shakllari-ning farqlanishi ("markidin" – "markabidan", "o'zga" – "yerda") hamda baytlar tartibidagi o'zgarishlar uning manba sifatida ehtiyotkorlik bilan ishlatilishini talab etadi. Bu farqlar, bir tomon-dan, matnni ko'chirish jarayonida yuzaga kelgan bo'lsa, ikkinchi

tomondan, Vamberining o'zi tomonidan qisqartirishlar bilan bog'liq bo'lishi ehtimoli mavjud.

Ikkinchidan, Vamberining nemis tilidagi tarjimalari asosiy mazmunni saqlab qolgan, ammo poetik ohang va metaforik qatlamlarning boyligini to'liq aks ettira olmagan. Xususan, birinchi g'azalda ("Ey ko'ngul, kelkim ikov bo'lub nigore ko'zlali") sadoqat va inkor-tasdiq kompozitsiyasiga asoslangan poetik tuzilma tarjimada yetarli darajada aks etmagan.

Uchinchidan, "Ey, hamd o'lub mahol fasohat bila sanga" g'azali yuzasidan Olimlar tomonidan olib borilgan chuqur matnshunoslik tahlillari [Eshonqulov, Hazidov, 2022] ushbu g'azalning Alisher Navoiy tomonidan qayta tahrirlanganini bildiradi. "Badoye' ul-bidoya" va "G'aroyib us-sig'ar" dagi variantlar o'rtasidagi baytlar joylashuvi, ayrim so'zlarning almashtirilishi g'azal kompozitsiyasining mazmuniy yaxlitligini kuchaytirishga xizmat qilgan.

To'rtinchidan, uchinchi g'azalda "yo'q" radifining ritmik takrorlari orqali tuzilgan falsafiy tashbehlar (zulmat, do'zax, tuproq) g'azalning umumiy ma'naviy kayfiyatini belgilaydi. Vamberi bu radiflarning falsafiy-kompozitsion yukini tarjimada ancha soddalashtirgan.

Umuman olganda, "Cagataische Sprachstudien" dagi Navoiy g'azallari haqida olib borilgan mazkur qiyosiy tahlil matnshunoslik, tarjimashunoslik va poetika nuqtayi nazaridan Vamberining xizmatlarini baholashda asosli ilmiy mezonlarni yuzaga chiqaradi.

Adabiyotlar

- Davirova, V. 2025. "O'zbek xalq maqollarining o'zbek va xorij olimlari tomonidan o'rganilish tarixi". *Hamkor konferensiyalar*, 1(18), 342 –350.
- Komilov, N. 2016. Xurshid Davron kutubxonasi. "Ahd qildim ishq lafzin..." Alisher Navoiy g'azaliga sharh. URL: <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/najmiddin-komilov-ahd-qildim-ishq-lafzin-alisher-navoiy-gazaliga-sharh.html> (murojaat sanasi: 15.04.2025)
- Karimov, B. N. 2021. "Herman Vamberi – mumtoz adabiyot tadqiqotchisi". *O'zbekiston: til va madaniyat* 3: 17 – 29.
- Roviyajon, A. 2007. "G'arb olimlari Navoiy va Bobur ijodi haqida". *Özbek Dili ve Edabiyati Dergisi*, 1: 40 – 45.
- Tojiboyeva, O. T. 2023. "Ilk xrestomatiyalarda Alisher Navoiy ijodidan parchalar". *O'zbekistonda xorijiy tillar* 6 (53): 287 – 296.
- Zahiriddin Muhammad Bobur. 2023. *Boburnoma*. Toshkent: O'zbekiston.
- Vambéry, H. 1861. *Abuschka. tschagataisches Wörterbuch, aus orientalischen Handschriften ediert und übersetzt*. Pest.
- Vambéry, H. 1867. *Cagataische Sprachstudien*. Leipzig: F.A. Brockhaus.

A Review of Alisher Navai’s Ghazals in Herman Vámbéry’s “Cagataische Sprachstudien” Chrestomathy

Sherzod Qodirov¹

Abstract

This article analyzes the texts and translations of Alisher Navoi’s ghazals presented in the chrestomathy section of *Cagataische Sprachstudien* by Hermann Vámbéry, a work that occupies an important place in the history of Oriental studies. The study examines, from a scholarly perspective, Vámbéry’s method of presenting the ghazals in Chagatai, their translation into German, as well as the poetic expression and semantic divergences. Particular attention is paid to issues of semantic shifts in the translations and to whether the poetic structure is preserved or disrupted. In addition, the texts included in Vámbéry’s chrestomathy are compared with various editions of Navoi’s divans; the differences are identified, and concrete evidence is provided concerning the question of authorial and editorial intervention.

Key words: *ghazal, translation, chrestomathy, poetics, semantics, oriental studies, German annotations, textual studies.*

References

- Davirova, V. 2025. “O’zbek xalq maqollarining o’zbek va xorij olimlari tomonidan o’rganilish tarixi”. *Hamkor konferensiyalar*, 1(18), 342–350.
- Komilov, N. 2016. Xurshid Davron kutubxonasi. “Ahd qildim ishq lafzin...” Alisher Navoiy g’azaliga sharh. URL: <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/najmiddin-komilov-ahd-qildim-ishq-lafzin-alisher-navoiy-gazaliga-sharh.html> (murojaat sanasi: 15.04.2025)
- Karimov, B. N. 2021. “Herman Vamberi – mumtoz adabiyot tadqiqotchisi”. *O’zbekiston: til va madaniyat* 3: 17 – 29.
- Roviyajon, A. 2007. “G’arb olimlari Navoiy va Bobur ijodi haqida”. *Özbek Dili ve Edabiyati Dergisi*, 1: 40 – 45.
- Tojiboyeva, O. T. 2023. “Ilk xrestomatiyalarda Alisher Navoiy ijodidan parchalar”. *O’zbekistonda xorijiy tillar* 6 (53): 287 – 296.
- Zahiriddin Muhammad Bobur. 2023. *Boburnoma*. Toshkent: O’zbekiston.
- Vambéry, H. 1861. *Abuschka. tschagataisches Wörterbuch, aus orientalischen Handschriften ediert und übersetzt*. Pest.
- Vambéry, H. 1867. *Cagataische Sprachstudien*. Leipzig: F.A. Brockhaus.

¹ Qodirov Sherzod – PhD Candidate, Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature.

E-mail: kadirov1007@mail.ru

ORCID ID: 0009-0006-4523-7142

For citation: Qodirov, Sh. 2025. “A Review of Alisher Navai’s Ghazals in Herman Vámbéry’s “Cagataische Sprachstudien” Chrestomathy”. *Golden Scripts* 3: 66 – 81.

ADABIYOTSHUNOSLIK

LITERATURE

“Tarixi anbiyo va hukamo”ning islomiy-irfoniy mohiyati

Nurboy Jabborov¹

Abstrakt

Maqolada paygʻambarlar, avliyolar, ulugʻ shaxslar hayoti va faoliyatiga bagʻishlangan asarlarga Gʻarb adabiyotshunosligida nomlangani kabi “agiografiya” deb emas, balki Sharq adabiyoti xususiyatidan kelib chiqib, “siyarnoma” istilohini qoʻllash zarurati ilmiy asoslangan. “Siyar” soʻzi arab tilidagi “siyrat” kalimasining koʻplik siygʻasi boʻlib, “yoʻl”, “sunnat”, “hayot yoʻli”, “tarjimayi hol” yoki “tartib” maʼnolarini bildirishi, Sharq mumtoz adabiyotidagi paygʻambarlar va avliyolar hayotiga doir badiiy asarlar “siyarnoma” deyilishi maqsadga muvofiq ekanligi koʻrsatib berilgan. Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asari siyarnomaning mukammal namunasi ekani tadqiq qilingan. Shuning barobarida, ushbu siyarnoma Navoiy “Zubdat ut-tavorix” nomli yirik tarixiy asarining bir qismi boʻlishi mumkinligi haqidagi mavjud ilmiy qarashlar boyitilgan.

Kalit soʻzlar: *agiografiya, siyarnoma, paygʻambarlar, avliyolar hayoti, istiloh, terminologiya, nasr, nazm.*

Kirish

Musulmon Sharqi, jumladan, oʻzbek mumtoz adabiyoti shaklni ham, vaznni ham, ijodiy konsepsiyani ham Qurʻoni karim va Hadisi sharifdan olgan. Oʻzbek mumtoz adabiyotining islomiy asoslarga tayanishi uning milliylikni inkor etmaydi. Ulugʻ shoir-u adiblarimiz asarlari milliy tilning fasohati va balogʻati aks etgani, ularda turkiy millatga xos eʼtiqod, ruhiyat, dunyoqarash ifodalangani buning isbotidir. Adabiyot ijtimoiy voqelikni badiiy aks ettirsa-da, uning asosiy tasvir obyekti insondir. Inson ruhiyati, eʼtiqodi, hayot tarzi, maʼnaviy olami, ibratli umr yoʻlini butun murakkabligi, ziddiyati bilan obrazli tasvirlash orqali shaxs kamoloti va jamiyat ravnaqiga xizmat qilish adabiyotning mohiyatini tashkil etadi.

Alisher Navoiy asarlari sharq islom adabiyotining yuksak

¹ *Jabborov Nurboy Abdulhakimovich* – filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: jabborov-nurboy@rambler.ru

ORCID ID: 0000-0002-2192-7660

Iqtibos uchun: Jabborov, N. A. 2025. “Tarixi anbiyo va hukamo”ning islomiy-irfoniy mohiyati”. *Oltin bitiglar* 3: 82 – 99.

namunalaridir. Buyuk mutafakkirning badiiy ijodda kamolot darajasiga ko‘tarilishida quyidagi ijtimoiy-ma‘rifiy va badiiy-estetik omillar asos-zamin bo‘lgan:

1) Qur‘on va Sunnatni mukammal o‘rganib, butun hayoti davomida islom shariatining bu ikki mo‘tabar manbasiga og‘ishmay amal qilgani;

2) Islom mutafakkirlari, tasavvuf allomalari asarlarini o‘rgangani hamda ulardagi g‘oyalarni muttasil rivojlantirib va boyitib, asarlarida yuksak darajada badiiy talqin eta bilgani;

3) o‘zi mansub turkiy xalqning tarixini mukammal bilgani, butun ijodiy-ilmiy salohiyatini millatning or-u nomusi, shon-u sharafini himoya qilish, yuksaltirish yo‘liga safarbar etgani.

Alisher Navoiy buyuk islom mutafakkirlari, tasavvuf allomalarining quyidagi kitoblarini qunt bilan o‘rgangan va o‘z asarlarida tilga olgan [Ғаниева 2004, 3 – 35]: *Tafsir kitoblari*: Najmiddin Kubroning Qur‘oni karim tafsiriga doir “Ayn ul-hayot”, G‘azzoliyning “Javohir ul-Qur‘on”, Ro‘zbehon Baqliyning “Aroyis ul-bayon fil-haqoyiq il-Qur‘on”, Abu Tolib Makkiyning “Qut ul-qulub”, Najmuddin Roziyning “Bahr ul-haqoyiq”, Husayn Voiz Koshifiyning “Javohir ut-tafsir”, Mahmud Zamaxshariyning “Al-kashshof fi tafsir il-Qur‘on”, Sadruddin Qo‘naviyning “Tafsiri fotiha” asarlari. Ushbu mo‘tabar tafsirlar butun islom olamida e‘tirof etilganiyoq buyuk mutafakkirning Qur‘on ilmiga e‘tibori nechog‘liq kuchli ekani isbotidir. Husayn Voizning “Javohir ut-tafsir” asari bevosita hazrat Navoiy tavsiyasi va homiyligida yozilgan. Tafsir xotimasida muallif ulug‘ amirning islom dini rivojiga doir faoliyatiga yuksak baho bergan.

Navoiy *hadis ilmiga doir* nodir manbalarni o‘rganishga ham alohida e‘tibor bergan. Bu ilm rivojida beqiyos ahamiyatga ega bo‘lgan Imom Buxoriyning “Al-jomi’ as-sahih”, Imom Muslimning “Sahih ul-Muslim”, Imom Termiziyning “Sunani Termiziy”, Majduddin Muhammadning “Jome’ ul-usul” asarlari, hadis ilmining badiiy adabiyotga ta’siriga oid Imom an-Navaviyning “Arba’in un-Navaviy”, Abdurahmon Jomiyning “Sharhi hadis” va “Arba’in” asarlari buyuk shoir tafakkuri miqyoslarining yuksalishida alohida o‘rin tutgan.

Tasavvuf ilmi hazrat Alisher Navoiy hayoti va ijodida nechog‘liq muhim o‘rin tutgani isbot talab qilmaydi. Shu bois bolalik kezlaridan tasavvufiy adabiyotning mumtoz namunasi bo‘lgan Shayx Fariduddin Attorning “Mantiq ut-tayr” asarini sevib mutolaa qilgan, hatto yodlab olgan edi. Tasavvuf ilmining ulkan nazariy-falsafiy va

adabiy-ma'rifiy ahamiyatga molik manbalari hisoblangan Ibn al-Arabiyning "Fusus ul-hikam", Abu Homid G'azzoliyning "Ithyou ulum id-din", Ka'b binni Zuhayrning "Qasidayi burda", Abdulloh Ansoriyning "Manozil us-soyirin", Shahobuddin Suhravardiyning "Al'om ut-tuqo", Hakim Sanoiyning "Hadiqat ul-haqoyiq", Shayx Sayyiduddin Farg'oniyning "Manohij ul-ibod alal miy'od", Xoja Muhammad Porsoning "Fasl ul-xitob", Amir Qosim Anvorning "Anis ul-oshiqin", Jaloluddin Rumiyning "Masnaviyi ma'naviy", Abulhasan Ali ibn Usmon ibn abiy al-Jullobiy al-Hujviriyning "Kashf ul-mahjub", Shayx Alouddin Simnoniyning "Iqboliya", Abulhusayn Jahzam Hamadoniyning "Bahjat ul-asror", Shayx Najmuddin Kubroning "Favotih ul-jamol", Xusrav Dehlaviyning "Mir'ot us-safo", Horis Muhosibiyning "Kitob ul-munqiz val-vasoyo", Shayx Fariduddin Attorning "Mantiq ut-tayr", "Tazkirat ul-avliyo", Abdulloh al-Yamaniyning "Ravz ur-rayohin", Shayx Mahmud Shabustariyning "Haqq ul-yaqin", Abulqosim Qushayriyning "Risola fit-tasavvuf", Abudurrahmon an-Nishoburiyning "Tabaqoti sufiya", Hakim at-Termiziyning "Xatm ul-valoya", Jomiyning "Ashia't ul-lama'ot" hamda Ibn al-Arabiyning "Naqsh ul-fusus" asariga yozgan "Naqd un-nusus", "Fusus ul-hikam" asariga bitgan "Naqd ul-fusus" nomli sharhlari va boshqa asarlar buyuk shoirning tasavvuf yo'lida kamol topishi uchun xizmat qilgan, ijodiy yuksalishida manba vazifasini o'tagan.

Ta'kidlash kerakki, diniy-irfoniy bilimlarning ana shunday beqiyos xazinasidan bahramandlik natijasi o'laroq Alisher Navoiy Sharq islom adabiyotining nodir namunalarini yaratdi. Buyuk mutafakkirning badiiy-estetik tafakkuri mazkur manbalar ta'sirida shakllandi va takomilga erishdi. Ulug' adibning siyarnoma xarakteridagi "Tarixi anbiyo va hukamo" ("Payg'ambarlar va donishmandlar tarixi") asari ham ayni shu mo'tabar manbalar bergan ilhom va irfon natijasidir.

Siyarnoma atamasining ilmiy-nazariy asoslari

Payg'ambarlar va valiyalar hayoti, siyrati va odamzodni hidoyat yo'liga boshlashdek ulug'vor missiyasi haqida jahon adabiyotida ko'plab badiiyat durdonalari yaratilgan. Bu mavzudagi asarlar G'arb adabiyotshunosligida "agiografiya", rus adabiyotshunosligida esa aksar "жизня святых" istilohlari bilan ataladi. Jumladan, James Palmer fikricha: "Mark Van Uytfaank "agiografik nutq"ning to'rt xususiyatini: Xudoga yaqin bo'lgan mavzularga asoslanish; hikoyatlarning subyektivligi, ko'proq xalq og'zaki ijodiga

asoslangani; ma’lumot berishdan ko’ra ideallashtirish, (Yaratganni) ulug’lash va tarbiyaga alohida e’tibor qaratish kabilarini hisobga olganda bu termin boshqalariga nisbatan yaxshiroqdir. Bu janr biroz yengilroq, azizlar hayoti haqidagi xristian matnlariga to’g’ri keladi” [James 2018, 9]. Boshqa bir manbada esa bunday asarlarga “жизня святых” nomi bilan quyidagicha ta’rif berilgan: “Xristian cherkovi tomonidan kanonlashtirilgan ruhoniylar va dunyoviy shaxslar biografiyasi” [Робинсон 1964, 946]. Xo’sh, biz “Qisasi Rabg’uziy”, “Nahj ul-farodis”, “Tarixi anbiyo va hukamo” singari Sharq-islom tafakkuri asosida yaratilgan asarlarni “agiografiya” nomi bilan atashimiz to’g’rimi? Nahotki, jahon adabiyotiga sanoqsiz badiiyat durdonalarini bergan, adab, fasohat va balog’at ilmlariga doir benazir ilmiy asarlarga ega mumtoz Sharq adabiyotshunosligida bu atamaning muodili bo’lmasa? Bu kabi savollar fikr yuritishga arziydi va izlanishga undaydi.

Taassufki, hanuzga qadar milliy adabiyotshunosligimizda bu yo’nalishdagi asarlar to’g’ridan-to’g’ri G’arb terminologiyasi asosida nomlanib kelmoqda. Umuman, biz adabiyotshunoslik terminologiyasi ustida kamdan-kam bosh qotiramiz. Ko’pincha, “dunyoda qabul qilingan istiloh” degan tushunchaga tayanib, aksar atamalarini hech bir tahrirsiz, biror o’zgarishsiz qabul qilaverishga odatlanganmiz. Mohiyatan G’arb adabiyotidan keskin farq qiladigan Sharq xalqlari e’tiqodi va dunyoqarashiga mos asarlar ustida jiddiyroq o’ylash, ular bilan bog’liq istilohlarni milliy adabiyotimiz xususiyatidan kelib chiqib tanlash ilmiy ehtiyojdir. Agar o’zbek mumtoz poetikasida bunday istiloh mavjud bo’lmasa, qardosh xalqlar, zarurat tug’ilganda, Sharq xalqlari terminologiyasiga murojaat qilinsa, muammoga yechim topish mumkin bo’ladi, deb o’ylaymiz. Savol tug’iladi: “agiografiya” istilohining muqobili bormi? Qaysi istiloh uning o’rnini bosa oladi. Ko’p yillik izlanishlarimiz natijasida o’zbek va qardosh turkiy xalqlar terminologiyasidan bunga muqobil istiloh topilmadi. Izlanishlarni muttasil davom ettirdik. Mumtoz adabiyotimizning asosiy istilohlari olingan arab adabiyotshunosligi hamda ilohiyotshunosligiga doir manbalarni o’rganish jarayonida mazkur muammoga yechim topgandek bo’ldik.

Arab ilohiyotshunosligida “Ilm us-siyar” degan atama bor. Payg’ambarlar, avliyolar va shu kabi ulug’ siymolar hayot yo’liga doir asarlar ana shu ilm orqali o’rganiladi. Buyuk vatandoshimiz Imom Abu Bakr Mas’ud ibn Ahmad Al-Kosoniyning “Badoyi’ us-sanoyi’ fi tartib ish-sharoyi” asarida “siyar” atamasiga quyidagicha ta’rif berilgan: “Siyar” so’zi arab tilidagi “siyrat” kalimasining ko’plik

siyg'asi bo'lib, "yo'l", "hayot yo'li", "tarjimai hol" yoki "tartib" ma'nolarini bildiradi [Hanafiy 1986, 97]. "Al-Mo'jam al-Vasit" lug'atida "siyrat" so'zi shunday izohlangan: "Siyrat" – sunnat, yo'l ma'nolarini bildiradi. Inson va boshqa (jonzot)lar tushib qoladigan holat ham "siyrat" deyiladi. "Nabaviy siyrat" va "Siyrat kitoblari" deb ham ishlatiladi. Bunda "Siyrat" so'zining "yo'l" degan ma'nosi olingan. "Nabaviy siyrat" deganda u zotning nasl-nasablari, odob-axloqlari, tarixiy ishlari va g'azotlari tushuniladi. "Falonchining siyratini o'qidim" deyilganda, bundan: "Uning hayotiy tarixini o'qidim" degan mazmun anglashiladi" [Al-Mo'jam al-Vasit 1972, 467]. "Toj ul-Arus" asarida yozilishicha: "Siyrat" so'zi lug'atda "yo'l" degan ma'noni anglatadi. Shuningdek: 1) avvalgilarning siyratida, ya'ni, yo'lida yurish; 2) ko'rinish, degan mazmunda ham qo'llanadi" [James 2018, 117]. Muallif bunga Qur'oni karimning Toha surasi 21-oyatini dalil sifatida keltiradi:

قَالَ خُذْهَا وَلَا تَخَفْ سَنُعِيدُهَا سِيرَتَهَا الْأُولَى

Ya'ni: "Biz ularni tez orada avvalgi siyratlariga ya'ni ko'rinishlariga qaytaramiz".

Bundan tashqari, ushbu istiloh olimlar tomonidan turlicha izohlangan. Siyrat so'zi (سَيْرَةٌ) lug'atda: yo'l, holat, ko'rinish degan ma'nolarni anglatadi. "Siyrat" so'zining ko'plik shakli "siyar" (سَيَرٌ) ko'rinishida bo'ladi [Fayyumiy 2009, 299]. Bu so'z istilohda: "Rasululloh sollallohu alayhi va sallamga oid so'z, amal, tasdiq yoki sifatlariga nisbatan ham aytiladi. Bu izoh muhaddislar tomonidan sunnatga berilgan ta'rifga sinonimdir" [Xolid ibn Muhammad G'oyis 2010, 12]. Demak, "siyrat" so'zining ko'plik shakli bo'lgan "siyar" kalimasi payg'ambarlar va avliyolar hayot yo'li, axloqi, turmush tarzi va butun faoliyatini o'zida mujassam etadi. Shunga ko'ra, "Ilm us-siyar" – "Siyar ilmi" atamasi ilohiyotga oid istiloh sanaladi. Endi bu yo'nalishdagi badiiy asarlarni qanday istiloh bilan nomlagan ma'qul, degan navbatdagi savolga javob izlash zarurati tug'iladi. Bizningcha, "siyarnoma" atamasi payg'ambarlar va valiyalar hayotiga doir badiiy asarlar mohiyatini to'laqonli ifodalaydi. Milliy adabiyotimizda shunga yaqin atamalar bor. Jumladan, maktub xarakteridagi asarlar – noma, sayohat yo'nalishidagi asarlar sayohatnoma deb atalib kelayotgani "siyarnoma" istilohi adabiy-estetik mezonga har jihatdan muvofiq kelishiga dalil bo'la oladi. Shunga ko'ra, Nosiriddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy", Mahmud ibn Ali as-Saroyining "Nahj ul-farodis", Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" singari asarlari siyarnoma turkumiga mansub, deyish to'g'ri bo'ladi.

Siyarnomalar ichida Navoiyning 1485 – 1489-yillar orasida yozib tugallangan “Tarixi anbiyo va hukamo” asari alohida ajralib turadi. Asarda, boshqa siyarnomalardan farqli ravishda, Muhammad alayhissalom davri voqealari berilmagan. Buni olimlar turlicha izohlagan. Jumladan, akademik Aziz Qayumov fikricha: “Tarixi anbiyo va hukamo” deb atalmish boʻlgan kitob Navoiy yozgan yoki yozmoqchi boʻlgan katta bir tarix kitobining boshlangʻich qismi [Қаюмов 1983, 22]. Demak, buyuk mutafakkir Muhammad alayhissalom siyratini alohida batafsil yoritishni niyat qilgan koʻrinadi. Chunki lirik kulliyoti “Xazoyin ul-maoniy”ning har bir devonida hamda “Xamsa”ning har besh dostonida naʼtlar, meʼroj vasflarini bitgan hazrat Navoiy boshqa paygʻambarlar tarixini bayon etgani holda Rasululloh sallollohu alayhi vasallam davri voqealari haqida asar yozmasligi mumkin emas edi. Bundan tashqari, “Muhokamat ul-lugʻatayn”dagi: “Bu “Xamsa” shugʻlidin chun farogʻat topibmen, taxayyulim getinavardin salotin taʼrix dashtiga chopibmen, chun noma savodi zulmatidin “Zubdat ut-tavorix” adosin tuzupmen, salotin oʻlgan otin bu hayvon suyi bila tirguzupmen” [Навоий 2011, 527], degan fikrlar hazrat Navoiyning tarixiy-badiiy nasrda yirik asar yozishni niyat qilganidan dalolat beradi. Bu soʻzlardagi “Zubdat ut-tavorix” (“Tarixlar sarasi”) nomi “Tarixi anbiyo va hukamo” hamda “Tarixi muluki Ajam”ning umumiy nomi, deyish mumkin. Bundan tashqari, hazrat Navoiy “Tarixi anbiyo va hukamo”da: “Chun bu tarixki bitiladur, xotirda andoqdurkim, Sultoni sohibqiron holot va ansobi mazkur boʻlgʻay, inshoallohu taolo ul Yofas tarixigʻa mavqufdur. Chun boʻlgʻusidur muncha bila ixtisor qilildi” [Навоий 2011, 544], deb Sulton Husayn Boyqaro tarixini bitish niyati borligini alohida taʼkidlaydi. Bundan maʼlum boʻladiki, buyuk adib oʻz oldiga “Zubdat ut-tavorix”da Odam alayhissalomdan oʻz zamonigacha boʻlgan voqealarni bayon etish maqsadini qoʻygan. Tabiiyki, badiiy-tarixiy nasrda bitiladigan mazkur asar “Tarixi anbiyo va hukamo”dan boshlanib, temuriylar saltanati va Husayn Boyqaro hukmdorligi davri bilan yakunlanishi rejalashtirilgan, deb hisoblash mumkin.

“Tarixi anbiyo va hukamo” hamda “Tarixi muluki Ajam” uslubidan va “Zubdat ut-tavorix” sarlavhasidan ham ayonki, adibning ijodiy niyati eng ahamiyatli, insoniyat va millat kechmishida alohida oʻrin tutuvchi hodisalarnigina yoritish boʻlgan.

Navoiy “Tarixi anbiyo va hukamo”da paygʻambarlarni ikki guruhga: rasul va nabiyarga xoslaydi. Paygʻambarlik toʻrt darajada ekani haqida yozadi.

1. G'ayri mursal. 2. Mursal. 3. Ululazm. 4. Xotim.

Buyuk adib so'zlaridan vahiy bilan emas, ilhom yoki tush bilan elga rahnamolik qilganlar g'ayri mursal payg'ambarlar ekani anglashiladi. "Va g'ayri mursal adadi va asomiysining otlarin bitib, aksar, balki borcha kutubda tahqiq bo'lmag'on jihatidin nuqta ham qo'ymaydurlar va vaqoye' va holotlarini bitmaydurlar. Muborak ismlarin g'alat bitmak beadablig' va ahvollarin sharh qilmoq befoyda ko'rungan uchun, alar zikridin qalam jurdai xush xiromidin inon tortildi. Va ba'zi Jirjis a. s. g'ayri mursal debdurlar" [Навоий 2011, 596]. G'ayri mursal payg'ambarlar soni va ismlari aniq bo'lmagani, ularning voqealari va holotlarini bilmagani bois muallif aksar tarix kitoblarida ular haqida ma'lumot berilmaganini ta'kidlaydi. Siyarnoma yozish talablari va odobiga qat'iy rioya etgani, g'ayri mursal payg'ambarlar ismini xato yozishni beadablik hisoblagani bois o'zi ham bu haqda yozishni maqbul ko'rmaydi.

Navoiy payg'ambarlar adadi ayon emasligi, ba'zi tarixchilar yuz yigirma to'rt ming va ayrimlar sakkiz ming deyishi haqida yozar ekan, "bulardin uch yuz o'n uchi mursal debdurlar" [Навоий 2011, 596], degan ma'lumotni keltiradi. Asarda yozilishicha, vahiy Jabroil alayhissalom orqali kelgan payg'ambarlar mursal hisoblanadi. Siyarnomada bu haqda shunday deyilgan: "Chun mursal adadi va asomiysi g'ayri mashohir ma'lum ermas, g'ayri mursalg'a ham ne yetkay. Ammo mursalni mo'tabar kutubdin ulcha mumkindur sa'y va ehtiyot qilib zikr qilildi" [Навоий 2011, 596]. Ushbu fikrlar buyuk adibning mursal payg'ambarlar hayotiga doir ma'lumotlarni yoritishda nechog'liq katta mas'uliyat bilan yondashganidan dalolat beradi.

Siyarnomada yozilishicha, samoviy kitob nozil etilib, shariati bo'lsa, ululazm payg'ambarlar sanaladi. "Ululazm uldurkim, bovujudi bu iki shaq anga kitobi osmoniy kelmish bo'lg'ay va boshqa shariati bo'lg'ay" [Навоий 2011, 596].

Xotim payg'ambar – undan keyin nabiy kelmasligi hisoblanib, tabiiyki, bu – hazrat Muhammad alayhissalom maqomi. Hazrat Navoiy ta'biricha: "Va xotim ulkim, bovujudi bu iki shaq ondin so'ngra payg'ambar bo'lmag'aykim, bu sifat hazrati Muhammad arabiy sallallohu alayhi va alo olihi va ashobihi vasallamg'a musallamdur, bas" [Навоий 2011, 596]. Siyarnomaning ikki o'rnida Muhammad s.a.v. nomi keltirilgan. Birinchisi, Odam alayhissalom qissasida, Tangri taoloning olam va odamni yaratmoqdan murodi Muhammad alayhissalom ekani zikr etiladi. Ikkinchisi, yuqorida zikr etilgan xotim payg'ambar haqidagi xabarda.

Asarda payg'ambarlar hayoti haqidagi ma'lumotlar sulolalar

tartibida bayon etilgan. Odam Ato (a.s)dan boshlab, jami oltmish payg‘ambar zikri berilgan bo‘lib, ulardan o‘ttiz yetti nafari hayot yo‘li, nubuvvat davridagi faoliyati va eng muhim voqealar hamda ayrimlarining farzandlari hayotiga doir ahamiyatli ma‘lumotlar keltirilgan. Yigirma uch nafar payg‘ambarning nomlari zikr etilgan, xolos. Bundan tashqari, Barsisoy, Shamsun, Jurayh, Xanzalas Sodiq, Habibi Najjor singari besh obid hamda Fishog‘urs, Luqmoni hakim, Jamosb, Buqrot, Suqrot, Buqrotis, Aflotun, Aristotilis, Bilyonus, Jalyonus, Batlimus, Soduq va Buzurjmehr kabi hakimlar holotlari yoritilgan.

Boshqa siyarnomalar bilan qiyoslaganda, “Tarixi anbiyo va hukamo” o‘ziga xos mezonlar asosida bitilgani ayon bo‘ladi. Bu o‘ziga xoslik Nosiriddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asari bilan qiyoslaganda, ayniqsa, yaqqolroq namoyon bo‘ladi. Birinchidan, hazrat Alisher Navoiy siyarnomasi muqaddimasida Nosiriddin Rabg‘uziy va boshqa salaflaridan farqli ravishda an‘anaviy hamd, munojot va na‘t berilmagan. Asar to‘g‘ridan-to‘g‘ri “Odam salovatullohi alayh xilqati” bayoni bilan ochilgan. “Qisasi Rabg‘uziy” esa: “Sonsiz hamd-u sanolar, saqishsiz telim o‘gdular, ul Izi azza va jalla karim qudrati birla bizlarni odamiy yaratti... biz zaiflarga Muhammad Mustafo sallollohu alayhi vasallamni payg‘ambar izti” [Рабғузий 1990, 9] tarzidagi hamd-u na‘t bilan boshlagan.

Ikkinchidan, “Tarixi anbiyo va hukamo” asarini buyuk adib o‘z ijodiy niyati haqidagi mana bu so‘zlar bilan yakunlaydi: “Chun anbiyo alayhissalom so‘zi va ubbod va hukamo tarixi alal-ijmol mazkur bo‘ldi, emdi Ajam muluki zikriga shuru’ qilali va min Allohith-tavfiq. Vallohu a‘lamu bis-savob” [Navoiy, 718]. “Ijmol” – qisqalik, muxtasarlik, qisqartirish kabi ma’nolarni anglatishi nazarda tutilsa, muallifning maqsadi ayon bo‘ladi. Ta’kidlash kerakki, muxtasarlik, qisqalik tushunchalari oz so‘zda ko‘p ma’no ifodalangani, bir necha kitobda bayon etilishi mumkin bo‘lgan ma‘lumotlar bir asarda jamlanganini bildiradi. Asar barcha mo‘tabar manbalarda, xususan, 1495 – 1496-yillari, xattot Darvesh Muhammad Toqiy tomonidan ko‘chirilgan va ayni kezda Turkiyaning Istanbul shahri, Topqopi saroyi kutubxonasida saqlanayotgan “Ravon 808” hamda Fransiyaning Parij kutubxonasidagi *Suppl Turc* 317 raqamli qo‘lyozmalarida bir xil – yuqoridagi fikrlar bilan yakunlangan. Lekin, afsuski, siyarnoma qo‘lyozmalarida kelgan ushbu xotima asarning nashr nusxalaridan birortasida ham uchramaydi. Demak, Navoiy tarixiy voqealarni batafsil bayon etishni maqsad qilmagan, muhimdan ham muhimlariga diqqat qaratgan.

“Qisasi Rabg‘uziy”da esa payg‘ambarlar hayoti butun tafsilotlari bilan beriladi. Masalan, asarning joriy imlodagi dastlabki nashrida Odam alayhissalom qissasiga 17 sahifa ajratilgan bo‘lsa, “Tarixi anbiyo va hukamo”ning 2011-yilgi nashrida bu qissa 2 sahifada bayon etilgan.

Uchinchidan, hazrat Navoiy payg‘ambarlar haqidagi ma’lumotlarni saralab, eng qimmatlilarini tanlab yoritgan bo‘lsa, Nosiriddin Rabg‘uziy siyrat va holotlarni mufassal bayon etish bilan ham cheklanmay, zarur deb hisoblagan o‘rinlarida siyarlarni to‘ldiruvchi hikoyatlar, bundan tashqari, “Pand va nasihat”, “Foyda”, “Munojot”, “Bashorat” sarlavhalari bilan hikmatlar va Alloh taologa munojotlarni ham berib boradi. Hatto Iso alayhissalom siyrati haqida yozganda, besh hikoyat berilgan bo‘lsa, Muhammad alayhissalom qissasidan chahoryorlar – hazrat Abu Bakr, Umar, Usmon va Ali r.a. fazilatlar haqidagi fikrlar ham o‘rin olgani kuzatiladi.

To‘rtinchidan, “Qisasi Rabg‘uziy” muallifi nasriy matn orasida o‘rni bilan to‘rt misradan o‘ttiz misragacha she‘rlar berib borgan bo‘lsa, “Tarixi anbiyo va hukamo”da she‘rlar hajmi ikki yoki to‘rt misradan oshmaydi. Asar uslubini o‘rgangan Qodirjon Ergashev fikricha: “Navoiy o‘z maqsadidan kelib chiqib, qissa mazmunini muxtasar, izchil bayon qiladi va unda muallif uslubiga xos eng qimmatli xususiyatlar, ...siquqlik, lo‘ndalik, fikrlarning qisqa, ixcham jumalalarda ifodalanishi kabilar o‘z aksini topadi” [Эпрашев 2022, 218].

Beshinchidan, “Qisasi Rabg‘uziy”da Qur‘oni karimda zikr etilgan yigirma besh payg‘ambar qissasi berilgan bo‘lsa, “Tarixi muluki Ajam”da Odam alayhissalomdan Jirjis alayhissalomgacha bo‘lgan oltmish payg‘ambar zikri kelgan. Navoiy muxtasar yozish evaziga kattaroq ko‘lamdagi tarixni qamrab olishga muvaffaq bo‘lgan. Ana shu xususiyatni mazkur asarning o‘zida shunday izohlaydi: “Chun bu muxtasarda matlub ixtisordur, ya’ni muarrixona ishlarga qone’ bo‘luldi” [Навоий 2011, 589]. Bu hol ulug‘ adibning ortiqcha so‘z qo‘llamagani, o‘z ijodiy niyatiga monand ravishda ma’lumotlarni ijmol usulida bergani isbotidir. Siyarnomada adabiy va tarixiy uslub sintezi kuzatiladi. “Adabiy uslubga xos xususiyatlar, eng avvalo, “Tarixi anbiyo va hukamo”dagi payg‘ambarlar haqidagi qissalarning har biri o‘ziga xos kompozitsiyaga, mustaqil syujetga ega ekanida, ularning bayon tarzi va matn tuzilishida, qissalardagi personajlar va obrazlar qiyofalarining ochib berilishida ko‘rinadi. “Tarixi anbiyo va hukamo”da payg‘ambarlarning ko‘pchiligi ayni paytda qissa qahramoni, adabiy personaj va obraz hamdir. Bunda asar uslubining

o‘ziga xos jihatlari ularning payg‘ambar va inson sifatidagi qiyofalarining ochib berilishida, obrazlarining talqinlarida ko‘zga tashlanadi. Navoiy ularning siyratlari va fazilatlarini ko‘proq turli lavhalar va detallar yordamida ko‘rsatadi” [Эпрашев 2022, 216].

Har bir payg‘ambar qissasiga to‘xtalar ekan, buyuk adib ular faoliyatining boshqa nabiylerden farqli jihatlari alohida e‘tibor qaratadi. Jumladan, Shis alayhissalomga sahifa nozil bo‘lgani, Ka‘ba binosini ilk bor u tosh va ganchdan imorat qilgani aytiladi. Qobil farzandlari kufrga ketib, otashparastlikka mashg‘ul bo‘lib, Odam avlodlariga zarar yetkazganda, botir va shijoatli Shis alayhissalom ular ustiga qo‘shin tortib, fasodlarini daf etgani haqida ma‘lumot beriladi. Siyarnomada yozilishicha, Bobildagi Sus shahrini ham Shis alayhissalom bino qilgan. Hazrat Navoiyning yozishicha: “Anushkim, ulug‘roq erdi, o‘z o‘rnida valiahd qilib, olamg‘a vido’ etti. Va ani Odam a.s. yonida dafn qildilar. Va yoshi to‘quz yuz o‘n iki yilg‘a yetti” [Навоий 2011, 541].

Ayyub alayhissalom qissasida inson kamoloti va saodatida sabrning tutgan o‘rni ta’sirli ifodalanadi. “Yana bir e‘tiborli jihati, Alisher Navoiy payg‘ambarlarning iymoni, sabri va yuksak fazilatlarini alohida tasvirlaydi. Masalan, Ayyub (a.s.)ning boshiga tushgan tashvish va balolar ham uni Allohga ibodat qilishdan to‘smaganini aytarkan, bu bilan sevgi va do‘stlikning sobit bo‘lishi haqidagi g‘oyalarini bayon qiladi” [Sirojiddinov, Yusupova, Davlatov 2018, 220].

Asarda har bir payg‘ambar qissasi muhtasar bayon etilgach, xulosa nazmda beriladi. “Masnaviy”, “ruboiy”, “bayt”, “she’r” va ayrim o‘rinlarda “nazm” nomi bilan keltirilgan bu she’rlarda qissasi keltirilgan payg‘ambarlar ismi talmeh vazifasini o‘tab, inson umri hatto u nubuvvat ne‘mati bilan siylangan bo‘lsa ham, foni ekani haqidagi hayot falsafasi badiiy talqin etiladi. Siyarnomadagi she’riy parchalar payg‘ambarlar qissasini to‘ldirish, izohlash yoki xulosalash uchun xizmat qiladi. Masalan, Shis alayhissalom qissasidan keyin “Ruboiy” sarlavhasi bilan mana bu she’r keltirilgan:

*Gar Shis va gar Qobil erur, gar Hobil,
Yoshlari agar yuz yil erur, gar ming yil,
Bir necha kun etsalar jahonda ta’til,
Oxir borig‘a ajal buyurur ta’jil* [Навоий 2011, 541].

Ya’ni Shis bo‘ladimi, Qobil yoki Hobilmi, yuz yoki ming yil yashasa ham, jahonda bir necha kun ta’til etadi, xolos. Oxiri barchasiga ham shoshilinch ravishda ajal kelishi tayin. Bu orqali adib o‘quvchini ogohlikka chaqiradi. Cheklangan umrni ezgulikka sarflash zarurligini

uqtiradi.

Shis alayhissalomning o'g'li Anush qissasini yozar ekan, hazrat Navoiy birinchi bo'lib Anush xurmo daraxtini ekkani va sadaqani joriy etganini ta'kidlaydi. Shu bois uning zamonida tinchlik va farovonlikka erishilgani aytiladi. Siyarnomada yozilishicha: "Va avval kishikim, sadaqa rasmi paydo qildi, ul erdi. Ul sababdinkim, aning zamonida rafohiyyat ko'p bo'ldi. Va oncha qo'y va uy va soyir bahoyim paydo bo'ldikim, hech hisobin bilmas erdi. Ul buyurdikim, chun Haq taolo hisobdin ortuq mol karomat qilibdur, har mingdin birin ayirib, muhtojlarga'a bering" [Навоий 2011, 541]. Ya'ni uning davrida qo'y, qora mol va boshqa jonivorlar hisobiga yetib bo'lmaydigan darajada ko'paygan. Bu ne'matning shukronasiga Anush har mingtdan bittasini muhtojlarga sadaqa qilgan. Hazrat Navoiy fikricha, Anush payg'ambar emas, valiy edi. Odil va saxiy kishi bo'lgan, o'z avlodi va xizmatidagi kishilarni Odam alayhissalom diniga da'vat etgan. "Tarixi Ja'fariy"ga tayanib, muallif uning zamonida Suvod mulkida bir ajdaho paydo bo'lgani va xalqqa ko'p talafot yetkazgani, Anush o'sha ajdahoni Odam alayhissalom jannatdan olib kelgan aso bilan urib o'ldirgani va Muso alayhissalom qo'lida ajdahoga aylangan aso ana shu ekanini aytadi.

"Tarixi anbiyo va hukamo"ni yozar ekan, Alisher Navoiy zarur o'rinlarda boshqa ishonchli tarixiy manbalarga ham murojaat qiladi. Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" va Mirxondning "Ravzat us-safo"si, bundan tashqari, "Tarixi Ja'fariy", "Tarixi Banokatiy", "Tarixi guzida" singari asarlarga havolalar berilgan. Ma'lumki, hazrat Navoiy zikr etgan "Tarixi Ja'fariy" asari 1447–1452 yillari yozilgan bo'lib, o'rta asrlarning mashhur muarrixii Sayyid Ja'far ibn Muhammad Husayniy Ja'fariy qalamiga mansub. "Tarixi Banokatiy" asarining muallifi XIV asrning atoqli tarixchisi Abu Sulaymon Banokatiydir. Asarning to'liq nomi "Ravzat uli-l-albob fi at-tavorix va al-ansob" ("Ulug' kishilarning tarixi va nasablari haqida oqillar bog'i") bo'lib, qisqacha "Tarixi Banokatiy" deyilgan. "Tarixi guzida" esa Hamdulloh Mustavfiy Qazvinii tomonidan yozilgan asar va unda olam yaratilishidan to milodiy 1329 (hijriy 729) yilgacha bo'lgan davr voqealari tasvirlangan.

Siyarnomada turkiylarning otasi Yofasning mursal payg'ambar ekani aytiladi: "Yofasni payg'ambari mursal debdurlar. Va ani yeti o'g'li bor erdi: Buka, Xizr, Suqlob, Rus, Bik, Chin, Kamo. Ba'zi sekiz o'g'ul debdurlar va sekizinchi Torax debdurlar. Va Iskandar Zulqarnayn Yofasning to'rtinchi o'g'lidur Rus naslidin" [Навоий 2011, 544]. Iskandar Zulqarnayn Yofas avlodidan dunyoga kelgani haqidagi xabar, ayniqsa, qiziqarli.

Hazrat Navoiy barcha asarlarida bo'lgani kabi siyarnomada

ham buyuk salaflari nomlarini ehtirom bilan tilga oladi. Yusuf alayhissalom qissasini bayon etishdan avval “ahsan ul-qisas”ning “...g‘arobat va shirinligi uchun akobir ham nazm va ham nasrda aning sharhi asbobin tuzubdurlar va bayonida sehrlar ko‘rguzubdurlar” [Навоий 2011, 553], deya bu qissa mazmunida juda ko‘p badiiyat durdonalari yaratilganiga ishora qiladi. Yusuf alayhissalomning husni va jamoli ta’rifga muhtoj bo‘lmagani kabi uning qissasi haqida benazir asarlar yozgan Firdavsiy Tusiy, Abdurahmon Jomiy va Shayx Iroqiy fazli va kamoli vasfga ehtiyoj sezmasligini alohida ta’kidlaydi. “Komi xotirg‘a bu orzuni kechururkim, inshoalloh umr omon bersa, turk tili bila – o‘q kofurchun varaq uzra xomayi mushkin shamomani surgay. Va bu qissa nazmin ibtido qilib, intihosig‘a yetkurgay” [Навоий 2011, 554], deb o‘zi ham turkiy tilda Yusuf alayhissalom qissasi haqida asar yozish niyati borligini alohida ta’kidlaydi.

Asarning ikkinchi qismida hakimlar zikri berilgan. Jumladan, Luqmon, Fishog‘urs, Jomosb, Buqrot, Buqrotis, Suqrot, Aflotun, Aristotilis, Balinos, Jolinus, Batlimus, Sodiq, Buzurjmehr kabi hakimlar haqida muxtasar ma’lumotlar keltirilgan. Har bir hakim zikridan keyin uning o‘ziga xos hikmati she’rda beriladi. Masalan, Buqrot hakim to‘g‘risida to‘xtalganda, hazrat Navoiy mana bunday yozadi: “Oqil uldurkim, bu qisqa umrni bir nimaga sarf qilg‘aykim, zaruratroqdur, ya’ni oxirat maslahati va Tengri taolo rizosi.

Kishiki qildi amal Tengrining rizosi bila,

Haq etti oxiratin kom-u muddaosi bila” [Навоий 2011, 600].

Hakimlarning eng ahamiyatli hikmatlari she’r shaklida ifodalangani siyarnoma badiiyati va ifodaning ta’sir kuchi yuqori bo‘lishini ta’minlagan.

Siyarnoma xarakteridagi asarlarda payg‘ambarlar hayoti, xavoriq odatlari hamda nubuvvatga doir faoliyatini yoritishda asosiy va birlamchi manba Qur’oni karim va hadisi sharifdir. Shuning uchun ham bu tipdagi asarlarda muallif ijodiy niyatini ta’sirli va aniq ifodalashda, badiiy matnning ta’sir kuchini oshirishda, asardagi payg‘ambarlar qissasiga xos eng asosiy jihatlarni urg‘ulashda oyat va hadislardan foydalanadi. “Tarixi anbiyo va hukamo”da ham ayni xususiyat yetakchilik qiladi. Asar matnida oltmish uch o‘rinda Qur’oni karim oyatlaridan iqtibos olingan.

وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا

Odam alayhissalom qissasida iqtibos sifatida olingan ushbu oyat mazmuni: “Va Alloh Odamga hamma narsaning ismini o‘rgatdi”.

Shayx Usmonxon Temurxon Samarqandiy mazkur oyatni quyidagicha tafsir qilganlar: “Alloh taolo Odam alayhissalomga

jannatda O'zi yaratgan narsalarning ismini bildirishni ilhom qildi va bu nomlarni farishtalarga ham ko'ndalang qildi: "Agar so'zlaringiz rost bo'lsa, mana bu narsalarning ismini Menga aytib ko'ringlar-chi!" Ushbu oyati karimada insonga berilgan ilmning cheksiz-chagarasiz ekaniga ishora bor. Ushbu oyati karimada insonning bilim darajasi hatto farishtalardan ham ustun ekani, Odam alayhissalomning fazlini izhor qilish va inson ne sababdan yaratilganini bayon etish bor" [Xolid ibn Muhammad G'oyis 2010, 44]. Siyarnomada mazkur oyati karimadan keyin mana bunday izoh berilgan: "...va maloikai muqarrab aning ilmiga mu'tarif bo'ldilar va Tangri taolo hukmi bila anga sajda qildilar" [Навоий 2011, 539]. Siyarnoma matnidagi ushbu iqtibos ilm o'rganish, ilm orqali Haq taoloni tanib, kamolotga erishmoq, o'zi mansub millat va o'zi yashayotgan jamiyat ravnaqiga xizmat qilmoq Odam alayhissalom farzandlari zimmasidagi vazifa ekaniga urg'u beriladi.

Hazrat Navoiy asarda inson boshiga ko'plab sinovlar tushishi, sobit iymon egalarigina bu imtihondan muvaffaqiyat bilan o'tib, Haq taolo fazli bilan saodatga erishmog'i mumkinligini Idris a.s. taqdiri misolida tasvirlaydi. Ul zotning otasi Yazid zamonida e'tiqodi buzuv odamlar ko'paygani, unga butparastlikni man' etish haqida vahiy kelgani, Qobil avlodini iymonga keltirish uchun jidd-u jahd qilgani aytiladi. Idris a.s. xalq orasida "musallas un-ni'ma" – uchinchi payg'ambar, uchinchi hakim va uchinchi podshoh sifatida shuhrat qozongani zikr etiladi. Xat va nujum ilmiga asos solgani, "kiymak va yemak andin qolgan"i, unga Haq taolodan o'ttiz sahifa nozil etilgani, uning zamonidan Nuh a.s. zamonigacha to'rt yuz o'ttiz to'rt yil ekani haqida ma'lumot beriladi. Alloh taolo Idris a.s.ning vafotini odamzod ko'rmasligini iroda etgani ta'kidlanadi. Siyarnomada yozilishicha: "Ham shar' ahli qoshida, ham tarix ahli olida aqida budurkim, ul tirikdur va bihishtdadur" [Навоий 2011, 542]. Ya'ni shariat olimlari va tarixchilar ham Idris alayhissalom tirik va jannatda ekaniga inonadilar. Ana shu haqiqat tasdig'i uchun hazrat Navoiy oyati karimadan iqtibos keltiradi:

وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا

Ushbu oyat tarjimasi: "Biz uni yuksak martabaga ko'tardik". Tafsirda esa quyidagilarni o'qiymiz: "Ya'ni, "Biz payg'ambarimiz Idrisning qadrini oliy, maqom-martabasini yuksak qildik". Ba'zi ulamolar ushbu oyatni tafsir qilib, u kishi oliy makon bo'lmish jannatni maskan tutgan, zero, bundan ham yuksak sharaf, martaba yo'q, deyishgan" [Xolid ibn Muhammad G'oyis 2010, 210].

Umuman, Qur'oni karim oyatlari siyarnomadagi payg'am-

barlar tarixiga oid ma’lumotlarning ta’sir kuchini oshirgan, badiiy quvvatini yuksaltirgan. Hazrat Navoiy qarashlarining kuchli asosga ega bo’lishini ta’minlagan.

Siyarnomada hadislar nisbatan kamroq istifoda etilgan. Jumladan, Odam alayhissalom tarixida quyidagi hadis kelgan:

خَمَرْتُ طَيْئَةَ آدَمَ بِيَدَيَّ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا

“Odamning loyini qirq tong (qudrat) qo’lim bilan qordim” mazmunidagi bu hadis Imom Abu Homid al-G’azzoliyning “Ihyou ulum id-din” kitobi, 6-jild 296-betida kelgan. Ammo ushbu hadisni buyuk muhaddis olim Imom Taqiyuddin As-Subkiy o’zining “Musnadi Subkiy” nomli hadis kitobining 6-jildi 374-betida: “Men bu hadisning sanadini bilmayman. Bu hadis zaifdir”, degan.

Fir’avn qizining xizmatkori qaynab turgan qozonga tashlanayotganda, uning qo’lidagi chaqaloq onasiga mana bu hadisni aytadi:

اصبري يا أمه فقد وصلت الى الله و نلت رضاه و ليس الآن بينك و بين الجنة خطوتاه
أو خطوتين

“Sabr qiling, ey onajon, Siz Allohga yaqinlashib, uning rizoligini topdingiz. Siz bilan jannat orasida ikki qadamgina qoldi”. Bu hadis Sa’id ibn Vahb al-Qahtoniyy Yosir Fathiyning “Az-Zikr vaddua val-ilaj bir-ruqo min al-kitabi vas-sunnah” kitobida kelgan.

Siyarnomada ushbu ikki hadis matni keltirilgan, xolos. Boshqa o’rinlarda hadislar matni uchramaydi. “Abdulloh ibn Umar roziyollohu anhumodan naql qilibdurlarkim” kabi iboralar bilan hadislarga ishora qilib ketilgan. Bunga o’xshash ishoralar asarning o’n bir o’rnida kelgan.

Asosan G’arb va rus adabiyotida xristian diniga doir asarlarga nisbatan qo’llangan “agiografiya” istilohining to’g’ridan-to’g’ri musulmon Sharqi adabiyotiga tatbiq etilishi o’zini oqlamaydi. Holbuki, bu adabiyotning shu yo’nalishdagi namunalarini mohiyat-e’tibori bilan siyarnoma deb nomlash mumkin. Shu jihatdan, sharqshunos Bahodir Nazarovning “islom agiografiyasi” atamasini Bahouddin Naqshband maqomatlariga nisbatan ishlatgani munozara uyg’otadi va muhokamani taqozo etadi [Hazapov 2010, 21]. Negaki, Bahouddin Naqshband maqomatlari xarakteri jihatidan islomiy-irfoniy mazmunni ifodalaydi. Ularga “agiografiya” emas, “siyarnoma” atamasi muvofiq keladi. Ana shu nuqtayi nazardan, Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asari ham siyarnoma turkumiga mansubdir.

Yuqorida buyuk mutafakkirning “Tarixi anbiyo va hukamo” hamda “Tarixi muluki Ajam” asarlari ulug’ adib ijodiy rejasiga ko’ra, Muhammad alayhissalom qissasi, temuriylar, xususan, Sulton Husayn

Boyqaro tarixi – barchasini birgalikda “Zubdat ut-tavorix” deb nomlangan asarida jamlashni niyat qilgani to‘g‘risida fikr yuritildi. Biroq ayrim olimlarning Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida tilga olgan “Zubdat ut-tavorix”ni alohida boshqa asar deb talqin etgani tushunarsiz. Jumladan, turk olimi Ogah Sirri Lavand “Alisher Navoiy” asarida “Tarixi anbiyo va hukamo” hamda “Tarixi muluki Ajam” asarlarida qaysi mavzular yoritilgani haqidagi fikrlarini yozadi [Nevai 1965, 43 – 46]. Shundan so‘ng anglashilmovchilik natijasida “Muhokamat ul-luhatayn”da zikr etilgan “Zubdat ut-tavorix”ning “Mahbub ul-qulub”da eslanganini, uning alohida asar ekanini ta’kidlaydi. Holbuki, bular yanglish fikrlardir.

“Tarixi anbiyo va hukamo” garchi nasrda yozilgan bo‘lsa ham payg‘ambarlar va hakimlar qissalarining nazmda xulosalanishi asar uslubining o‘ziga xosligini belgilaydi. Asardagi nasriy uslubni maxsus o‘rgangan Qodirjon Ergashev chuqur ilmiy kuzitishlar olib borgani holda nima uchundir asar uslubini belgilashda she’riy matnlarning o‘rni masalasini e’tibordan chetda qoldirgan. Holbuki, asardagi nazm namunalari nasriy matnni mukammallashtirishga, muallif ijodiy niyatini aniq-tiniq ifodalashga, payg‘ambarlar qissasidan chiqadigan hissani anglashga, asardagi muayyan qismni xulosalashga xizmat qilgani jihatidan alohida ahamiyatga ega.

Xulosa

Musulmon Sharqu adabiyoti G‘arb adabiy-estetik tafakkuridan farq qiladi. Bu farq diniy-ma’rifiy, ilohiy-irfoniy asarlarni baholash mezonlarida, ayniqsa, yaqqolroq namoyon bo‘ladi. G‘arb adabiyot-shunosligida payg‘ambarlar, nasroniy diniga e’tiqod qiluvchi rohiblar hayotiga doir asarlar “agiografiya” termini bilan atalib kelingan. Musulmon Sharqi, shu jumladan, o‘zbek mumtoz adabiyotidagi payg‘ambarlar, avliyolar va shu toifadagi ulug‘ shaxslarga bag‘ishlangan asarlarni agiografiya istilohi bilan nomlash o‘zini oqlamaydi. Bu adabiyotning islomiy-irfoniy mohiyati shu turdagi asarlarni siyarnoma deb atashni taqozo etadi.

Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asari siyar-nomaning mukammal namunasi sanaladi. Siyarnomada payg‘ambarlar, valiylar va hakimlarning hayot yo‘li, siyrati hamda ular faoliyati bilan bog‘liq barcha jihatlar qamrab olinishi e’tiborga olinsa, ushbu asar ana shu mezonlarga to‘liq javob berishi ayon bo‘ladi.

“Tarixi anbiyo va hukamo” siyarnoma xarakteridagi badiiy-tarixiy nasr namunasi. Asar boshqa siyarnomalar, jumladan, “Qisasi Rabg‘uziy” bilan muayyan mushtarakliklarga ega bo‘lsa ham, prinsipial

jihattan farq qilishini ta’kidlash kerak. Alisher Navoiy asarida payg’ambarlar ikki guruhga: rasul va nabiy-larga ajratilgan. Shuningdek, payg’ambarlikning to’rt darajasi farqlangan: g’ayri mursal, mursal, ululazm, xotim.

Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asari payg’ambarlar hayot yo’li muxtasar ifodalangani, voqealar saralanib, eng muhim ma’lumotlar jamlangani, yuksak badiiyati jihatidan Nosiruddin Rabg’uziyning “Qisasi Rabg’uziy” asari va shu turdagi boshqa siyarnomalardan alohida ajralib turadi. Asar ijmol, ya’ni oz so’zda ko’p ma’no ifodalash usulida yozilgani bilan xarakterlanadi.

Siyarnomada shy turdagi asarlar taqozo etganidek, Qur’oni karim oyatlari va Hadisi sharifdan balog’at darajasida istifoda etilgan. Asar matnining oltmish uch o’rnida oyati karimalardan iqtiboslar olingan bo’lib, ular siyarnoma muallifi konsepsiyasi mukammal ifodalanishini ta’minlagan. Ikki o’rinda hadislar matni berilib, o’n bitta joyda ularga ishoralar qilingani ham muallifning o’ziga xos yondashuv mezonidan dalolat beradi.

Asarda har bir payg’ambar qissasidan keyin “masnaviy”, “ruboiy”, “bayt”, “she’r” va ba’zi o’rinlarda “nazm” nomi bilan ular mazmunini xulosalovchi, fikrlarning ta’sirli bo’lishini ta’minlovchi nazm namunalari berilgan. She’riy parchalar nasriy matnni boyitish, badiiyatini mukammallashtirish, muallif ijodiy niyatini aniq-tiniq ifodalash, payg’ambarlar qissasidan chiqadigan hissani anglatish kabi vazifalarni bajargani bilan qimmatlidir.

Umuman, Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asari faqat o’zbek adabiyotida emas, balki Sharq adabiyotida siyarnoma yo’nalishidagi asarlarning mukammal namunasi sifatida islomiy-irfoniy va badiiy-estetik tafakkur rivojida muhim o’rin tutadi.

Adabiyotlar

- Ali Şir Nevai I. c. Hayati, Sanatı ve Kişiliği.* 1965. Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi. Türk Dil Kurumu Yayınlarından-Sayı.
- Алишер Навоий. 2011. *Муҳокамат ул-луғатайн.* Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ.
- Алишер Навоий. 2011. *Тарихи анбиё ва ҳукамо.* Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Саккизинчи жилд. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ.
- Alisher Navoiy. *Tarixi muluki Ajam.* Alisher Navoiy kulliyoti. Istanbul: Topkapı saroyi kutubxonasi, Revan 808 nusxasi.
- Al-Mo’jam al-Vasit.* 1972. J. 2. Istanbul – Turkiya, Al-Maktabatul Islamiya.
- Ahmad ibn Muhammad ibn Ali al-Fayyumiyy. 2009. *Al-Misbah al-Munir fi g’orib al-Sharh al-Kabir.* J:1. Bayrut: Maktaba al-Alamiyya.

- James, T. Palmer. *Early medieval hagiography*. UK, 2018, Arc Humanities Press, Leeds.
- Imom Alovuddin Abu Bakr Mas'ud ibn Ahmad Al-Kosoniy Al-Hanafiy. 1986. *Badoius sano'i fi tartibish sharoi'*. 7-jild. Bayrut: Dorul kutubil Ilmiya.
- Muhammad ibn Muhammad ibn Adurrazzoq. 2006. *Taj al-Arus*. J:12. Quvayt: Tab'a al-Quvayt.
- Назаров, Б. Н. 2000. *Ислом агиографияси тизимида мақоматнинг ўрни ва унинг бадиий-услубий хусусиятлари (Баҳоуддин Нақшбанд мақоматлари асосида)*: филол. фан. д-ри... дисс. Тошкент.
- Рабғузий, Носируддин. 1990. *Қисаси Рабғузий*. Тошкент: Ёзувчи.
- Робинсон, А.Н. 1964. *Жития святых. Краткая литературная энциклопедия*. Москва: Изд-во советская энциклопедия.
- Sirojiddinov, Sh., Yusupova, D., Davlatov, O. 2018. *Navoiyshunoslik*. Toshkent: Tamaddun.
- Xolid ibn Muhammad G'oyis. 2010. *Sohih al- Asar va Jamil al-Ibar min Siyrati xayr al-Bashar*. Jidda: Maktaba Rova'l al-Mumallika.
- Шайх Усмонхон Темурхон Самарқандий. 2019. *Тафсири Ирфон*. 1, 3-жилдлар. Тошкент: Sharq NMAK.
- Эргашев, Қ. 2022. *Алишер Навоийнинг насрий услуги масалалари*: Филол. фан. д-ри... дисс. Тошкент.
- Қаюмов, А. 1983. "Навоийнинг умумий тарихга доир бир китоби тўғрисида". *Адабий мерос* 1 (25). Тошкент.
- Ғаниева, С. 2004. *Навоий ёдга олган асарлар*. Тошкент.

The Islamic and Irfanic Essence of "Tarixi anbiyo and hukamo"

Nurboy Jabborov¹

Abstract

The article scientifically substantiates the necessity of using the term "*siyarnama*", based on the peculiarities of Eastern literature, rather than "hagiography", as in Western literary studies for works devoted to the life and activities of prophets, saints and similar great figures.

The word "*siyar*" is a plural derivative of the Arabic word "*siyrat*" which means "path," "circumcision," "life's journey," "biography," or "order". It has been proved that literary works about the lives of prophets and

¹Nurboy A. Jabborov – Doktor of Philological Sciences, Professor, University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi'.

E-mail: jabborov-nurboy@rambler.ru

ORCID ID: 0000-0002-2192-7660

For citation: Jabborov, N. A. 2025. "The Islamic and Irfanic Essence of "Tarixi anbiyo and hukamo". *Golden scripts* 3: 82 – 99.

saints in classical Oriental literature can be legitimately called “siyarnama”. It is established that “The History of Prophets and Sages” by Alisher Navo’i is an excellent example of *siyarnama*. At the same time, the existing scientific views have been enriched by the possibility that this *siyarnama* may be a part of Navo’i’s main historical work “Zubdat ut-tavorih” (“Cream of Stories”).

Key words: *hagiography, siyarnama, prophets, lives of saints, term, terminology, prose, poetry.*

References

- Ali Şir Nevai I. c. *Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*. 1965. Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi. Türk Dil Kurumu Yayınlarından-Sayı.
- Alisher Navoiy. 2011. *Muhokamat ul-lug’atayn*. To’la asarlar to’plami. O’n jildlik. O’ninchi jild. Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi NMIU.
- Alisher Navoiy. 2011. *Tarixi anbiyo va hukamo*. To’la asarlar to’plami. O’n jildlik. Sakkizinchi jild. Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi NMIU.
- Alisher Navoiy. *Tarixi muluki Ajam*. Alisher Navoiy kulliyoti. Istanbul: Topkapi saroyi kutubxonasi, Revan 808 nusxasi.
- Al-Mo’jam al-Vasit. 1972. J. 2. Istanbul – Turkiya, Al-Maktabatul Islamiya.
- Ahmad ibn Muhammad ibn Ali al-Fayyumiy. 2009. *Al-Misbah al-Munir fi g’orib al-Sharh al-Kabir*. J:1. Bayrut: Maktaba al-Alamiyya.
- James, T. Palmer. *Early medieval hagiography*. UK, 2018, Arc Humanities Press, Leeds.
- Imom Alovuddin Abu Bakr Mas’ud ibn Ahmad Al-Kosoniy Al-Hanafiy. 1986. *Badoius sano’i fi tartibish sharoi’*. 7-jild. Bayrut: Dorul kutubil Ilmiya.
- Muhammad ibn Muhammad ibn Adurrazzoq. 2006. *Taj al-Arus*. J:12. Quvayt: Tab’a al-Quvayt.
- Nazarov, B. N. 2000. *Islom agiografiyasi tizimida maqomatning o’rni va uning badiiy-uslubiy xususiyatlari (Bahouddin Naqshband maqomatlari asosida)*: filol. fan. d-ri... diss. Toshkent.
- Rabg’uziy, Nosiruddin. 1990. *Qisasi Rabg’uziy*. Toshkent: Yozuvchi.
- Robinson, A.N. 1964. *Jitiya svyatix. Kratkaya literaturnaya ensiklopediya*. Moskva: Izd-vo sovetetskaya ensiklopediya.
- Sirojiddinov, Sh., Yusupova, D., Davlatov, O. 2018. *Navoiyshunoslik*. Toshkent: Tamaddun.
- Xolid ibn Muhammad G’oys. 2010. *Sohih al- Asar va Jamil al-Ibar min Siyrati xayr al-Bashar*. Jidda: Maktaba Rova’l al-Mumallika.
- Shayx Usmonxon Temurxon Samarqandiy. 2019. *Tafsiri Irfon*. 1, 3-jildlar. Toshkent: Sharq NMAK.
- Ergashev, Q. 2022. *Alisher Navoiyning nasriy uslubi masalalari*: Filol. fan. d-ri... diss. Toshkent.
- Qayumov, A. 1983. “Navoiyning umumiy tarixga doir bir kitobi to’g’risida”. *Adabiy meros* 1 (25). Toshkent.
- G’anieva, S. 2004. *Navoiy yodga olgan asarlar*. Toshkent.

TILSHUNOSLIK
LINGUISTICS**Klasik Türk Edebiyatının Doğu Sahasında
Sevgili için Kullanılan Bir İfade Körke Bay
(Körkke Bay, Görge Bay)¹**Dr. Muhterem Saygın²**Özet**

Klasik Türk edebiyatında sanatkarlar, çağın zihniyetine uygun olarak sevgiliyi evrendeki tüm varlık ve kavramlarla ilişkilendirmişler, sevgiliye dair farklı adlandırmalarda ve nitelendirmelerde bulunmuşlar, onun hakkında farklı hayal ve tasavvurlar oluşturmuşlardır.

İki sözcüğünün birleşmesinden meydana gelen körke bay (körkke bay, görke bay), klasik Türk edebiyatının doğu sahasında sevgili için kullanılan bir ifadedir. Körke ve bay sözcükleri, “go’rga” ve “boy” şeklinde Özbek Türkçesi söz varlığında yer almaktadır. Körk kelimesinden türemiş olan “körtle” veya “körkle” sözcükleri Yenisey Yazıtları E-10’da ve E-52’de de geçmektedir. Dolayısıyla körke bay (körkke bay, görke bay) ifadesi üzerine yapılacak bir inceleme, Türk toplumunun tarihi süreç içinde güzele, güzellik kavramına ve dolayısıyla da sevgiliye dair tasarıları hakkında fikir sahibi olmamıza katkı sunabilir.

Körke bay (körkke bay, görke bay), Seyf-i Sarâyî’nin (?-1394’ten sonra) Kıpçak Türkçesiyle istinsah ettiği Gülistan Tercümesi’nde üç, Kutb’un Hüsrev ü Şîrîn mesnevisinde bir, Lutfî’nin (1366/1367-1462/1463) divanında bir, Ali Şîr Nevâyî’nin (1441-1501) Garâ’ibü’s-Sıgar adlı divanında iki, Fevâidü’l-Kiber adlı divanında ise üç kez zikredilmiştir.

Bu çalışmanın amacı körke bay (körkke bay, görke bay) kelimesinin anlamını açıklamak, ardından yukarıda adı geçen eserlerde sevgili için kullanılan körke bay (körkke bay, görke bay) ifadesiyle ilgili sanatkarların

¹ Bu makale 18 Ekim 2025 tarihinde Alisher Navoiy Nomıdagı Toshkent Davlat O’zbek Tili va Adabiyoti Universiteti tarafından düzenlenen O’zbek Tili Taraqqiyoti va Xalqaro Hamkorlik Masalaları Xalqaro İlmiy-Amaliy Konferensiyası’nda (Özbek Dilinin Geliştirilmesi ve Uluslararası İş Birliği Konulu Uluslararası Sempozyum) sunulan bildiriden genişletilerek üretilmiştir.

² *Muhterem Saygın* – Türk dili ve edebiyatı (Klasik Türk edebiyatı) doktoru, Millî Eğitim Bakanlığı (Nalan-Mustafa Kaynak Bilim ve Sanat Merkezi), Denizli, Türkiye.
E-mail: muhteremsaygn213@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2336-5139

Alıntı için: Muhterem Saygın. 2025. “Klasik Türk Edebiyatının Doğu Sahasında Sevgili için Kullanılan Bir İfade Körke Bay (Körkke Bay, Görge Bay)”. *Oltin bitiglar* 3: 100 – 112.

oluşturdıkları hayal ve tasavvurları incelemektir. Bu doğrultuda öncelikle klasik Türk şiiri estetiğinde güzellik ve sevgili algısı hakkında genel bilgi verilmekte, körke bay sözcüğünün anlamı farklı sözlüklerden faydalanılarak açıklanmakta, ardından da körke bay tabirinin Seyf-i Sarâyî, Kutb, Lutfi ve Ali Şîr Nevâyî'nin hayal dünyasında hangi tasarımlar çerçevesinde ele alındığı izah edilmektedir.

Anahtar kelimeler: *Klasik Türk edebiyatı, Doğu sahası Türk edebiyatı, Çağatay edebiyatı, Özbek Türkçesi, Güzellik, Sevgili, Körke Bay (Körkke Bay, Görge Bay).*

Giriş

Güzelliği arama ve ona meyletme, insanın fitratında vardır. Sanat, insanın beğenme duygusunun tezahürüdür. Tüm sanat dalları, kendilerine has malzemelerle insanın estetik ihtiyacını karşılama çabasından doğmuştur. Edebiyat, temel işlevi insanlar arasında anlaşma aracı olan dili estetik bir biçimde kullanma sanatıdır. Diğer sanat dallarında olduğu gibi edebiyatın da ana teması güzellik ve aşktır. Klasik edebiyatımızın kavram dünyasında Allah mutlak güzellik (hüsn-i mutlak, cemâl-i mutlak) olarak kabul edilmiş, onun tüm varlıkları bilinmek ve sevmek için yarattığına inanılmıştır. Bu husus, Molla Câmi'nin klasik Türk edebiyatında pek çok kez nazım şeklinde tercüme edilen ve nazire yazılan şu beytinde açıkça görülmektedir:

Hüsn-i hîş ez-rûy-ı hûbân âşkârâ kerdei

Pes be-çeşm-i âşıkân ân-râ temâşâ kerdei [Macit 1991, 523].

(Kendi güzelliğini güzeller şeklinde gösterdin, sonra da dönüp âşığın gözünden seyrettin.)

Kültürümüzün ve edebiyatımızın mümtaz şahsiyeti Ali Şîr Nevâyî'ye göre tüm varlıkların yaratılma sebebi aşktır. Ali Şîr Nevâyî, Garâ'ibü's-Sıgar adlı divanının dibacesinde yer alan rubaide varlık âlemini aşk denizine benzetmiş, söz incisi ve keyfiyet cevheri ile donatılan insanın aşk denizinin dalgıcı olduğunu söyleyerek bu hakikati estetik bir biçimde dile getirmiştir.

Subhânellâhi hüve'l-'aliyyü'l-müte'âl

Kim eyledi 'ışk bahrını mâl-â-mâl

İnsanı çü anda saldı gavvâs-misâl

Hem gevher-i hâl birdi hem dürr-i makâl [Kut 2003, 3].

(Her şeyden münezzeh olan yüceler yücesi Allah, aşk denizini ağzına kadar doldurup keyfiyet cevheri ve söz incisi verdiği insanı dalgıç gibi bu denize saldı.)

Sevgi ve aşk, tabiattaki eril ve dişil varlıklar arasındaki denge ve uyumun farklı bir tezahürü olarak görülebilir: *“Ezelî hükme göre kâinatın bütün zerreleri çift çifttir ve her cüz’ü de kendi çiftine âşıktır. Arifin nazarında gökyüzü erkek, yeryüzü kadındır. Göğün verdiği yer alır, besler. Yerin harareti azaldı mı gök hararet yollar; rutubeti bitti mi rutubet verir. Kadına nail olabilmek için onun etrafında dönüp dolaşan erkek gibi felek de zamane de dolaşmaktadır. Yeryüzü ise hanımlıklar etmede doğurduğu çocukları yetiştirip emzirmektedir. Bu birlikte âlem bekâ bulsun diye Tanrı erkekle kadına da birbirine karşı meyil verdi. Her cüz’e diğer bir cüz için meyil verdi”* [Ayvazoğlu 2004, 57]. Klasik şiirimizin zihniyet dünyasında sevgili, sınırsız güzelliğe sahiptir. Şairler sevgiye, aşka dolayısıyla da sevgiliye dair her şeyi doğada temaşa ettikleri farklı güzelliklerle ilişkilendirmişlerdir. *“Bu şiir kâinatın yaratılış sebebini, gezegenlerin dönüşünü, gece ve gündüzün oluşmasını, yağmurun yağışını, bülbülün ötüşünü, pervanenin mum çevresinde dönüşünü; kısacası dünyada var olan her şeyi ve hareketi ‘aşk’ ile izah etme inceliğine erişen bir zihniyetin şiiridir”* [Şentürk 2007, 371].

Klasik dönem şairlerimiz mecaz, metafor ve bazı istilahlarla sevgiye, aşka dolayısıyla da sevgiliye dini ve tasavvufî bir kisve giydirmişlerdir. Böylece klasik şiirimiz çok katmanlı ve derinlikli bir hüviyete bürünmüştür. *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde Ahmet Hamdi Tanpınar bu hususu şu sözlerle ifade etmiştir: *“Bu saray istiaresinin yanı başında eski cemiyette insanın iç nizamını yapan din ve bilhassa şiirde o kadar tesiri olan tasavvuf vardır. Tasavvuf sadece eski şiire sembolik lügatini ve mânâ âlemini ilave etmemiş bu hayal sistemini de benimseyerek kendi müteâline çıkartmış sırrı ancak vâkıflarınca bilinen, neşesini hakkıyla onların idrak edebileceği bir ucu sonsuzluğa dayanan bir dil hâline getirmiştir. Böylece sevgiliye ait çizgiler onunla hükümdar tipinin yeryüzünde sadece bir aksi olduğu Allah’a kadar çıkar. Bu çifte prestijin eski şiirin lirizmine her türlü dil davasının üstünde bir keskinlik ve derinlik kattığı muhakkaktır”* [Tanpınar 2001, 9].

Klasik Türk edebiyatında sevgili hem lütuf ve ihsan kaynağı oluşu hem de cefa edişi sebebiyle şiirlerde söz konusu edilmiştir. Sevgilinin fiziki güzelliği, doğadaki başka güzelliklerle irtibatlandırılarak anlatılmıştır. Sevgilinin güzellik unsurları, âşık üzerindeki tesiri sebebiyle bazı silahlarla ilişkilendirilmiştir. Sevgili, güzelliğiyle âşığa cevredir. O, bu nitelikleriyle âşığını öldüren bir katil olarak tasvir edilmiştir. Tasavvufî anlamda sevgilinin âşığın kanını dökmesi, âşığın maddeden kurtulup manaya erişmesini sağlar

[Tarlan 2009, 171]. Şiirlerde tasvir edilen sevgilinin genel özellikleri şu şekildedir: “Sevgilinin özellikleri içinde acı ve ıstırap verici oluşu başta gelir. Cevr oku atar, cana kasteder, zulüm ve eziyette aşırı sınırları zorlar. Kimse ona hesap soramaz... Gönü taştır, âşıka yâr olmaz, ele geçmez, vuslatı yoktur, söz verir ama sözünde durmaz, ağlayıp inlemek ona tesir etmez, merhametsizdir. Âşığın ağlaması ona zevk verir... Sebepsiz yere cevri ü cefâ eder... Âşığın âh u feryadını duymazdan gelir. Bütün bu haller sevgilinin kendine has sıfatları olup yadırganmaz, ayıplanmaz. Çünkü o, gönül mülkünün sultanıdır. Sevgilinin eziyetten vaz geçmesi âşıktan yüz çevirmesi gibi telakki edilir” [Pala 2003, 415].

Sevgili kâmil bir güzelliğe sahiptir. Körke bay (körkke bay, görke bay), kavramsal açıdan sevgilinin hem fiziki hem de ruhsal güzelliğini karşılayan bir tabirdir. Klasik Türk şiiri geleneğinde sevgilinin mahiyeti belirsizdir. “Klasik şiirimizin tipik bir özelliği de sevgilinin tek beyitte yerine göre Allah, peygamber, zamanın padişahı, kendisine değer verilen büyük bir insan yahut karşı cinsten bir sevgiliye varıncaya kadar genişleyebilen hüviyeti meçhul, daha doğrusu herkese ve her meşrebe göre değişebilen bir sevgili yelpazesini aynı anda oluşturabilmesidir” [Şentürk C. 1 2007, 381]. Körke bay (körkke bay, görke bay) sözcüğünün kavram alanı; klasik şiir geleneğimizdeki sınırsız güzelliğe sahip olan, mahiyeti meçhul, derinlikli ve çok katmanlı sevgili imajıyla örtüşmektedir.

1. Sözlük anlamı.

El-Lugâtu'n-Nevâiyye ve'l-İstişhâdâtü'l-Çağâtâiyye adlı sözlükte körkke bay şeklinde okunmuş olan bu sözcük “Cemâle ganî demek olur; yani cemâlinde kusûrı yok” [Kaçalın 2011, 737] denilerek açıklanmıştır. Fethali Kaçar'ın *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*'nde kelime görke bay şeklinde okunmuş ve anlamı “güzellikte eksiksiz ve zengin, çok güzel” [Rahimi 2016, 1030] şeklinde verilmiştir. *Şeyh Süleyman Efendi Sözlüğü*'nde ise görkebay şeklinde okunan sözcük hakkında şu açıklama yapılmıştır: “*Sâhib-i hüsn ve cemâl, ziyâde güzel olan, meh-likâ, 'arûs, gelin*” [Durgut 1995, 551]. *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*'nde görk sözcüğünün “güzellik, gösteriş”, görkemek eyleminin “güzel olmak, güzelleşmek” görke bayın ise (1) “fazlasıyla güzel olan, ay yüzlü” (2) “gelin, gelin kız” [Ünlü 2013, 403] anlamına geldiği ifade edilmiştir. Söz konusu sözlüklerde belirtildiği üzere kelime güzellikçe zengin, güzelliği çok anlamına gelmektedir. *Şeyh Süleyman Efendi ve Çağatay Türkçesi Sözlüğü*'nde verilen bilgilerden güzel kadınlar ve gelinler için de bu tabirin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Osman Fikri Sertkaya, Yenisey Yazıtlarından E-10'da geçen bir ifadenin "körtle" veya "kürtle" şeklinde okunabileceğini dile getirmiş, söz konusu metnin anlamını şu şekilde vermiştir: "Körtle kan al uruğu egnin yüdim, sarıg keş[ig] belde ban[t]ım" [Sertkaya 2017, 124]. "(Ben) Güzel Han al bayrağı eginime/omuzuma yükledim, sarı (altın renkli) okluğu belime bağladım" [Sertkaya 2017, 125]. Yenisey E-52'deki "körtle sañun/şañun" ifadesinin ise "güzel general" anlamında kullanıldığını belirtmiştir [Sertkaya 2017, 124]. Ayrıca o, körk+lüg>körklü>görklü şeklinde değişen ve "güzel" anlamına gelen sözcükle körk+ke bay "güzelliğe zengin" anlamındaki kelimenin körk sözcüğünden türediğini ifade etmiştir [Sertkaya 2017, 119]. Verilen bu bilgiler neticesinde, körk sözcüğünün veya türevlerinin çok eski devirlerden beri Türkçenin söz varlığında yer aldığı açıkça görülmektedir.

Özbek Tilinin İzahlı Lügati'nde verilen bilgiye göre go'rga, "yaxshi ve ishqilip" [Begmatov, Hojiyev ve Mirzayev 2022, 276] manasına gelmektedir. Aynı sözlükte "ko'rk ve ko'rkem" sözcüğü hakkında sırasıyla şu açıklamalar yapılmıştır: "*Husn, chiroy, go'zallik*", "*ko'rinishi yoqimli, chiroyli, go'zal*" [Begmatov, Hojiyev ve Mirzayev 2022, 1000]. Söz konusu sözlükte "boy" kelimesinin anlamı ise "*1. Mol-dunyosi, davlati, boyligi ko'p; badavlat, davlatmand*" [Begmatov, Hojiyev ve Mirzayev 2022, 568] şeklinde verilmiştir.

Karamanlıoğlu bu ifadenin doğu sahasına has bir deyiş olduğunu belirttiikten sonra körke bay (körkke bay, görke bay) hakkında şu bilgileri vermiştir: "*Körkke bay, bu şivenin tipik bir sözü olup, bildiğimize göre diğer sahalarda pek rastlanmamaktadır. Şekle göre manası güzelliğe zengindir ve güzel için kullanılmaktadır. Körk-ke bay biçiminde okunabilir ise de gerek metindeki bu misalde gerekse Gülistan tercümesinin sonuna eklenmiş bulunan ve A. Bogrogligeti tarafından yayınlanan Seyf-i Sarâyî'nin telif şiirlerinde geçen diğer iki misalde yazılış körke-bay okunabilecek şekildedir. Kutbun Hüsrev ü Şirin'inde de rastlanan bu söze A. Zajaczkovski de dikkat çekmiştir. Taymas, Samoiloviç'in de bu söz üzerinde durduğunu kaydetmektedir*" [Karamanlıoğlu 1978, 180].

Dede Korkut Hikâyelerinde görklü sözcüğünün sadece Allah (Görklü Tanrı) [Gökyay 2000, 2, 78, 102, 103], Hz. Muhammed (adı görklü Muhammed) [Gökyay 2000, 29, 57, 73, 74, 82, 88, 89], (adı görklü Muhammed Mustafa) [Gökyay 2000, 30, 97, 104, 114, 133, 144, 152], (adı görklü Mehmed Mustafa) [Gökyay 2000, 58] ve Kur'an-ı Kerim'i (Tanrı ilmi Kur'an görklü) [Gökyay 2000, 2] nitelemek ve belirtmek için tercih edilmesi, bu sözcüğün hususi ve

kâmil bir güzelliği ifade etmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Zira Dede Korkut Hikâyelerinde görk kelimesi, güzel sözcüğüyle anlam bakımından tam örtüşmemektedir. Görk, maddi ve manevi güzelliği bir bütün olarak ifade etmektedir. Bu durum klasik Türk edebiyatının doğu sahasında sevgili için kullanılan körke bay (körkke bay, görke bay) hakkında oluşturulan hayal ve tasavvurlara da sirayet etmiş olmalıdır.

2. Körke bay (körkke bay, görke bay) ile ilgili oluşturulan hayal ve tasavvurlar

Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn adlı mesnevisinde körke bay (körkke bay, görke bay) kendisinden uzak kalınmaya tahammül edilemeyecek kadar güzel bir sevgiliyi tasvir etmek için kullanılmıştır.

Erür men müstehak ey körke bayım

Niçe sendin yırak munteg turayım [Tokay 2017, 439].

(Ey güzellik zengini! Ben sana layığım. Senden uzak nasıl öyle durayım?)

Madde fanidir. Klasik Türk edebiyatında ölüm, maddeden kurtulmak demektir. Âşık, sevgilinin yan bakışıyla ölmeye razıdır ve sevgilinin yan bakışı (kıya bakış), âşığı öldürür. Sevgilinin yan bakışı, her ne kadar menfi bir eylem olarak görünse de hem sevgilinin âşığa tegafül etmemesi hem de âşığı maddeden kurtarıp manaya erdirmesi bakımından müspet sonuçlar doğurmaktadır. Bu bakımdan aşağıdaki beyte göre zavallı âşık (Lutfî-i miskîn) öldüğünde sevgiliye dua etmektedir. Körke bay (körkke bay, görke bay), güzellikçe zengin anlamına geldiğinden Lutfî, İslam'da zenginlerin fakirlere zekât vermesi gerektiği hususunu da hatırlatarak sevgilinin yan bakışını güzellik zekâtı olarak tasavvur etmiştir.

Bir kıya baksan zekât-ı hüsn için ay körkke bay

Lutfî-i miskîndin ölgünçe du'â bolsun şaşa [Bağcı 2019, 32].

(Ey güzellik zengini! Güzelliğinin zekâtı olarak bir kere yan bakışla baksan zavallı Lutfî öldüğünde sana dua eder.)

Eskiden hilal görününce bayramın geldiği anlaşılmış [Pala 2003, 236]. Seyf-i Sarâyî, sevgilinin kaşını yeni aya yani hilale benzetmiştir. Bayramda insanlar güzel kıyafetler giyerek mesire yerlerine giderler. Böylece âşığın bayramda sevgiliyi görebilme ihtimali ortaya çıkmaktadır. Beyte göre bayram sevgiliye kavuşma, oruç ise sevgilinin rızasını elde etmek ve ona kavuşmak için çekilen sıkıntılardır.

Yeni aydur kaşın ey körke bayım

Kılur bayram yüzünü körse sâ'im [Sertkaya 2017, 119].

(Ey güzellikçe zengin olan güzelim! Kaşın yeni aydır. Oruçlu yüzünü görse bayram eder.)

Şiir güzeli ve güzelliği nazmetme sanatıdır. Bu sebeple güzelliği çok olan sevgili, şiirin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Beyte göre güzellik zengini olarak nitelendirilen sevgilinin güzelliklerinin anlatıldığı şiiri dinlemek aynı zamanda ferahlık vesilesidir.

Müferrih nazm etip Seyf-i Sarâyî

Sıfâtını okur ey körke bayım [Sertkaya 2017, 119].

(Ey güzellik zengini! Seyf-i Sarâyî! [Seni] iç açıcı olarak nazm edip senin niteliklerini okur.)

Seyf-i Sarâyî aşağıdaki beyitte körke bay (körkke bay, görke bay) olarak nitelendirdiği sevgilinin hem fiziki hem de manevi güzelliğini vurgulamaktadır. Sevgilinin servi boyu ve dolunay şeklindeki yüzü onun fiziki güzelliğini, ilim ve erdem ise manevi güzelliğini simgelemektedir.

Ol boyı serv ü cemâlî tolun ay

'ilm ü erdem birle kâmil körke bay [Sertkaya 2017, 119].

(Boyu servi ve güzelliği dolunay, ilim ve erdem ile tam bir güzellik zengini.)

Yezd şehrinin ipek örtüleri meşhurdur [Merçil 2013, 511]. Ali Şîr Nevâyî aşağıdaki beyitte kaş ile hilal arasında ve sevgilinin yüzünün yuvarlaklığı ile ayın yuvarlaklık çizgisi arasında bir şekil benzerliği oluşturmuştur.

Gird-i yezdî mi'cer astıda kaşın ay körke bay

Bar anıñ dik kim körüngey gird içindin yeñi ay [Kut 2003, 477].

(Ey güzellik zengini! Yezd yemenisi altındaki kaşın, ayın yuvarlaklık çizgisi içindeki yeni ay gibidir.)

Aşağıdaki beyitte Ali Şîr Nevâyî, körke bay (körkke bay, görke bay) kelimesinin güzellik bakımından zengin anlamını da anımsatmıştır. Âşık ise fakir ve kimsesiz bir kişi gibi tasvir edilmiştir. Şair böylece sevgili ve âşık arasındaki sosyal statü eşitsizliğine de vurgu yapmaktadır.

Ay Nevâyî sohbetiñdin kalsa 'âr ol görke bay

Yok 'aceb niçün ki sinsin bir gedâ ol barlıg [Kut 2003, 243].

(Ey Nevâyî, o güzellik zengini seninle sohbet etmekten utansa buna şaşılmaz, niçin [dersen] sen bir fakirsin o zengin.)

Nevâyî'nin sevgili için kullandığı körke bay (körkke bay, görke bay) tabiri üzerinden en yaygın şekilde oluşturduğu tasavvur zenginlerin fakirlere zekât vermesi mazmunudur. Aşağıdaki beyte göre güzellikçe zengin olan sevgili, güzelliğinden ve lütfundan diğer insanları mahrum etmemelidir. Bu durum dini bir gerekçeye dayandırılarak ifade edilmiştir. Zekât fakirlere verilir. Âşık fakir ve kimsesizdir bu yüzden zekât için en uygun kişinin kendisi olduğunu söyleyerek körke bay (körkke bay, görke bay) olarak nitelendirilen sevgilinin güzellik zekâtını kendisine vermesini arzu eder.

*Ger zekât-ı hüsn üleşmek istesen iy körkebay
Bil yakîn kim uşbu muñlug dik tapılmas müstahık*

[Kaya 1996, 304].

(Ey güzellik zengini! Güzellik zekâtını vermek istiyorsan şunu iyi bil ki bu zavallı gibi layık bulunmaz.)

Aşağıdaki beyitte sevgilinin güzelliği tabiattaki başka güzelliklerle kıyaslanmaktadır. Güzellik zengini olarak nitelendirilen sevgilinin (körke bay, körkke bay, görke bay) yüzü ile ay arasında, sevgilinin mavi başörtüsü ile gökyüzü arasında bir münasebet kurulmuştur. Neticede körke bayın (körkke bay, görke bay) sözcük anlamı da anımsatılarak sevgili güzellikçe üstün bulunmuştur.

*Kökte ayga yok Nevâyî meyli zâhir bolgalı
Mâvi yağlıydın yüzünñ pertevi iy körkebay*

[Kaya 1996, 568].

(Ey güzellik zengini! Mavi yaşmağından yüzünün aydınlığı ortaya çıktığından beri Nevâyî'nin gökteki aya meyli yoktur.)

Ali Şîr Nevâyî'nin körke bay (körkke bay, görke bay) tabiri ile ilgili oluşturduğu bir diğer tasavvur da zenginlerin kölelerinin oluşudur. Bu durumda âşık da sevgilinin kölelerinden biridir hatta efendisine en samimi duygularla bağlı olan köledir. Ayrıca beyitte zenginlerde ve güzellerde vefa olmadığı ifade edilmiştir.

*Körkebaylarga gedâ boldunuz ey 'ışk ehli
Bu ganîlgera vefâ nakdi su'âl eylemeñiz* [Kaya 1996, 216].

(Ey aşk ehli! Güzellikçe zengin olanlara köle oldunuz. Bu zenginlere vefa nakdini sual etmeyin.)

Sonuç

Seyf-i Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi, Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn adlı mesnevisi, Lutfî Divanı ve Ali Şîr Nevâyî'nin Garâ'ibü's-Sıgar ve Fevâ'idü'l-Kiber adlı divanlarında sevgili için kullanıldığını tespit ettiğimiz körke bay (körkke bay, görke bay) hakkında kelimenin

güzellik bakımından zengin, güzelliği çok anlamından hareketle farklı hayal ve tasavvurlar oluşturulduğu yaptığımız inceleme neticesinde görülmüştür.

Bazı beyitlerde körke bay (körkke bay, görke bay) sevgilinin güzellikçe zengin olma anlamı anımsatılıp sevgilinin güzellik unsurlarından biri üzerinde yoğunlaşmıştır. Lutfî Divanında İslam'ın şartlarından biri olan zenginlerin zekât vermesi hususu hatırlatılarak körkebay sevgilinin yan bakışı, zekât olarak tasavvur edilmiştir. Sevgilinin kaşı ile hilal, sevgilinin yüzünün yuvarlaklığı ile de ayın yuvarlaklık çizgisi arasında bir münasebet kurulmuştur. Sevgilinin kaşının hilale benzetildiği bazı beyitlerde hilal yardımıyla ramazan ayının ve bayramın tespit edilmesi geleneği anımsatılmıştır. Nevâyî'ye ait bir beyitte körkebay olarak nitelendirilen sevgilinin yüz güzelliği ile ayın güzelliği kıyaslanmış, sevgilinin yüz güzelliği nitelik bakımından üstün görülmüştür.

Ali Şîr Nevâyî'nin Garâibü's-Sıgar adlı eserinde geçen bir beyitte körke bay (körkke bay, görke bay) sözcüğünün güzellikçe zengin anlamıyla bağlantılı olarak zenginlerin gururlu olduğu dile getirilmiş, bu yüzden sevgilinin (zengin) âşıkla (fakir) sohbet etmekten utanacağı ifade edilmiştir. Bu beyitte sevgiliye kavuşmanın mümkün olmadığı düşüncesi iki sosyal sınıf üzerinden zengin ve fakir örneğiyle açıklanmıştır.

Tespitimize göre körke bay (körkke bay, görke bay) hakkındaki oluşturulan en yaygın tasavvur, İslam'da zenginlerin zekât vermesi gerektiğidir. Bu tasavvurun söz konusu olduğu beyitlerde fakir bir âşık tasviri yapılmaktadır. Buna göre sevgili güzellik bakımından zengindir ve güzelliğinden fakirlere özellikle de âşığa zekât vermelidir. Bu tasavvur Lutfî ve Ali Şîr Nevâyî tarafından birer kez kullanılmıştır. Zenginlikle ilgili oluşturulan bir diğer tasavvur da Ali Şîr Nevâyî'nin Fevâйдü'l-Kiber adlı eserinde bir kez tercih edilen zenginlerin köle ve hizmetkârlarının çok olmasıdır.

Körke bay (körkke bay, görke bay) kelimesinin güzelliği çok, güzellikçe zengin anlamından hareketle Seyf-i Sarâyî'nin bir beytinde şiir sanatının sevgilinin iç açıcı güzelliklerini anlattığı belirtilmiştir. Dede Korkut Hikâyelerinde görklü kelimesinin sadece Allah, Hz. Muhammed ve Kur'an-ı Kerim'in sıfatı olarak kullanılması şüphesiz tesadüfî bir tercih değildir. Zira körke bay (körkke bay, görke bay), fiziki ve manevi bakımdan eksiksiz ve kusursuz olan bir sevgilinin karşılığıdır. Nitekim Seyf-i Sarâyî'nin bir beytinde körke bay (körkke bay, görke bay) olarak nitelendirilen sevgilinin hem yüz ve boy güzelliği hem de ilim ve erdem bakımından güzel olduğu söylenmiş,

böylece körke bay (körkke bay, görke bay) sözcüğü ile sevgilinin maddi ve manevi güzelliği bir bütün olarak karşılanmıştır. Körke bay (körkke bay, görke bay) ile aynı kökten gelen görklü sözcüğünün hem İslam öncesi hem de İslami devir kültür özelliklerini taşıyan Dede Korkut Hikâyelerinde Allah, Hz. Muhammed ve Kur'an-ı Kerim'e ait bir sıfat olarak kullanılması da bu düşüncüyü desteklemektedir. Ayrıca Yenisey Yazıtları E-10'da ve E-52'de geçen ve hanın sıfatı olarak kullanılan körtle veya körkle sözcükleri de kağanın fiziki güzelliğini ifade ettiği gibi onun huy özelliklerini tasvir etmek için de tercih edilmiş olmalıdır. Bu bağlamda sonuç olarak İslam öncesi Türk toplumunda insan güzelliğinin bir bütün hâlinde fiziki ve manevi güzellik bağlamında değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Ayvazoglu, Beşir. 2004. *Aşk Estetiği İslam Sanatlarının Estetiği Üzerine Bir Deneme*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Bağci, Sümeyye. 2019. *Lutfî Divanının Türkiye Türkçesine Aktarımı*. İstanbul Aydın Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Begmatov, E, Hojiyev, A. ve Mirzayev. T. 2022. *Özbek Tilinin İzahlı Lügati*. Gafur Gulam Neşriyat, Taşkent.
- Durgut, Hayati. 1995. *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî Lügât-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel)*. Trakya Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Edirne.
- Gökyay, Orhan Şaik. 2000. *Dedem Korkudun Kitabı*. Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kaçalin, Mustafa Sinan. 2011. *Niyâzî Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar El-lügâtu'n-Nevâiyye ve'istîşhâdâtü'l-Çağatâ'iyye*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karamanlioğlu, Ali Fehmi. 1978. *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi*. Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Karaörs, Mehmet Metin. 2016. *Nevâdirü's-Şebâb*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kaya, Önal. 1996. *Fevâyidü'l-Kiber*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kut, Günay. 2003. *Garâ'ibü's-Sığâr*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Macit, Muhsin 1991. "Molla Câmî'nin Osmanlı Edebiyatına Tesiri I". *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, 7(20): 519 – 528.
- Merçil, Erdoğan. 2013. Yezd. Cilt 43. *TDV İslam Ansiklopedisi*: 510 – 512.
- Pala, İskender. 2003. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. Leyla ile Mecnun Yayıncılık, İstanbul.
- Rahimi, Ferhad. 2016. *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Ankara.
- Saygın, Muhterem. 2022. *Ali Şîr Nevâyî'nin Garâ'ibü's-Sigar Adlı Divanının Tahlili*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Denizli.
- Sertkaya, Osman Fikri. 2017. "Yenisey Yazıtlarından E-10'da KÛRTL,

E-52'de İse K WRTLA Şeklinde Geçen Kelimeyi 'K r( )t( )'l' m  Yoksa 'K rtle' mi Okumalıyız?". *Journal of Old Turkic Studies* 1(1): 113 – 127.

Şentürk, Ahmet Atill . 2007. "Klasik Şiir Estetiği". *Türk Edebiyatı Tarihi*. (Ed. Tal t Sait Hamlan). 1: 361 – 402. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Tarlan, Ali Nihat. 2009. *Fuz l  Divanı Şerhi*. Akçağ Yayınları, Ankara.

Tokay, Yaşar. 2017. "Kitap Tanıtım ve Değerlendirme – Kutb'un Husrav u Ő r n'i Dizin-". *International Journal of Language Academy* 5(1): 436 –450.

Türkay, Kaya. 2002. *Bed i  'l-Vasat*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

An Expression Used for Beloved in the Eastern Field of Classical Turkish Literature: *K rke Bay (Körkke Bay, G rge Bay)*

Dr. Muhterem Saygın¹

Abstract

In classical Turkish literature, artists, in keeping with the mindset of the era, associated the beloved with all beings and concepts in the universe, gave them different names and descriptions, and created different fantasies and visions about them. Formed from the combination of two words, "k rke bay" (körkke bay, g rke bay), "k rke bay" (g rke bay) is a term used for the beloved in the eastern region of classical Turkish literature. The words "k rke" and "bay" appear in the Uzbek Turkish vocabulary as "go'rga" and "boy." The words "k rtle" or "körkle," derived from the word "k rk," also appear in Yenisei Inscriptions E-10 and E-52. Therefore, an examination of the expression "k rke bay" (körkke bay, g rke bay) can contribute to our understanding of Turkish society's historical perceptions of beauty, the concept of beauty, and therefore, the beloved. The word "k rke bay" (körkke bay, g rke bay) is mentioned three times in the Gülistan Translation, transcribed in Kipchak Turkish by Seyf-i Sarayi (?-after 1394), once in Qutb's Hüsrev   Ő r n masnavi,

¹Muhterem Saygın – Türk dili ve edebiyatı (Klasik Türk edebiyatı) doktoru, Mill  EĞitim Bakanlığı (Nalan-Mustafa Kaynak Bilim ve Sanat Merkezi), Denizli, Türkiye.

E-mail: muhteremsaygn213@gmail.com

ORCID ID: ORCID ID: 0000-0002-2336-5139

For citation: Muhterem Saygın. 2025. "An Expression Used for Beloved in the Eastern Field of Classical Turkish Literature: *K rke Bay* (Körkke Bay, G rge Bay)". *Golden scripts* 3: 100 – 112.

once in Lutfî's (1366/1367-1462/1463) divan, twice in Ali Şîr Nevâyî's (1441-1501) divan titled "Gara'ibü's-Sıgar," and three times in his divan titled "Fevâyidü'l-Kiber." The purpose of this study is to explain the meaning of the word "körke bay" (or "körkke bay" or "görke bay") and then to examine the imaginations and conceptions created by artists regarding the expression "körke bay" (or "körkke bay" or "görke bay") used for the beloved in the aforementioned works. To this end, we first provide general information about the perception of beauty and the beloved in classical Turkish poetic aesthetics. The meaning of the word "körke bay" is explained using various dictionaries. We then explain the framework within which the term "körke bay" was conceived in the imaginations of Seyf-i Sarayi, Kutb, Lutfi, and Ali Şîr Nevâyî.

Key words: *Classical Turkish literature, Eastern Turkish literature, Chagatai literature, Uzbek Turkish, Beauty, Beloved, Körke Bay (Körkke Bay, Görke Bay).*

References

- Ayvazoglu, Beşir. 2004. *Aşk Estetiği İslam Sanatlarının Estetiği Üzerine Bir Deneme*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Bağcı, Sümeyye. 2019. *Lutfî Divanının Türkiye Türkçesine Aktarımı*. İstanbul Aydın Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Begmatov, E, Hojiyev, A. ve Mirzayev. T. 2022. *Özbek Tilinin İzahlı Lügati*. Gafur Gulam Neşriyat, Taşkent.
- Durgut, Hayati. 1995. *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî Lügât-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel)*. Trakya Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Edirne.
- Gökyay, Orhan Şaik. 2000. *Dedem Korkudun Kitabı*. Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kaçalin, Mustafa Sinan. 2011. *Niyâzî Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar El-lügâtü'n-Nevâiyye ve'istîşhâdâtü'l-Çağatâ'iyye*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi. 1978. *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi*. Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Karaörs, Mehmet Metin. 2016. *Nevâdirü's-Şebâb*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kaya, Önal. 1996. *Fevâyidü'l-Kiber*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kut, Günay. 2003. *Garâ'ibü's-Sıgar*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Macit, Muhsin 1991. "Molla Câmî'nin Osmanlı Edebiyatına Tesiri I". *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, 7(20): 519 – 528.
- Merçil, Erdoğan. 2013. Yezd. Cilt 43. *TDV İslam Ansiklopedisi*: 510 – 512.
- Pala, İskender. 2003. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. Leyla ile Mecnun Yayıncılık, İstanbul.
- Rahimi, Ferhad. 2016. *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Ankara.

- Saygın, Muhterem. 2022. *Ali Şîr Nevâyî'nin Garâ'ibü's-Sıgar Adlı Divanının Tahlili*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Denizli.
- Sertkaya, Osman Fikri. 2017. "Yenisey Yazıtlarından E-10'da KŴRTL, E-52'de İse KŴRTLA Şeklinde Geçen Kelimeyi 'Kür(ü)t(ü)'l mü Yoksa 'Körtle' mi Okumalıyız?". *Journal of Old Turkic Studies* 1(1): 113 – 127.
- Şentürk, Ahmet Atillâ. 2007. "Klasik Şiir Estetiği". *Türk Edebiyatı Tarihi*. (Ed. Talât Sait Hamran). 1: 361 – 402. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Tarlan, Ali Nihat. 2009. *Fuzûlî Divanı Şerhi*. Akçağ Yayınları, Ankara.
- Tokay, Yaşar. 2017. "Kitap Tanıtım ve Değerlendirme – Kutb'un Husrav u Şîrîn'i Dizin-". *International Journal of Language Academy* 5(1): 436 –450.
- Türkay, Kaya. 2002. *Bedâiyü'l-Vasat*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Navoiy asarlarida tinish belgilarining yanglish ishlatilishi

Altay Noorullah¹

Abstrakt

Ushbu maqolada Alisher Navoiyning 1988–2003-yillari chop etilgan “Mukammal asarlar to‘plami”dan o‘rin olgan “Xazoyin ul-maoniy” (3–6-jildlar) devonlarida tinish belgilarining yanglish qo‘yilishi she‘rlarni o‘qish va tushunishni qiyinlashtirganligi bilan bog‘liq muammo maxsus o‘rganilgan. Matnshunos olimlar qo‘lyozma nusxalarni joriy yozuvga o‘giranlarida, tinish belgilarini baytlarning sintaktik tarkibi va mazmunidan kelib chiqib emas, balki umumiy qoida tarzida baytning birinchi misrasi oxiriga vergul, ikkinchi misrasi oxiriga nuqta qo‘yish yo‘lidan borganlar. Qo‘shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar ko‘p o‘rinlarda vergul bilan ajratilmagan, va nazarimizda, baytlardan mazmun chiqarishda tavakkal qilishga yo‘l qo‘yilgan. Bu esa ushbu nashrning qaysidir ma‘noda kitobxonlardagi “Navoiy xoslar shoiri, uning asarlarini faqat sanoqli mutaxassis olimlarga o‘qib tushunishi mumkin” degan noto‘g‘ri tasavvurning kuchayishiga sabab bo‘lgan.

Kalit so‘zlar: *tinish belgilari, vergul, tire, matn, matnshunoslik, yozma nutq, sintaktik qurilma.*

Kirish

Sharq tillariga, jumladan, o‘zbek tiliga, tinish belgilari XX asr boshlarida kirib kelgan. Demak, nafaqat Navoiy asarlari qo‘lyozma nusxalarida, balki butun sharq adabiyotiga tegishli bo‘lgan qo‘lyozma nusxalarda tinish belgi ishlatilmagan. Shuning uchun bo‘lsa kerak, hozirgi kunda ham Eron va Afg‘onistonda chop etiladigan mumtoz adabiyot namunalari, asosan she‘riy asarlarda tinish belgilari qo‘yilmaydi. Lekin bu ish hozirgi kunda tilshunoslik nuqtayi nazaridan o‘zini oqlamaydi. Chunki tinish belgilari yozma nutqda so‘zlashuv nutqimizdagi ohangni o‘z iziga soladi va yozuvchi ko‘zlagan mazmunni to‘lalgicha kitobxonga yetkazib beradi. Shuningdek, tinish belgilari tilning sintaktik qurilishi bilan uzviy

¹ Altay Noorullah Nematullah – Afg‘oniston Islom Amirligi, Javzijon universiteti dotsenti.

E-pochta: Altaynoor61@gmail.com

ORCID ID: 0009-0008-8413-4247

Iqtibos uchun: Nematullah Altay Noorullah. 2025. “Navoiy asarlarida tinish belgilarining yanglish ishlatilishi”. *Oltin bitiglar* 3: 113 – 129.

bog'liq va ular yozma nutqni to'g'ri, ifodali, aniq bayon qilishda, uning uslubiy ravonligini, tez tushunilishini ta'minlashda zaruriy vositadir.

Asosiy qism

Tinish belgilari gap tarkibidagi so'zlarning semantik va grammatik munosabatlari yuzaga chiqarish bilan bir qatorda, fikrni ta'kidlab, ajratib ko'rsatishga yordam beradi. Tinish belgilarining qo'llanish o'rinlarini bilish va ularning funksional imkoniyatlari muallifning o'z fikrini yozma ravishda to'g'ri yetkazishga yordam beradi. Mutolaa davomida bu jarayon yozuv vositasida yetkazilgan emotsiyonal-ekspressiv holatlarni tez va tabiiy anglashga ko'maklashadi. Zamonaviy o'zbek tilida qo'llangan tinish belgilari yozuv bilan uzviy bog'langan va bir-birini taqozo etadigan semantik va strukturaviy-grammatik asoslarga qurilgan. Tinish belgilari yozma nutqning turli bo'linishlarini aks ettiradi, alohida so'zlar va so'z turkumlari o'rtasidagi mantiqiy-mazmuniy aloqa va munosabatlarni, yozma matn qismlarining turli semantik o'rinlarini ko'rsatadi.

Ishimizning metodologik asosi va materialini Alisher Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy" asari va o'zbek tilshunosligiga oid adabiyotlar tashkil etadi. Mavzuni yoritishda, tahlillarda tavsifiy-tahliliy usuldan foydalanildi.

Biz Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy" devonlarini o'zbek arab alifbosi asosida chopga tayyorlash jarayonida bir qator o'rinlarda tinish belgilarining yanglish ishlatilganligi natijasida yuzaga kelgan chalkashliklarni kuzatdik. Quyida nashrda tinish belgilari tufayli xato deb topilgan baytlarning ayrimlari misolida mulohazalari-mizni bayon qilamiz.

1. "G'aroyib-us-sig'ar" devonida:

*Jahonki, ohim ila tiyradur emas mumkin,
Bu shom daf'i yuzung subhi bo'lmayin mavjud*

[Navoiy 1988, 76].

Bu bayt uchta gapdan tashkil topgan: 1. *Jahonki ohim ila tiyradur*. 2. *Emas mumkin bu shom daf'i*. 3. *Yuzung subhi bo'lmayin mavjud*. Ammo bu baytdagi gaplar aniqlanmagan va vergul bilan ajratilmagan. Natijada mazkur baytning mazmuni mavhumlashgan. Bu baytning quyidagi tartibda yozilishi va o'qilishi maqsadga muvofiqdir:

*Jahonki ohim ila tiyradur, emas mumkin
Bu shom daf'i, yuzung subhi bo'lmayin mavjud* – jahon ohim

bilan tiyradir, yuzing tongi mavjud bo'lmasdan bu shomni daf' qilish mumkin emas.

*Shodlig'din gulshani vaslingda yig'lab cheksam oh,
Yopma, yuzkim, gulga bo'lmas yel yog'indin g'am bahor*

[Navoiy 1988, 97].

Ikkinchi misrada "yopma" kesimidan keyin vergul kerak emas. Chunki "yopma yuzkim" ifodasining o'zi bitta gap. Shuningdek, yel va yog'in so'zlarini yo juft so'z shaklida qabul qilib chiziqcha bilan yozish kerak yoki ikki so'z deb qarab, vergul bilan ajratish zarur.

*Zuhd ila yo'l topmadim maqsadg'a may tut, piri dayr
Kim, o'zumni emdi rasvoyi jahon qildim havas*

[Navoiy 1988, 235].

Birinchi misra ikki gapdan iborat. Shuning uchun "maqsadg'a"-dan keyin vergul qo'yish kerak:

*Zuhd ila yo'l topmadim maqsadg'a, may tut, piri dayr
Kim, o'zumni emdi rasvoyi jahon qildim havas.*

*Novaking paykoni to chektilar nolon ko'ngul,
Aylamas afg'on ko'ngulsizlikdin andoqkim jaras*

[Navoiy 1988, 236].

Birinchi misrada birinchi gap "chektilar" bilan tugaydi. Shuning uchun undan keyin vergul qo'yishi kerak. "Nolon ko'ngul aylamas afg'on" – bu ikkinchi gap. Demak, "ko'ngul" so'zidan keyin vergul qo'yish kerak emas, "afg'on" so'zidan keyin esa vergul qo'yilishi zarur. Birinchi misrada "nolon ko'ngul" gapning egasi bo'lib qolgan. Holbuki, birinchi gapning egasi gapda ishtirok etmagan – ular so'zidir; "nolon ko'ngul" esa ikkinchi gapning egasidir. Baytning mazmuni: novakingning (tiyr, nayza, o'q) paykonlarini (o'qning temir uchi) mening ko'nglimdan chiqarib olganlaridan keyin, nolon ko'nglim endi afg'on qilmay qo'ydi. Chunonchi jaras (tuyalarning bo'yniga taqiladigan qo'ng'iroq) ichidan metal jomga tegib ovoz chiqaradigan uzun temir tayoqchani chiqarib olsa, ovoz chiqarmaydigan bo'lib qolgandek. Navoiy jaras ichidagi temir tayoqchani uning (jarasning) ko'ngli deb tasvirlayapti. Bu baytni quyidagicha yozish va o'qish kerak:

*Novaking paykonini to chektilar, nolon ko'ngul
Aylamas afg'on, ko'ngulsizlikdin andoqkim jaras.*

To taning avji hayot ustidadur sen xok bo'l,

Istasangkim avj tutqaysen taning bo'lg'anda xok

[Navoiy 1988, 186].

Bu baytda ham tinish belgilari o'rinsiz qo'llangan. To taning hayot ustidadur (birinchi gap), sen xok bo'l (ikkinchi gap), istasangkim avj tutqaysen (uchinchi gap), taning bo'lg'anda xok (oxirgi – to'rtinchi gap). Demak, bu bayt quyidagicha yozilishi kerak:

To taning avji hayot ustidadur, sen xok bo'l,

Istasangkim avj tutqaysen, taning bo'lg'anda xok.

Baytning mazmuni: taning tuproqqa qorishganda – (o'lgandan keyin) noming abadiy qolishini xohlasang, hayotda (tirikligingda) – shon-u shuhratda yashab yurganingda tuproq bo'l – kamtarlik peshva qil.

2. “Navodir-ush-shabob” devonida:

Ne lo'livashdur ul qotilki, qon to'kmakkadur yakсар

Qiyо boqmoqlari poki itik, mujgonlari nishtar

[Navoiy 1989, 102].

Bu baytning ikkinchi misrasi ikki gapdan iborat: 1. Qiyо boqmoqlari – poki (ustara), 2. Itik mujgonlari – nishtar. Demak, vergul “poki” so'zidan keyin qo'yilishi kerak. “Itik” so'zi “poki” so'ziga hech qaysi jihatdan bog'lanmaydi va hech qanday ma'no ifodalamaydi. Aslida, mujgon so'ziga sifatlovchi bo'lib kelgan. Bu baytning quyidagicha yozilishi maqsadga muvofiqdir:

Ne lo'livashdur ul qotilki, qon to'kmakkadur yakсар

Qiyо boqmoqlari – poki, itik mujgonlari – nishtar.

Boshqa misol:

Ey Navoiy, nazming asru sodda erdi qo'ydi yuz,

Shoh islohidin oncha zeb ila ziynat angа [Navoiy 1989, 5].

Birinchi misrada vergul xato ishlatilgan. Bizningcha, “sodda erdi” birinchi gapning kesimidir. Demak, vergul bilan ajratilishi kerak. “Qo'ydi yuz” ikkinchi gapning kesimidir. Ikkinchi gapning egasi esa “zeb ila ziynat” so'zlaridir. Shunday ekan, bu gapda kesimdan keyin vergul qo'yish xatodir. Bu bayt quyidagi ko'rinishda bo'lishi kerak:

Ey Navoiy, nazming asru sodda erdi, qo'ydi yuz

Shoh islohidin oncha zeb ila ziynat angа.

Boshqa misol:

Chun qo'yub ketgung jahon mulkin mussaxar bo'ldi, tut,

Chun yotib o'lgung falak taxti muyassar bo'ldi, tut

[Navoiy 1989, 36].

Bu g'azalda radif bo'lib kelgan "bo'ldi tut" birikmasi o'zidan oldingi so'z bilan birgalikda murakkab fe'l hisoblanadi va "... bo'di deb hisobla" degan ma'noni ifodalaydi. Shuning uchun ham bu ikki so'z orasiga vergul qo'yish xatodir.

*Ko'zung shamoyilini nargis ar ko'ra olmas,
Sanga ne fikr ko'zi chiqsun ulki, bo'ldi hasud* [Navoiy 1989, 65].

Ikkinchi misra uch gapdan iborat. Ularni vergul bilan ajratish sintaktik jihatdan maqsadga muvofiqdir: 1. Sanga ne fikr, 2. Ko'zi chiqsun. 3. Ulki bo'ldi hasud. Baytning sharhi quyidagicha: ko'zingning tuzilishini (chiroyini) agar nargis (guli) ko'ra olmasa, sen o'ylab o'tirma, fikrida bo'lma. Kimki uning chiroyliligini ko'ra olmasa, hasad qilsa, ko'zi chiqsin. Demak, bu bayt quyidagi ko'rinishda bo'lishi kerak:

*Ko'zung shamoilini nargis ar ko'ra olmas,
Sanga ne fikr, ko'zi chiqsun, ulki bo'ldi hasud.*

Boshqa misol:

*Yor isidur kom keltursun sabo yoxud shamol,
Do'st, taqririg'a roviy xoh Buzar, xoh Anas* [Navoiy 1989, 117].

"Yor isidur kom" – birinchi misraning birinchi gapidir. Uni ikkinchi gapdan vergul bilan ajratish kerak. Ikkinchi misrada "do'st" so'zidan keyin vergul qo'yish kerak emas. Chunki do'st va taqrir so'zlari orasidagi sintaktik munosabat qaratqich-qaralmishdir.

*Korvoni dard ila qat' et muhabbat dashtini
Kim nidoye mujdayi vasl aylar anda har jaras*

[Navoiy 1989, 117].

Bu baytda hech bir o'rinda vergul qo'yilmagan, demak, qanday o'qilishi kitobxon zimmasiga havola bo'lgan. Bundan tashqari, "nido" so'ziga yoyi vahdat qo'yilgan (bir nido). Bu suratda "nido" so'zi gapda ega vazifasida kelishi kerak bo'ladi. Holbuki, bu gapda "har jaras" so'zi ega bo'lib kelgan. Bu gapning kesimi "nidoyi mujdayi vasl aylar" birikmasidir. "Anda" so'zi esa hol vazifasida kelgan. Shuningdek, "kim" so'zi bog'lovchidir. Shunday ekan, undan keyin vergul qo'yilishi kerak. Baytning mazmuni: muhabbat dashtini dard karvoni bilan bosib o'tki, unda (muhabbat dashtida) har bir jaras (qo'ng'iroq) vasl xushxabarini beradi. Bu bayt quyidagicha yozilishi kerak:

Korvoni dard ila qat' et muhabbat dashtini
Kim, nidoyi mujdayi vasl aylar anda har jaras.
 Boshqa misol:

Tojvarlar oq uyida sokin o'lsa, ahli ishq
O'yladurkim bulbul-u hudhudg'a bo'lg'ay bir qafas
 [Navoiy 1989, 117].

Bu baytda ham tinish belgilari yanglish qo'yilgan. Birinchi misrada "o'lsa" fe'lidan keyin vergul qo'yish xatodir. Vergul aslida "ahli ishq" birikmasidan keyin qo'yilishi kerak. Chunki birinchi misra sodda gap bo'lib, uning egasi "ahli ishq" va "sokin o'lsa" birikmasi kesimdir. Biz bu baytni mukammal asarlar to'plamidagi tartib asosida sharhlasak, quyidagi ma'no chiqadi: (u) podshohlar uyida yashasa, ishq ahli shundaydirki, bulbul-u hudhud bir qafasda yashasa. Lekin kerakli tinish belgilarini qo'ygandan keyin quyidagi shakl va ma'no hosil bo'ladi:

Tojvarlar uyida sokin o'lsa ahli ishq,
O'yladurkim, bulbulu hudhudg'a bo'lg'ay bir qafas – podshohlar oq uyida ishq ahli sokin bo'lsa, bulbul (ishq ahli) bilan hudhud (podshoh) bitta qafasda bo'lgandek bo'ladi.

Surma ul shabxez ayog'i gardin, et kim kechalar,
Itcha yo'q ko'yida gar xud shahna bo'lsun, gar asas
 [Navoiy 1989, 117].

Birinchi misrada "gardin" va "kechalar" so'zlaridan keyin qo'yilgan vergullar mutlaq yanglishdir. Mantiqan vergulni "kim" bog'lovchisidan keyin qo'yish kerak. Chunki birinchi misradagi gap shu yerda tugaydi va "kechalar" so'zini ikkinchi misraga qo'shib o'qish kerak va bu so'z ikkinchi gap kesimi uchun hol vazifasida kelgan. Bu baytda tinish belgilari quyidagi tartibda bo'lishi kerak:

Surma ul shabxez ayog'i gardin etkim, kechalar
Itcha yo'q ko'yida gar xud shahna bo'lsun, gar asas.

Boshqa misol:

Ey ko'ngul, g'amgin esang kup quysa soqiy og'zingga
Zarfni, sipqormag'uncha qilmag'il zinhor bas
 [Navoiy 1989, 126].

Bu bayt mukammal asarlar to'plamidagi tartibda o'qilsa, ikkinchi misradagi "zarfni" so'zi "quysa" fe'lga bog'lanadi, holbuki, bu so'z "sipqormag'uncha" fe'lga bog'lanib kelgan. Bu bayt aslida quyidagi tartibda yozilishi va o'qilishi kerak:

*Ey ko'ngul, g'amgin esang, kup quysa soqiy og'zinga,
Zarfni sipqormag'uncha, qilmag'il zinhor bas.*

Boshqa misol:

*Husn mulkida shah ul yuz chatr mushkin bo'ldi qosh,
Ne ajab, bo'lsa zumurraddin anga avrang xat*

[Navoiy 1989, 148].

Birinchi misra ikki gapdan iborat: 1. Husn mulkida shah – ul yuz. 2. Chatr mushkin bo'ldi qosh. Bu gaplarni vergul bilan ajratmasdan baytdan ma'no chiqarish qiyin. Baytning sharhi quyidagicha: ul yuz (yorning yuzi) husn mulkida podshohdir, mushk hidli qosh podshohning boshida soyabondir. Yorning xati (yuzda endigina chiqayotgan soqol-mo'ylov) podshohning (yuzning) zumurraddin yasalgan taxti bo'lsa ajab emas.

*O'tgan o'tti bori, emdi ayla bu pandim qabul
Kim, yana qilma havoyi jinsi odam, ey ko'ngul*

[Navoiy 1989, 206].

Birinchi misrada “bori” so'zi o'zbekcha “bari” emas, forscha “bore” (aqlan, hech bo'lmasa, hech bo'lmaganda)dir. Shuning uchun bu so'z birinchi gapga emas, balki ikkinchi gapga tegishlidir. Shunday ekan, vergul “o'tkan o'tti” birikmasidan keyin kelishi kerak.

*Alloh-Alloh, ne balodurkim, lab-u mujgon bila,
Yolg'uz el tirguzguchi yo'qkim erur, jallodi ham*

[Navoiy 1989, 215].

“Mujgon bila” so'zidan keyin qo'yilgan vergul yanglishdir. Chunki bu so'z “tirguzguchi yo'q” kesimi bilan bog'lanib, to'ldiruvchi vazifasida kelgan. Shuning uchun ham vergul bu so'zdan keyin emas, balki undan oldin qo'yilishi kerak va bu bayt quyidagi tartibda yozilishi va o'qilishi kerak:

*Alloh-Alloh, ne balodurkim, lab-u mujgon bila
Yolg'uz el tirguzguchi yo'qkim, erur jallodi ham.*

*Mast agar sajdang qilurmen yopma yuz, ey mug'bacha,
Ne uchunkim dayr piri mazhabidur mashrabim*

[Navoiy 1989, 218].

Birinchi misrada “qilurmen”dan keyin vergul qo'yish kerak. Chunki birinchi gap shu yerda tugaydi. “Yopma yuz” ikkinchi gap hisoblanadi, “ey mug'bacha” – undalma, “ne uchunkim” bog'lovchi vositadir. “Dayr piri mazhabi” – uchinchi gapning egasi.

“Mashrabimdur” uchinchi gapning kesimidir. Bu gapning tinish belgilari quyidagicha bo'lishi kerak:

*Mast agar sajdang qilurmen, yopma yuz, ey mug'bacha,
Ne uchunkim dayr piri mazhabidur mashrabim.*

Boshqa misol:

*Ko'z yo'lida telmurub ko'nglum sog'inur, kim meni,
Istamoqqa kelgusi har kim ki chiqsa o'trudin*

[Navoiy 1989, 243].

Birinchi misrada ikkita gap bor: 1. *Ko'z yo'lida telmurub.* 2. *Ko'nglum sog'inurkim.* Baytning qolgani uchinchi gapdir. Shunday ekan, gaplar vergul bilan ajratilsa, bayt mazmuni aniqroq ifoda topadi. Demak, bu baytda tinish belgilarini quyidagi tartibda qo'yish kerak:

*Ko'z yo'lida telmurub, ko'nglum sog'inurkim, meni
Istamoqqa kelgusi har kimki chiqsa o'trudin.*

Boshqa misol:

*Ey Navoiy, umr agar budur ajal rahm aylabon,
Kelsa jonim olg'ali jon birla minnatdormen*

[Navoiy 1989, 248].

Birinchi misrada “umr agar budur” bitta gap hisoblanadi, shuning uchun “dur”dan keyin vergul qo'yish kerak. “Rahm aylabon” birikmasidan keyin qo'yilgan vergul kerak emas. Chunki “ajal” so'zi ikkinchi gapning egasidir. “Rahm aylabon” birikmasi “kelsa” kesimiga hol bo'lib kelgan. “Jonim olg'ali” maqsad holidir. “Jon birla minnatdormen” uchinchi va oxirgi gapdir. Shunday ekan, “olg'ali” so'zidan keyin ham vergul qo'yish kerak. Demak, bu bayt quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

*Ey Navoiy, umr agar budur, ajal rahm aylabon
Kelsa jonim olg'ali, jon birla minnatdormen.*

Boshqa misol:

*Do'stlar vasl o'tin istarga Navoiy bormish,
Fosh qilmang bu hadisini aning yong'uncha*

[Navoiy 1989, 293].

Birinchi misrada “do'stlar” so'zi undalma bo'lib kelgan. Shuning uchun undan keyin vergul qo'yish kerak.

*Dedi, la'limdin qilay joning iloji, qilmadi
G'amzasin jonimg'a, oxir novakafkan qildilo* [Navoiy 1989,

302].

Yuqoridagi baytda vergullar yanglish qo'llangan: "qilmadi" fe'lidan keyin vergul qo'yish kerak, agar vergul qo'yilmasa, ikkinchi misradagi bo'laklarning boshqaruvchisiga o'xshab qoladi. Holbuki, "qilmadi" fe'li o'zi alohida bir gap bo'lib kelgan. Shungdek, "jonimg'a" so'zidan keyin qo'yilgan vergul ortiqchadir. Chunki, bu va undan oldin kelgan "g'amzasin" so'zlari "novakafkan qildilo" kesimiga bog'lanib kelgan. Bu bayt quyidagicha yozilishi va o'qilishi kerak:

*Dedi, la'limdin qilay joning iloji, qilmadi,
G'amzasin jonimg'a oxir novakafkan qildilo.*

Boshqa misol:

*Bu tiyra dahrni gar oshiq etmasang bo'lmas,
Arusi mehri falak mazharida jilvanimoy* [Navoiy 1989, 303].

"Etmasang" kesimidan keyin vergul qo'yish kerak. "Bo'lmas" bo'lishsiz fe'lidan keyin vergul qo'yish zarur emas. Chunki u "jilvanimoy" so'zi bilan birgalikda ikkinchi misradagi gapning kesimini tashkil etadi. Ikkinchi misradagi "arusi mehri falak mazharida ..." emas, balki "arusi mehr falak mazharida ...". Ko'rib turganingizdek bu baytdan, tinish belgilarining xato ishlatilganligi sababli, Navoiy ko'zlagan mazmun chiqmayapti. Bu baytda tinish belgilari quyidagi tartibda bo'lishi kerak:

Bu tiyra dahrni gar oshiq etmasang, bo'lmas

Arusi dahr falak mazharida jilvanimoy – bu qorong'u dunyoni agar oshiq qilmasang, arusi dahr (quyosh kelini) falak mazharida (jilvagohida) jilvagar bo'lmaydi (chiqmaydi).

*Voiz aylar vasfi jannat ichra kavsar bodasin,
Bo'l Navoiy mast, xohi mundog'i, xoh andog'i*

[Navoiy 1989, 307].

Birinchi misrada vash so'zidagi "i" harfi egalik qo'shimchasimi yoki forsiy izofami? Mening nazarimda ikkovi ham emas. To'g'risi: voiz aylar vash jannat ichra kavsar bodasin.

3. "Badoye'-ul-vasat" devonida:

Ulkim zamona ahlidin istar vafo-vu mehr

Kim, naqshi mehr ko'rdi munga yo vafo anga [Navoiy 1990, 6].

Bu baytning ikkinchi misrasidagi "kim" bog'lovchi emas, balki so'roq olmoshidir. Shunday ekan, vergul "mehr" so'zidan keyin qo'yilishi kerak. Agar bu misrada "kim" so'zini bog'lovchi deb, undan keyin vergul qo'yib o'qilsa, hech qanday ma'no chiqmaydi.

Yorkim, mundoq nihondur ko'zdin-u men telbamen

Kim, degaykim, fitna qilg'an nasli odamdur manga

[Navoiy 1990, 7].

Ikkinchi misradagi “kim” so'zi bog'lovchi emas, balki so'roq olmoshidir. Shuning uchun vergul “telbamen” so'zidan keyin qo'yilishi kerak. Aks holda bu baytdan ma'no chiqarib bo'lmaydi.

Ko'zung qonimni ichmakka ne haddim

Erur, oni iting ichsa, kifoyat [Navoiy 1990, 41].

“Haddim”dan keyin vergul qo'yish kerak. Chunki birinchi misra butun holda bir gap hisoblanadi. “Erur” to'liqsiz fe'li esa, “haddim” so'zi bilan emas, “kifoyat” so'zi bilan murakkab fe'l hosil qilgan. Baytning mazmuni esa quyidagicha: ko'zing qonimni ichishga ne haddim (bor)? Uni (qonimni) iting ichsa kifoyat erur (dir). Ikkinchi misradagi vergullarni olib tashlasa, ma'no yanada oydinlashadi. Demak, “erur” va “ichsa” so'zlaridan keyin vergul qo'yish unchalik muhim emas.

Ne masti arbada gar senki, chiqsa bazmingdin,

Buzar zamonani badmastlig' bila har mast [Navoiy 1990, 42].

Bu misrada “gar” unsuri yuklama emas, balki so'z yasovchi qo'shimchadir. Arbada so'ziga -gar qo'shimchasi qo'shilib “arbadagar” (“dod-u faryod qiluvchi”) so'zini yasayapti. Shuningdek, “sen” unsuri ham ikkinchi shaxs kishilik olmoshi emas, balki ikkinchi guruh tuslovchining ikkinchi shaxs birlik qo'shimchasidir. Shuning uchun ularni qo'shib yozish kerak – “arabadagarsen”. Bu baytning to'g'ri yozilish shakli quyidagicha:

Ne masti arbadagarsenki, chiqsa bazmingdin

Buzar zamonani badmastlig' bila har mast.

Baytning sharhi: sen qanday arbadagar (dod-u faryod qiluvchi) mastsanki, bazmingdan har mast chiqsa, badmastlik bilan zamonani buzadi?!

Xonumonimg'a vido' ettim g'amidin, vah, anga

Kim, dey olg'aykim, qil ul be xonumon birlan vido'

[Navoiy 1990, 55].

Ikkinchi misradagi birinchi “kim” bog'lovchi emas, balki ikkinchi gapning egasi bo'lib kelgan kishilik olmoshidir. Shunday ekan, undan keyin qo'yilgan vergul xatodir.

Ko'nglum durur fatila emas mash'al ichrakim,

Ul sho'x o't solib, quyar oning o'tig'a yog' [Navoiy 1990, 161].

Birinchi misrada “fatila” soʻzidan keyin vergul qoʻyilishi kerak. Chunki “durur” va “emas” soʻzlari birinchi misradagi qoʻshma gapni tashkil etgan sodda gaplarning kesimi boʻlib kelgan.

*Charx dard ahligʻa har dam yogʻdurur gardi firoq,
Oʻt ravonroqkim, xatarliqdur, base, bu eski toq*

[Navoiy 1990, 166].

Bu baytning ikkinchi misrasida “base” soʻzini vergul bilan ajratish kerakmikan? Bu soʻz kirish soʻz vazifasida kelgan yuklama deb oʻylangan shekilli. Holbuki, bu soʻz koʻp maʼnosini bildirib hol vazifasida kelgan.

*Eyki, azm etting haram matlub hamrahdur sanga,
Sen yiroqsen andin, ammo ul sanga behad yovuq*

[Navoiy 1990, 168].

Bu baytning birinchi misrasi qoʻshma gapdir. Shuning uchun “haram” soʻzidan keyin vergul qoʻyib oʻqilishi kerak.

*Biz niyoz ahli-yu sen noz ahlisen, rahm et gahe,
Qoʻy niyoz etmakka bizni goh, oʻzung ham noz qil*

[Navoiy 1990, 205].

Ikkinchi misrada vergulni “goh” soʻzidan keyin emas, oldin qoʻyish kerak. Chunki “goh” soʻzi birinchi gapning emas, ikkinchi gapning holidir.

*Sadqa aylarga anga loyiq, manga yoʻq tuhfaye,
Xasta jonim naqdi bordur elt, ey payki haram*

[Navoiy 1990, 209].

Birinchi misradagi loyiq soʻzidan keyin qoʻyilgan vergul xatodir. Chunki bu misra bitta gapdan tashkil topgan. Gapning kesimi “yoʻq” soʻzidir. Egasi – “tuhfaye”. “Sadqa aylarga” birikmasi toʻldiruvchi. *Anga loyiq* – eganing (tuhfa soʻzining) sifatlovchisidir. Manga (manda) toʻldiruvchidir. Ikkinchi misra esa, ikki gapdan tashkil topgan. Birinchi gap: *jonim naqdi bordur*. Ikkinchi gap: *elt, ey payki haram*. Shunday ekan, bu misrada “bordur” soʻzidan keyin vergul qoʻyish kerak:

*Sadqa aylarga anga loyiq manga yoʻq tuhfaye,
Xasta jonim naqdi bordur, elt, ey payki haram.*

Boshqa misol:

Manga tiygʻ ura rizo berdim-u agʻyorgʻa, yoʻq

Men turub oʻlturur ani, ne zarofatdur bu [Navoiy 1990, 271].

Bu baytda “manga tiyg’ ursa” gapi “rizo berdim” gapidan vergul bilan ajratilishi kerak va “ag’yorg’a” so’zidan keyin qo’yilgan vergul olinib, “yo’q” so’zidan keyin qo’yilishi sintaktik talabga muvofiq bo’ladi. Shuningdek, ikkinchi misradagi “men turub” gapi “o’lturur oni” gapidan vergul bilan ajratilishi lozim. Demak, bu bayt quyidagicha yozilishi va o’qilishi kerak:

*Manga tiyg’ ursa, rizo berdim-u ag’yorg’a yo’q,
Men turub, o’lturur oni, ne zarofatdur bu.*

Boshqa misol:

*Isitqan, nozanin jismingki, terdin tushti tob ichra,
Erur bir otashin gul bargikim, yotqay gulob ichra*

[Navoiy 1990, 284].

Birinchi misrada “isitqan” va “nozanin” sifatlari “jism” so’zini aniqlab kelayotgan bo’lsa-da, uyushgan sifatlovchilar hisoblanmaydilar. Chunki ular “jism” so’zini turli jihatdan sifatlayapti. Shuning uchun ham ularni vergul bilan ajratish maqsadga muvofiq emas. Shuningdek, “jismingki” so’zidan keyin qo’yilgan vergul ham ortiqchadir. Chunki bu yerda “ki” bog’lovchi emas, yuklamadir. “Jisming” so’zi birinchi misradagi gapning egasi bo’lib kelgan.

*Ko’nglum istarni tilarmen boring, ey oy-u quyosh,
Sizni ko’ngli istamas, ulkim tilar dilxohni*

[Badoyi-ul-vasat, 340].

Birinchi misrada “tilarmen” so’zidan keyin vergul qo’yish kerak. Chunki birinchi gap shu yerda tugaydi va “boring” so’zi birinchi misradagi ikkinchi gapning kesimidir – (siz) boring. “Ey oy-u quyosh” – mazkur gapda undalma bo’lib kelgan.

Buzdung bu ko’ngulni lojaram mulk –

Vayron bo’lur, o’lsa shoh zolim [Navoiy 1990, 352].

Bu bayt uch gapdan tashkil topgan: 1. Buzdung bu ko’ngulni, 2. Lojaram (shubhasiz) mulk vayron bo’lur, 3. O’lsa shoh zolim. Shunday ekan, birinchi gapning oxiriga vergul qo’yilishi kerak va birinchi misra oxiridagi tire ham ortiqchadir. Chunki sintaktik jihatdan kesimi to’liq shakllangan gapda ega bilan kesim orasiga hech qanday tinish belgisi qo’yish talab qilinmaydi.

4. “Favoyid-ul-kibar” devonida:

Navoiy o’ldi, base, xor-u past xas yanglig’

Sening yo’lungda esa, bas, anga bu izz-u alo [Navoiy 1991, 7].

Bu baytda “base” va “bas” soʻzlaridan oldin va keyin qoʻyilgan vergullar ortiqchadir. Nashrga tayorlovchilar bu soʻzlarni kirish soʻz deb oʻylab, vergul bilan ajratgan boʻlishi mumkin. Lekin aslida, “base” soʻzi “koʻp” maʼnosida birinchi gapda hol vazifasida kelgan. Shunday ekan, bu soʻzni vergul bilan ajratish xatodir. Shuningdek, ikkinchi gapdagi “bas” soʻzi modal soʻz boʻlib, ikkinchi gapning kesimi boʻlib kelgan. Baytning maʼnosi quyidagicha: Navoiy xas yangligʻ base (koʻp) xor boʻldi, sening yoʻlingda esa unga bu izz-u alo basdir.

*Bir ahli ishqni yori halok aylab Navoiyni,
Bu yangligʻ yorsiz jon minnatin chekmak halok aylar*

[Navoiy 1991, 78].

Birinchi misrada ikkita vositasiz toʻldiruvchi kelgan. “halok aylab” kesimi qaysi biriga tegishli? Halok aylab Navoiynimi yoki ahli ishqnimi? Menimcha, “bir ahli ishqni yori halok aylab” – bir gap. “Navoiyni bu yangligʻ yorsiz jon minnatin chekmak halok aylar” – ikkinchi gap. Baytning sharhi: mumtoz adabiyotda qoida boʻyicha “ishq ahlini yori halok aylaydi, Navoiyni esa (bu qoidaga xilof) yorsiz jon minnatini chekish halok aylaydi. Shunday ekan, baytdagi vergul tartibi quyidagi shaklda boʻlishi kerak:

Bir ahli ishqni yori halok aylab, Navoiyni

Bu yangligʻ yorsiz jon minnatin chekmak halok aylar. (Bu gap qoʻshma gap boʻlib, birinchi gapning egasi – “yori”, kesimi – “halok aylab”. “Bir ahli ishqni” vositasiz toʻldiruvchi boʻlib kelgan. Ikkinchi gapning egasi – “bu yangligʻ yorsiz jon minnatin chekmak”. “Halok aylar” esa – kesim. “Navoiyni” soʻzi vositasiz toʻldiruvchidir).

*Uyqudin bosh qoʻygʻay ul koʻz sajda, xud qilgʻusi yoʻq
Kofarekim, mastligʻdin azmi mehrob aylamish*

[Navoiy 1991, 136].

Birinchi misrada vergul “sajda” soʻzidan keyin emas, balki “koʻz” soʻzidan keyin qoʻyilishi kerak. Chunki “uyqudin bosh qoʻygʻay ul koʻz” bir gap boʻlib, “sajda” soʻzi “xud qilgʻusi yoʻq” birikmasi tarkibida birgalikda ikkinchi gapning kesimi boʻlib kelgan. “Kofare” soʻzi ikkinchi gapning egasidir. “Mastligʻdin azmi mehrob aylamish” birikmasi eganing aniqlovchi-sifatlovchisidir. Baytning mazmuni: ul koʻz uyqudan bosh qoʻyadi (uxlaydi). Nimaga oʻxshab? Mastlikdan mehrob azmini qilgan kofarga oʻxshab. Ammo bu kofarning mehrobga azm qilgani sajda uchun emas, balki mastlikdandir. Koʻzning ham uyqu taʼsiridan bosh qoʻyishi (yumishi) mehrobga (qoshga) sajda qilish uchun emas, balki mastlikdandir.

*Jon berib zulmin chu topmon jon toparg'a vaslini,
Bas tamannoyi muholedur tamanno aylamak*

[Navoiy 1991, 156].

Bu baytda ikkita gap bor. Birinchi gap: jon berib zulmin topmon. Ikkinchi gap: *jon toparg'a vaslini, bas tamannoyi muholedur tamanno aylamak*. Birinchi gapning kesimi – *topmon*. Egasi – yozuvda ifodalanmagan “men”. *Zulmin* – to'ldiruvchi. *Jon berib* – hol. Ikkinchi gapning kesimi – *tamannoyi muholedur*. Gapning egasi – *jon toparg'a vaslini tamanno aylamak*. Bas – hol. Bu baytning sharhi quyidagicha: jon berib (yorning) zulmini topa olmagandan keyin, jon topish uchun vaslini tamanno qilish muhol (nomumkin) bir tamannodir. Bu baytdan faqat birinchi misraning oxiriga bir vergul qo'yish bilan yuqoridagi sharhni chiqarish mumkin emas. Demak, bu baytda tinish belgilarini quyidagicha qo'yish maqsadga muvofiqdir:

*Jon berib zulmin chu topmon, jon toparg'a vaslini,
Bas tamannoyi muholedur, tamanno aylamak.*

Ikkinchi gapning kesimi (bas tamannoyi muholedur) eganing (jon toparg'a vaslini tamanno aylamak) o'rtasida kelgani uchun vergul bilan ajratishni ma'qul ko'rdik.

*Ishq ahli, sotqun, olsa izing to'tiyosidin,
Qilg'il tarozu ikki ko'zumning qarosidin* [Navoiy 1991, 254].

Birinchi misradagi “sotqun” so'zini vergul ichiga olish xatodir. Bu misrada kelgan vergullar qanday vazifa bajarmoqda? Agar “sotqun” so'zini undalma deb vergul ichiga olgan bo'lsa, undan qanday ma'no chiqarish mumkin?! Aslida, bu baytda “sotqun olsa” birikmasi murakkab fe'l bo'lib, ergash gapning kesimi bo'lib kelmoqda. Baytning sharhi: ishq ahli izing to'tiyosidan sotib oladigan bo'lsa, ikki ko'zim qorasidan tarozi qil. Mazkur bayt quyidagi shaklda yozilishi kerak:

*Ishq ahli sotqun olsa izing to'tiyosidin,
Qilg'il tarozu ikki ko'zumning qarosidin.*

Boshqa misol:

*Yuzung o'tin ohim yorutur erur, shukr
Ki, ul dam bila tiyra bo'lmas bu ko'zgu* [Navoiy 1991, 264].

Birinchi misrada “erur” to'liqsiz fe'lidan keyin qo'yilgan vergul xatodir. Aslida, vergul birinchi misradagi gapning kesimi – “yorutur” fe'lidan keyin qo'yilishi kerak:

*Yuzung o'tin ohim yorutur, erur shukr
Ki, ul dam bila tiyra bo'lmas bu ko'zgu.*

Boshqa misol:

*O'rtabon har kimni, o't jonimg'a solma rashkdin,
Xalqni paydo, meni, majnunni, pinhon o'rtama*

[Navoiy 1991, 280].

Bu baytning ikkinchi misrasidagi vergullar yanglish qo'yilgan va baytning ma'nosini murakkablashtirgan. To'g'risi: *Xalqni paydo, meni majnunni pinhon o'rtama*. Bu kitobni nashrga tayyorlovchi kishi ikkinchi misradagi "meni" va "majnunni" so'zlarini ajratilgan to'ldiruvchi deb o'ylagan. Buning sababi, Navoiy asarlari qo'lyozmalarida muzof bo'lib kelgan "men" olmoshi aksaran tushum kelishigi qo'shimchasini olgan shaklda keladi. Mazkur xato shundan kelib chiqqan bo'lishi mumkin. Aslida, bu baytda "men" va "majnun" so'zlarining sintaktik munosabati muzof + muzof ilayh bo'lib, fors tilidagi "mani majnun" (من مجنون) tarkibi ta'sirida shakllangan. Bundan tashqari, "majnunni" va "pinhon" so'zlari orasidagi vergul ham yanglish qo'llangan. Ikkinchi misradagi "paydo" va "pinhon" so'zlari "o'rtama" kesimiga nisbatan hol vazifasida kelgan. "xalqni" va "meni majnunni" so'zlari uyushib kelgan vositasiz to'ldiruvchidir. Shuningdek, birinchi misrada "o'rtabon har kimni" so'z birikmasidan keyin qo'yilgan vergul ham xatodir. Chunki bu birikma mazkur gapda hol vazifasida kelgan. Hol bilan kesim orasiga vergul qo'yish sintaktik jihatdan o'rinli emas.

Xulosa

Keltirilgan misollar tahlili shuni ko'rsatadiki, Navoiy asarlarini nashrga tayyorlashda tinish belgilari matnning mazmunidan kelib chiqib emas, aksar hollarda umumiy bir qoida asosida misra oxiriga vergul, bayt oxiriga nuqta qo'yilgan va bu tavakkal hamisha ham o'zini oqlamaydi. Bundan tashqari, Navoiyning xoslar shoiri bo'lib qolishiga, shoir asarlarining barcha xatolardan xoli bo'lgan mukammal nusxasi yaratilmaganligi yonida, hozirgi o'zbek adabiy tilining shakllanishida XX asr boshlarida sho'rolar davlatining siyosati ham sabab bo'lgan. Chunki bu davrda mumtoz badiiy asarlarga e'tibor nisbatan sust bo'ldi. Undan oldingi davrda yaratilgan noyob asarlarga yondashuvda mafkuraviy munosabat kuchaydi. Navoiy kabi mumtoz shoirlar asarlarida faol ishlatilgan yuzlab sof turkiy so'zlar, shuningdek, tilimizning boyligi hisoblan-mish arab tilidan asrlar davomida o'zlashgan arabcha

soʻzlar eʼtibordan chetda qoldi.

Hozirgi kunda Navoiy asarlari tili koʻpchilik oʻzbeklar uchun begonalashib qolgan. Modomiki, Navoiyni tilimiz va adabiyotimiz, madaniyatimiz va maʼnaviyatimiz, qolaversa, oʻzligimizning asosi deb bilar ekanmiz, uning asarlarini xalqimizga nasriy bayon vositasida emas, balki toʻgʻridan-toʻgʻri – vositasiz yetkazishga harakat qilishimiz zarur. Bu ish Navoiy tili leksikasini toʻlaligicha oʻzbek adabiy tiliga olib kirish bilan amalga oshadi.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий. 1988. *Мукаммал асарлар тўплами*. 20 жилдлик. 3 жилд: Хазойин ул-маоний: Ғаройиб ус-сиғар. Тошкент: Фан.
- Алишер Навоий. 1989. *Мукаммал асарлар тўплами*. 20 жилдлик. 4 жилд: Хазойин ул-маоний: Наводир уш-шабоб. Тошкент: Фан.
- Алишер Навоий. 1990. *Мукаммал асарлар тўплами*. 20 жилдлик. 5 жилд: Хазойин ул-маоний: Бадоеъ ул-васат. Тошкент: Фан.
- Алишер Навоий. 1990. *Мукаммал асарлар тўплами*. 20 жилдлик. 6 жилд: Хазойин ул-маоний: Фавойид ул-кибар. Тошкент: Фан.
- Nazarova, S. 2014. *Hozirgi oʻzbek tili (sintaksis)*. Toshkent. Buxoro.
- Neʼmatov, H. 2011. *Zamonaviy oʻzbek tili (sintaksis)*. Mumtoz soʻz.

Incorrect use of Punctuation Marks in Navoi's Works

Altay Noorullah Nematullah¹

Abstract

This article presents a focused study of the problem of incorrect placement in punctuation marks in the divans Xazoyin ul-maoni (Volumes 3–6), included in the complete collection of works of Alisher Navoi published between 1988 and 2003, that it has complicated the reading and comprehension of the poems. While converting manuscript copies into the modern script, textual scholars did not determine punctuation marks based on the syntactic structure and semantic content of the couplets; instead, they followed a generalized rule of placing a comma at

¹Altay Noorullah Nematullah – Associate Professor, Javzijan University, Islamic Emirate of Afghanistan.

E-mail: Altaynoor61@gmail.com

ORCID ID: 0009-0008-8413-4247

For citation: Nematullah, A. N. 2025. "Incorrect use of punctuation marks in Navoi's works". *Golden scripts* 3: 113 – 129.

the end of the first hemistich and a full stop at the end of the second. In many examples, simple clauses within complex sentences were not separated by commas, from our point of view led to a certain degree of arbitrariness in interpreting the meaning of the couplets. This, in turn, has contributed to the reinforcement at least ,to some extents of the erroneous perception among readers that “Navo’i is a poet exclusively for the elite and only a limited number of specialist scholars are capable of reading and understanding his works”.

Key words: *punctuation marks, comma, dash, text, textual studies, written discourse, syntactic structure.*

References

- Alisher Navoiy. 1988. *Mukammal asarlar to’plami*. 20 jildlik. 3 jild: Xazoyin ul-maoniy: G’aroyib us-sig’ar. Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. 1989. *Mukammal asarlar to’plami*. 20 jildlik. 4 jild: Xazoyin ul-maoniy: Navodir ush-shabob. Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. 1990. *Mukammal asarlar to’plami*. 20 jildlik. 5 jild: Xazoyin ul-maoniy: Badoe’ ul-vasat. Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. 1990. *Mukammal asarlar to’plami*. 20 jildlik. 6 jild: Xazoyin ul-maoniy: Favoyid ul-kibar. Toshkent: Fan.
- Nazarova, S. 2014. *Hozirgi o’zbek tili (sintaksis)*. Toshkent. Buxoro.
- Ne’matov, H. 2011. *Zamonaviy o’zbek tili (sintaksis)*. Mumtoz so’z.

Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Yanlışları Üzerine II

Farhad Rahimi¹

Öz

'Alî Şîr Nevâyî'nin eserlerini anlamak üzere dünyanın her köşesinde birçok Çağatay Türkçesi sözlüğü düzenlenmiştir. Bunlardan bir tanesi 17. Yüzyılda İran sahasında Safevî padişahı Şâh Şafî Sâmi Mîrzâ'nın buyruğuyla yazılan Neẓr-'Alî'nin Çağatay Türkçesi - Farsça sözlüğüdür. Toplam madde sayısı 725 olan bu eser, Farhad Rahimi tarafından 2022 yılında Türkiye'de ve 2024 yılında İran'da yayımlanmıştır. Eserdeki maddeler genellikle Çağatay Türkçesi alanından seçilmiştir. Örneklerin çoğu Nevâyî'nin eserlerinden, özellikle de *Ġarâ-yibü's-Şîğar* ve *Fevâ-yidü'l-Kiber* adlı eserinden seçilmiştir. 1629-1642 yılları arasında yazılan bu eser, Mîrzâ Mehdî Ħan Esterâbâdî tarafından yazılan *Senglah* sözlüğüne kaynaklık etmiştir. İran sahasında bilinen ilk Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük olması son derece önemlidir. Büyük ihtimalle Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüklerin ilk ve *Abuşka*'dan sonra Çağatay Türkçesinin ikinci sözlüğüdür. *Abuşka* sözlüğünden yararlanılarak yazıldığı anlaşılan bu sözlüğün üç nüshası tespit edilmiştir: Tahran Üniversitesi- Merkez Ktp. No. 4354/3, Tahran - Meclis Ktp. No. 9176 (Sebt No. 85417) ve Kum - Gülpaygani Ktp. No. 20/148 - 4028/1 nüshası. Genellikle Osmanlı imparatorluğu, İran, Azerbaycan, Horasan, Hindistan veya Türkistan'da yazılan ve Türk dilinin gelişme tarihi için çok büyük bir değere sahip olan bu sözlükler bir sözlükçülük ekolü oluşturmuştur. Bu sözlükler, Caferoğlu'nun deyimi ile, ne yazık ki yanlışlıktan uzak kalmamışlardır. İşte bütün yazılan bu sözlüklerde olduğu gibi Neẓr-'Alî'nin Sözlüğünde de bu tür yanlışlıklar bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı bu türlü yanlışları belirlemek olmuştur.

Anahtar Sözcükler: *Nevayî, Çağatay Türkçesi, Sözlük Bilimi, Çağatay Türkçesi Sözlükleri, İran, Safevîler, Nezrali, 17. Yüzyıl.*

1. İran'da Çağatay Türkçesi Sözlükleri

Nevâyî'nin ölümünden sonra, onun eserlerinin kolayca okunması için, İslam dünyasının her köşesinde çeşitli sözlükler yazılmaya başlandı. Genellikle Osmanlı imparatorluğu, İran, Azerbaycan, Hindistan, Horasan veya Türkistan'da yazılan ve Türk dilinin gelişme tarihi için

¹ Dr. Farhad Rahimi – Ali Şîr Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Filoloji Doktoru.

E-mail: farhad_rahimi2007@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0003-1819-6577

Alıntı için: Farhad Rahimi. 2025. "Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Yanlışları Üzerine II". *Oltin bitiglar* 3: 130 – 156.

çok büyük bir değere sahip olan bu sözlükler bir sözlükçülük ekolü oluşturmuştur. Caferoğlu'na göre bu ekolün özellikleri şunlardır:

I. Her sözün kendi öz anlamı dışında, çeşitli Çağatay Türkçesi şairlerindeki çalarlarını ve anlamlarını belirtmek için karşılaştırmalı yöneme başvurulmuştur. Estetik bakımdan ise Çağatay Türkçesi sözlüklerinin en ağır basan noktası, Nevâyi'nin şiir ve sözlük dehasını belirtmek olmuştur.

II. Arapça ve Farsça sözcüklere yer verilmemiştir. Ancak Arap filoloji geleneği tamamıyla ortadan kalkmamıştır.

III. Anadolu Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinden gereğince örnekler alınmış veya anlam değerlendirilmesi yapılmıştır.

IV. Bu sözlükler ne yazık ki yanlışlıktan uzak kalmamışlardır. Bu eksiklikler özellikle de sözcüklerin anlam değerlendirilmesinde göze çarpmaktadır [Caferoğlu 1984, 220-224].

Nevâyi'nin ölümünden sonra İran'da art arda hüküm süren üç Türk hanedanı Safeviler (1501-1736), Afşarlar (1736-1747) ve Kaçarlar (1795-1925) döneminde yazılan Türkçe eserler yanında Çağatay Türkçesiyle de birçok eser meydana getirilmiştir. Çağatay Türkçesiyle yazılan eserlerin bir bölümünü oluşturan ve genellikle de Nevâyi'nin yapıtlarının anlaşılması için hazırlanan Çağatay Türkçesi sözlüklerinin çokluğu, Türk dilinin bu lehçesine verilen önemi kanıtlamaktadır.

Safeviler döneminde Çağatay Türkçesini incelemek için padişahlar tarafından desteklenip yazılan eserlerden Neẓr-ʿAlî'nin sözlüğü, *Miftāḡu'l-Luḡat*, *Bedāyi'ü'l-Luḡat* ve 'Abdu'l-Cemîl Naşîrî'nin *Kitāb-ı Türki'si* gibi sözlüklerin varlığı İran'da Azerbaycan Türkçesinin yanında Çağatay Türkçesine olan ilgiyi göstermektedir.

Miftāḡu'l-Luḡat, 1642'de İran'da Ferāḡî mahlaslı Muḡammed bin Ziyā'u'd-dîn Ğüseynî tarafından Safevî şahı Şafî bin Şafî'nin (hük. 1629-1642) adına yazılmış Türkçe-Farsça bir sözlüktür. Biricik nüshası İran-Tahrân Milli Kütüphanesinin 5-19055 numarasında saklanmaktadır.

Bu eserin Çağatay Türkçesi olarak adlandırılması ile ilgili hiçbir yerinde kayıt bulunmamaktadır. Bu eserdeki maddeler geniş Türk dili alanından seçilmiştir. Ancak örneklerin çoğunu Nevâyi'nin eserlerinden özellikle de *Ġarāyibü's-Şîḡar* adlı eserinden seçtiği için bu eseri Çağatay Türkçesi Sözlüğü biçiminde adlandırmak yanlış olmasa gerek. Nevâyi'nin kullanılan başka eserleri şunlardır: *Fevāyidü'l-Kiber*, *Nevādirü's-Şebāb*, *Bedāyi'ü'l-Vasaş*, *Ġayretü'l-Ebrār*, *Leylî ve Mecnûn*, *Sedd-i Sikenderî*, *Mecālisü'n-Nefāyis* (Mîrzâ Ğacî Soḡdî) ve *Nesāyimü'l-Maḡabbe* (Edîb Ağmed). Luşfî (*Dîvan*), Mevlânâ Sâķî (*Ġül ü Nevrûz*), Ġaydar Têlbe (*Mahzen-i Esrār*), Bâbü Mirzâ (*Dîvân*) gibi

diğer Çağatay Türk ediplerine de başvurulmuştur. Bundan sonra en çok Nâşîrû'd-dîn Rabğuzî'nin *Qıssa'su'l-Enbiyâ*'sına başvurulmuştur. Sözlükte bulunan eskicil sözcüklerin çoğu bu eserden kaynaklanmaktadır. Bundan sonra Fuzûlî (*Dîvan, Beng ü Bâde*), Nesîmî, Şeyhî (*Husrev ü Şîrin*) ve Sulşân Gûseyn Mîrzâ gelmektedir.

Madde başı sözcüklere genellikle Çağatayca eserlerden örnekler verilen bu eser, 18. yüzyılda Mîrzâ Mehdî Hân Esterâbâdî tarafından yazılan *Senglah* sözlüğünün en önemli kaynağıdır. Çağatay Türkçesinin belki de en önemli sözlüğüdür. Sözlükte toplam madde sayısı 720'dir. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2021 yılında Türkiye'de ve 2024 yılında İran'da yayımlanmıştır:

● Rahimi, Farhad. 2021. *Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.

● Rahimi, Farhad. 2024. *Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Miftahu'l-Lügat-i Ferağî*, Tebriz: Ahter.

Bedâyi'ü'l-Luğat, Safevîlerin son hükümdarı Şâh Sulşân Gûseyin (hük. 1694-1722) zamanında ve onun buyruğuyla 'Alî Şîr Nevâyî'nin eserlerinden yararlanmak üzere İmânî mahlaslı Şâlî' Herevî tarafından yazılmıştır. Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük olan ve örnek şiirler içeren bu eser de *Senglah* sözlüğünün kaynakları içerisinde yer almaktadır [Rahimi 2018, 30].

'Abdu'l-Cemîl Nâşîrî'nin *Kitâb-ı Türki'si* II. Şâh Şafî yani Şâh Süleymân'ın (hük. 1666-1694) münşisi olan Muğammed Rızâ e'n-Nâşîrî e's-Şûsî'nin oğlu 'Abdu'l-Cemîl bin Muğammed Rızâ e'n-Nâşîrî e's-Şûsî tarafından yazılan, Doğu ve Batı Türkçelerinin karşılaştırmalı kısa dil bilgisini veren, dört Türk lehçesinin (Çağatayî, Rumî, Kızılbaşî, Rusî-İdil-Ural Türkçesi) ve Moğolcanın (Kılmağî) söz varlığını içeren bir sözlüktür. *Abuşka* sözlüğü ve Nûr Muğammed Bêg Qacar Nevâyî Hân'ın *Nişâb'ından* yararlanılarak yazılan bu eser de *Senglah* sözlüğüne kaynaklık etmiştir. Yazmanın giriş kısmında verilen bilgiye göre eserin yazılma sebebi yazarın babasının yarım kalmış sözlüğünü bitirmektir (Rahimi, 2018: 31).

Afşar hanedanının yaklaşık 10 yıl gibi kısa süreli hâkimiyeti döneminde Nâdir Şâh'ın (hük. 1736-1747) münşi ve tarihçisi olan Mîrzâ Mehdî Hân tarafından yazılan *Senglah* gibi dev bir eser, bu dönemde Çağatay Türkçesinin önemini göstermek açısından son derece önemlidir. Kendisinden sonraki Çağatay Türkçesi sözlüklerine kaynaklık eden ve Çağatay Türkçesinin önemli sözlüğü olan *Senglah*, Mîrzâ Muğammed Mehdî Hân bin Muğammed Nâşîrî-i Esterâbâdî tarafından H. 1172-1173 (1758-1760) yılları arasında yazılmıştır. Mîrzâ Mehdî Hân *Dürre-yi Nâdirî, Târîh-i Cihân-güşâ-yı Nâdirî (Târîh-i Nâdirî)* ve diplomatik

yazıları içeren *Münşe'ât (Risāle-yi Bedî'i)* gibi eserlerin de yazarıdır. Mîrzâ Mehdî Hân'ın Nedr-‘Alî, Ferâğî, İmanî Tâlî’ Herevî, Mîrzâ ‘Abdu’l-Celîl Naşîrî gibi Çağatay Türkçesi sözlüğü yazarlardan bahsetmesi önemlidir. Üç bölümden oluşan bu eserin Mebâni’ü’l-Luğâ adlı ilk bölümü Çağatay Türkçesinin dil bilgisi ve yazılışına ayrılmıştır. İkinci bölüm, Nevâyî’nin 12 manzum, 9 mensur olmak üzere 21 eserinden alınarak yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür; üçüncü bölümde ise Nevâyî’nin 12 manzum eserinde ve özellikle de *Mağbûbu’l-Ğulûb’unda* geçen Arapça ve Farsça sözcüklerle deyimlere yer verilmiştir. Bu eser *Târîh-i Vaşşâf, Ğabîbü’s-Siyer, Zâfer-nâme-yi Şerefü’d-dîn ‘Alî Yezdî, Oğuz-nâme (Şecere-yi Terākime)* gibi eserlerden; *Abuşka, Bedâyi’ü’l-Luğat, Naşîrî, Ferâğî, Neẓr-‘Alî, Burhân-ı Kâşî, Mü’eyyedü’l-Fuzalâ* ve *Ferheng-i Cihāngîrî* gibi sözlüklerden yararlanılarak kaleme alınmıştır [Rahimi 2018, 32-33].

İran’da Türk devletlerinin bir devamı olan Kaçar egemenliği döneminde de Çağatay Türkçesine olan ilgi devam etmiş, *Hulâsa-yı ‘Abbâsî, Eş-Şamğa-yı Nâsirî* ve *Fetğ-‘Alî Kaçar* sözlüğü gibi sözlükler yazılmıştır. Bunlardan *Hulâsa-yı ‘Abbâsî, Fetğ-‘Alî Şâh*’ın (hük. 1797-1834) oğlu ‘Abbâs Mîrzâ’ya (öl. 1833), *Eş-Şamğa-yı Nâsirî* ve *Fetğ-‘Alî Kaçar* sözlüğü ise Nevâyî eserlerini istekle okuyan o zamanın hükümdarı Nâsiruddîn Şâh’a (hük. 1848-1896) ithaf edilmiştir [Rahimi 2018, 62-63].

Fetğ-‘Alî Kaçar sözlüğü, Fetğ-‘Alî bin Kelb-‘Alî bin Mürşid Kulu bin Fetğ-‘Alî Kaçar-ı Ğazvinî Sapanlu tarafından Nâsiruddîn Şâh adına üç yılda yazılıp 1861’de İran’da tamamlanan *Luğat-ı Etrâkiyye* adlı Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür. Sözlüğün İran’da beş nüshası vardır. Thury ve Romaskeviç nüshaları ile birlikte toplam yedi yazma nüshası bilinmektedir. Bu sözlükte *Abuşka, Bedâyi’ü’l-Luğat, Naşîrî, Senglâh, Hulâsa-yı ‘Abbâsî, Ferheng-i Vaşşâf, Burhân-ı Kâşî* gibi sözlüklerden yararlanılmıştır. Çağatay Türkçesi sözlüğü kısmında 8235 tane, Arapça-Farsça sözcükler sözlüğü kısmında ise 343 tane kırmızı mürekkeple yazılı madde bulunmaktadır. Maddelerin gerçek sayısı ise çok daha fazladır. Sözlükte binlerce nazım ve düz yazı örnekleri yer almaktadır. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2018 yılında yayımlanmıştır.

● Rahimi, Farhad. 2018. *Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ.

2. Neẓr-‘Alî Sözlüğü

Neẓr-‘Alî’nin sözlüğü, 17. yüzyılda Safevi padişahı Şâh Şâfi Sâmi Mîrzâ’nın (hük. H. 1038-1052/ 1629-1642) buyruğuyla yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür. 1629-1642 yılları arasında yazılan bu eser, Mîrzâ Mehdî Hân Esterâbâdî tarafından yazılan *Senglâh* sözlüğüne

kaynaklık etmiştir.

İran sahasında bilinen ilk Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük olması son derece önemlidir. Büyük ihtimalle Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüklerin ilk ve *Abuşka*'dan sonra Çağatay Türkçesinin ikinci sözlüğüdür.

Abuşka sözlüğünden yararlanılarak yazıldığı anlaşılan bu sözlüğün üç nüshası tespit edilmiştir: Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp. No. 4354/3, Tahran-Meclis Ktp. No. 9176 (Sebt No. 85417) ve Kum-Gölpaygani Ktp. No. 20/148-4028/1 nüshası. Elde edilen nüshaların hepsinde bütün sözcükler (madde başları ve örnekler) harekesiz bir biçimde verilmiştir.

Sözlükte toplam madde sayısı 725'tir. Genellikle bir örnek, bazen de iki veya üç örnek verilirken birçok madde de örneksiz kalmıştır. Eserdeki maddeler genellikle Çağatay Türkçesi alanından seçilmiştir. Örneklerin çoğu Nevâ'î'nin eserlerinden, özellikle de *Ġarâ'yibü 'ş-Şîgar* ve *Fevâ'idü 'l-Kiber* adlı eserinden seçilmiştir. Verilen örneklerin toplam sayısı 485'tir. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2022 yılında Türkiye'de ve 2024 yılında İran'da yayımlanmıştır:

• Rahimi, Farhad. 2022. *Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü (Giriş-Metin-İnceleme-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK.

• Rahimi, Farhad. 2024. *Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Nezrali*. Tebriz: Ahter.

3. Neẓr-‘Alî Sözlüğünün Yanlışları

Nevâ'î'nin eserlerinin anlaşılması için yazılan bu sözlükler bir sözlükçülük ekolü oluşturmuştur. Bu sözlükler, Caferoğlu'nun deyimi ile, ne yazık ki yanlışlıktan uzak kalmamışlardır. Bu eksiklikler özellikle de sözcüklerin anlam değerlendirilmesinde göze çarpmaktadır. İşte bütün yazılan bu sözlüklerde olduğu gibi Feraġi Sözlüğünde de bu tür yanlışlıklar bulunmaktadır.

• Maddeler veya anlamlandırmalarda olan yanlışlar:

AŞ kaynaklı biçim olmalı- (بکویم) “diyeyim” (دیرکای) **Dêrgey** →

(/g/ ile) “diyeyim” (117b-118a/) دیکای :dir. AŞ-Yazma

Doğrusu: **Dêge-mên** (دی‌کامین) // AŞ-Yazma: دیکای مین “diyeyim” (118b) // SG-Yazma: دیکاییز-دیکای بیز “diyelim” (874).

Dêgey (دی‌کای) “diye, söyleye” (بکوید) // AŞ-Yazma: دیکای (/g/ ile) “diye, söyleye” (117b) // SG-Yazma: دیکای “diye, söyleye” (875).

[‘Ubeyd Ĥan’dan:]

Nê maija ġam-ĥ-âreî kim aija ġālumnı dēgey

Nê ġamım bar nê sözüm aytur kişim bar allıd¹

1 Bk. AŞ-Yazma (118a).

(نی منکا غم خواره کیم انکا حالیمنی دیکای
نی غمیم بار نی سوزوم ایتور کیشیم بار الیدا)

Dêrge (دیرکا) “demek [için]” (کفتن) // AŞ-Yazma: (/g/ ile) “demek için” (117b) // SG-Yazma: دیماک “demek” (872) // DLT-Yazma: تیماک “demek” (554) // CC2: Dê- “demek” (690) // Hak.Tr1: Tî- “demek” (497) // Tuv.Tr2: De-/ Di- “demek” (135) // Alt.Tr (79), Kzk.Tr (123), Krgz.Tr (300), Mlk.Tr (182), Özb.Tr1 (20): De- “demek” // Tatar.Tr: Di-/ Ti- “demek” (73/ 280) // YUyg.Tr: Dêmek “demek” (100) // Trkm.Tr1: Diy- “demek” (165).

[Ġarāyibü’ş-Şıgar’dan:]

Rāz-ı ‘aşkıij dêrge peykānij êrür köijlümge til

Lāl til birle kıılır êrmiş tekellüm ehl-i rāz¹

(راز عشقینک دیرکا پیکانینک ایرور کونکومکا تیل

لال تیل بیرلا قیلور ایرمیش تکلم اهل راز)

→ **Sêvġı** (ی غویس) “muştuluk” (ی.ن اکدژم).

Doğrusu: **Sêvinçi** (سیوینچی) // AŞ-Yazma: سیونجی “muştuluk” (131b) // SG-Yazma: سیوینج “müjde, muştu”; سیوینجی “müjdelik, muştuluk” (1004) // Külliyyat-Yazma2: 317 (سیوونچی); Külliyyat-Yazma-TB (301), Divan-Yazma (169): سیوینجی // Kzk.Tr: Süyiniş “müjde, muştuluk” (496) // Krgz.Tr: Süyünçü “müjde, muştuluk” (675) // Mlk.Tr: Süyümçü “müjde” (360) // Tatar.Tr: Söyênêç “sevinilecek haber” (242) // Özb.Tr¹: Süyünçi “müjde” (79) // YUyg.Tr: Süyünçe “müjde” (370) // Trkm.Tr1: Söyünçi “müjde” (587).

[Bedāyi ‘ü’l-Vasaş’tan:]

Veh nê kün bolġay ki ol ġāyib seferdin keldi dêp

İsteben mēndin sêvinçi yêtse her yandın ħaber²

(وه نی کون بولغای که اول غایب سفر دین کیلیدی دیب

ایستابان میندین سیوینچی بیتسا هر یاندین خبر)

→ **Sungil** (ل یکنوس) “uzat!, sun!” (ه.ن).

Doğrusu: **Sungıl** (سونغیل) // AŞ-Yazma: سونغاچ “sununca”; سونماک “sunmak” (135b) // SG-Yazma: سونماق “sünmek, uzamak; uzanmak; uzatmak” (954); سونغیل “sün!, uza!; uzan!; uzat!” (955) // DLT-Yazma: سونماق “sunmak” (278) // CC1 (172), Hak.Tr1 (456), Tuv.Tr2 (255), Alt.Tr (158), Krgz.Tr (668), YUyg.Tr (366): Sun- “uzatmak, sunmak” // Kzk.Tr: Usın- “sunmak, vermek” (589) // Bşk.Tr: Hon- “uzatmak” (210) // Trkm.

¹ Bk. AŞ-Yazma (117b), GS (182, 222/ 4), GS-Özb (G.213/ 4), Külliyyat-Yazma2 (65), Külliyyat-Yazma-TB (51), Divan-Yazma (208).

² ki| Yazmalar: kim (کیم) // mēndin sêvinçi| Yazmalar: bir yan sêvġı (بیر یان سیوخی) // her| Yazmalar: bir (بیر). Bk. AŞ-Yazma (131b), SG-Yazma (1004), BV (128, 162/ 5), BV-Özb (G.162/ 5), Külliyyat-Yazma2 (317), Külliyyat-Yazma-TB (301), Divan-Yazma (169).

Tr1: Süy- “çekip uzatmak, sündürmek”; Süyn- “çekilip uzanmak; uzanmak” (594)// Moğ-Les: Sun-/ Sung-/ Sunu-/ Suna- “sünmek, uzamak”; Sunuga-/ Sungga-/ Sunga-/ Sunā- “sündürmek, uzatmak” (1142/ 1143).

[Fevāyidü'l-Kiber'den:]

Nevāyî olça kazādın kélür boyun sungıl

Kim ol ki baş çekiben sojra geçgesini kaçıp¹

(نوايي اولجه قضادين كيلور بويون سونغيل)

(كيم اولكه باش چيكييان سونكرا كيچكاسيني قاشيب)

→ **Sağınma** (ساغینما)² “ekme!; sanma!, zannetme!” (مکار و میندار).

AŞ'de verilen “aijma! (اکمه)” anlamı, burada “ekme!” gibi algılanmış olmalıdır.

Doğrusu: “anma!; sanma!, zannetme!”// AŞ-Yazma: Sağınma (ساغینما) “anma!; sanma!” (123a)// SG-Yazma: Sağınma (ساغینما) “sanma!, zannetme!; sakınma!; anma!, hatırlama!” (892).

→ **Sağın** (ساغین) “ekmek; aşk, sarhoşluk ve hastalık durumunda kullanılır” (کاشتن و در حالت عشق و مستی و بیماری استعمال میشود). AŞ'de verilen “aijmak (اکمق)” anlamı, burada “ekmek” gibi algılanmış olmalıdır.

Doğrusu: “anmak; sarhoşluk aşkı, delilik veya hastalık durumunda kullanılır”// AŞ-Yazma: Sağın (ساغین) “anmak; sarhoşluk aşkı ve hastalık durumunda kullanılır” (123a-123b)// SG-Yazma: Sağın (ساغین) “aşk, sarhoşluk, delilik veya hastalık mukabelesinde kullanılır; san!, zannet!; sakın!; an!, hatırla!” (895)// AŞ-Yazma (123b), MU (174), MU-Özb (5), MU-Yazma (T776b/ 20), Külliyyat-Yazma2 (571): Sağın (ساغین) “yâd et!, sarhoşluk aşkı, delilik veya hastalık mukabelesinde kullanılır”.

Sağınğaç (ساغینغاج) “sanınca, zannedince” (میپندارد)// AŞ-Yazma: Sağınmağ (ساغینماق) “sanmak, zannetmek; anmak” (123a)// SG-Yazma: Sağınmağ (ساغینماق) “sanmak, zannetmek; sakınmak; anmak, hatırlamak” (891); Sağınmağ (ساقینماق) “(Rum T.) sakınmak” (895)// DLT-Yazma: Sağınmağ (سغینماق) “sanmak, zannetmek” (343-344); Sağınmağ (سقینماق) “hayal etmek” (562); Sağınmağ (سقینماق) “sakınmak; düşünmek; zannetmek” (344/ 350/ 471)// CC2: Sağın- “düşünmek, hatırlamak; sanmak, zannetmek” (802-803)// Hak.Tr1: Sağın- “düşünmek; merak etmek, endişelenmek; özen göstermek; özlemek” (402)// Tuv.Tr2: Sağın- “düşünmek, hatırlamak, anımsamak” (241)// Alt.Tr: Sakı- “beklemek; korumak” (148)// Kzk.Tr (458), Krgz.Tr (629): Sağın- “özlemek”// Mlk.

¹ sungıl| Yazmalar: sungil (سونگیل)// çekiben| Yazmalar: çekiben (چکیبان). Bk. AŞ-Yazma (161b), SG-Yazma (1218), FK (64, 64/ 7), FK-Özb (G.60/ 7), Külliyyat-Yazma2 (427), Divan-Yazma (74).

² Bk. **Sağınğaç**// Yazmalar: “ekme!; sanma!, zannetme!” (مکار و میندار). AŞ'de verilen “aijma! (اکمه)” anlamı, burada “ekme!” gibi algılanmış olmalıdır. AŞ-Yazma: Sağınma (ساغینما) “anma!; sanma!” (123a)// SG-Yazma: Sağınma (ساغینما) “sanma!, zannetme!; sakınma!; anma!, hatırlama!” (892).

Tr: Sağın- “anmak, hatırlamak, düşünmek” (325)// Tatar.Tr: Sağın- “iyilikle hatırlamak, özlemle yâd etmek, hasret çekmek” (226)// Özb.Tr2: Sağın- “özlemek” (435)// YUyg.Tr: Səğinmağ “özlemek” (349)// Trkm.Tr1: Sağın- “düşünmek, duraksamak, tereddüt etmek, beklemek” (552); Sakın- “düşüne düşüne konuşmak, duraksaya duraksaya konuşmak” (554)// Moğ-Les: Saki-/ Sahi- “korumak, bakmak; uymak, riayet etmek” (1029).

[Fevāyidü'l-Kiber'den:]

Nāleni her neçe kim ıldin nihān èyler köijül

Sēni sağınğaç yana bî-hod fiğān èyler köijül¹

نالە نی هر نیچه کیم ایلدین نihan ایلار کونکل

سینی ساغینغاچ یینه بیخود فغان ایلار کونکل

→ **Sorğat** (سورغات) “armağan, hediye, lütuf, ihsan, bağış” (پیشکش). (و ارماغان و انعام).

Doğrusu: **Savğat/ Sovğat** (سوغات)// AŞ-Yazma: Savğat/ Sovğat/ Sovğat (سوغات-سوغات-سوغات) “armağan, hediye, lütuf, ihsan, bağış, mükâfat olarak verilen hilat” (126a/ 133b/ 134a)// SG-Yazma: Savğat (سوغات) “armağan, hediye” (913)// AŞ-Yazma (126a), SG-Yazma (913), SS (115, 1051), SS-Özb (XIII), Külliyyat-Yazma^{۷۲۰} ۱), Külliyyat-Yazma-TB (۷۰۸), Hamse-Taşbasma (292): سوغات// AŞ-Yazma (134a), MN (42, 64), MN-Özb (Meclis.2), Külliyyat-Yazma2 (627), Külliyyat-Yazma-TB (1108): سوغات// Kzk.Tr: Savğa “ganimetten verilen pay”; Savqat “armağan, hediye” (472)// Krgz.Tr: Sooğa/ Sooğat “hediye” (660)// Mlk.Tr: Savga “armağan, hediye; mükâfat, ödül; prim” (334)// Bşk.Tr: Savğa “avdan getirilen hediye” (502)// Özb.Tr^۲: Sāvğä “hediye”; Sāvğät “hediyeler” (۴۳۵)// YUyg.Tr: Savğa/ Soğa/ Soğat “armağan, hediye” (342/ 357)// Trkm.Tr1: Sovgat “armağan, hediye” (584)// Moğ-Les: Sauga/ Saugad/ Sauha “armağan, hediye” (1052).

→ **Sıqadı** (سیقادی) “içti” (آشامید).

Doğrusu: **Sıpқardı** (سییقاردی) “bir dikişte içti, hepsini birden içti, başına dikti, sömürüp içti”// AŞ-Yazma: Sıpқardı (سییقاردی) “sömürüp içmek” (127b)// SG-Yazma: Sıbқarmaқ (سییقارماق) “bir dikişte içmek” (967)// MU (170), MU-Özb (2), MU-Yazma (T775b/ 25), Külliyyat-Yazma^{۵۶۹} ۲): Sıbқarmaқ (سییقارماق)// Mlk.Tr: Sıphar- “süpürmek; bitirmek, tüketmek” (343)// Özb.Tr4: Sipqir- “bir dikişte içmek” (II/ 54)// Azb.Tr-D: Sıfқar-/ Sıvқar- “tamamıyla dökmek veya boşaltmak” (488/ 491)// Derleme: Sıvkırmak/ Sıyқırmak “sıvı dolu kabı sonuna dek dökmek, boşaltmak”// Moğ-Les: Sibhar-/ Şavhra- “boşaltmak; son damlasına ka-

¹ ıldin| M, G: andin (اندین)// Sēni sağınğaç| Yazmalar: Sēn sağınğaç kim (سن ساغینغاچ کیم). Bk. AŞ-Yazma (123a), SG-Yazma (893), FK (372, 397/ 1), FK-Özb (G.381/ 1), Külliyyat-Yazma2 (482), Divan-Yazma (355).

dar akıtmak; sıkıp suyunu çıkarmak” (1080).

[Fevāyidü 'l-Kiber'den:]

Kimge devrān bir ayağ mey bērdi kim boldı hālāš

Soijra anij yüz kadeğ bî-dādı zehrin sıpkarıp¹

(کیمکا دوران بیر ایاغ می بیردی کیم بولدی خلاص)

(بیر اراق پیس نیرمز یدادی ب حلق زوی کنینا ارکنوس)

→ **Sıktadı** (سیقتادی) “ağlattı” (بکریه انداخت).

Doğrusu: **Sıktattı** (سیقتاتتی) // AŞ-Yazma: Sıktattı (سیقتاتتی) “ziyade ağlattı” (129b) // SG-Yazma: Sıktatmaq (سیقتاتماق) “şiddetli bir biçimde ağlatmak” (986) // MU (171), MU-Özb (3), MU-Yazma (T776a/ 15), Külliyyat-Yazma^{۵۶۹} ۲): Sıktamak (سیقتاماق) “şiddetli bir biçimde ağlamak” // DLT-Yazma: Sıhtatmaq/ Sıgdadmaq/ Sıgtatmaq (سیختتاق-سیغدداماق-سیغتتاق) “ağlatmak” (428) // Hak.Tr1: Sıhta- “ağlamak” (422) // Alt.Tr (153), Kzk.Tr (501), Krgz.Tr (649): Sıkta- “acı acı ağlamak” // Tatar.Tr: Sıkta-/ Sık- ra- “sızlanmak, inlemek” (234) // Özb.Tr2: Sıqırā- “sızlamak” (430) // YUyg.Tr: Sıqırımāq “sızlamak” (352) // Trkm.Tr1: Sırkıra- “sızlamak, ağrımak” (578) // Moğ-Les: Şarkıra-/ Şarhıra-/ Sirkıra-/ Sirkire-/ Şirhire- “sızlamak, acı duymak” (1165/ 1113).

[Nevādirü 'ş-Şebāb'dan:]

Her zamān kirse buzuğ köjölüm ara yār u diyār

‘Ālem ehlin sıktatur-mēn āh u efgāndın dağır²

(هر زمان کیرسا بوزوغ کونکلوم ارا یار و دیار)

(عالم اهلین سیقتاتورمین آه و افغاندین داغی)

→ **Sınkramak** (kef'ler /k/ ile) “için için ağlamak, dertten gizli ve yavaş ağlamak” (از روی درد آهسته کریه کردن).

Doğrusu: **Siijremek** (سینکرماک) // AŞ-Yazma (130a), SG-Yazma (999): **Sınkramak** (ilk kef /g/ ile) “dertle gizli ve yavaş ağlamak” // MU (171), MU-Özb (3), MU-Yazma (T776a/ 13), Külliyyat-Yazma² (569): **Sınkramak** “dert ile gizli ve yavaş ağlamak” // Derleme: Sinlemek/ Sinilemek/ Siijilemek “hafif sesle inleyerek ağlamak”.

[Muğākemetü 'l-Luğateyn'den:]

İstesem devr ehlidin ‘aşkıjnı pinhān eylemek

Kêçeler geh ejjremekdür ‘âdetim geh siijremek³

(کامال ای ناهنپ ینکن ینقشع نیدیلها رود ماساتسیا)

(کیچه لار که اینکرماک دور عادتم که سینکرماک)

¹ sıpkarıp| Yazmalar: sıkarp (سیقاریب). Bk. FK (58, 58/ 6), FK-Özb (G.54/ 6), Külliyyat-Yazma² (425), Divan-Yazma (68).

Bk. AŞ-Yazma (129b), SG-Yazma (986), NŞ (601, 604/ 4), NŞ-Özb (G.603/ 4), Kül- 2 .(liyat-Yazma² (268), Külliyyat-Yazma-TB (251), Divan-Yazma (552

AŞ-Yazma (35a/ 130b), SG-Yazma (419/ .Bk. (devr| Yazmalar, AŞ-Yazma: derd 3 .(999), MU (171), MU-Özb (3), MU-Yazma (T776a/ 14), Külliyyat-Yazma² (569

→ **Sordikler** (سوردیک لار) “soru sordular” (پرسیدند).

Doğrusu: “soru sorsunlar”// AŞ-Yazma: سۇرغاچ “sorunca” (132b);
 (g/ ile) “sorsunlar” (132a)// SG-Yazma: سۇرماق “soru sormak”
 (925); سۇردیک “sorsun” (928); SG-Yazma: سۇرماق “sorup soruşturmak,
 ardını aramak, inceden inceye araştırmak” (931)// DLT-Yazma: سۇرماق
 “sormak; aramak” (524)// CC1: Sor- “sormak” (169)// Hak.Tr1: Sur-
 “sormak; rica etmek, istemek” (456)// Tuv.Tr2: Sura- “aramak, soruştur-
 mak” (255)// Alt.Tr (159), Kzk.Tr (494), Krgz.Tr (668): Sura- “sormak;
 rica etmek, istemek”// Mlk.Tr: Sor-/ Soru-/ Sura- “sormak” (351/ 356)//
 Tatar.Tr: Sora- “sormak; rica etmek, istemek, talep etmek; gerektirmek”
 (240)// Özb.Tr1: Sorä- “sormak” (80)// YUyg.Tr: Sormaq/ Sorimaq/
 Sorumaq “sormak; istemek” (359)// Trkm.Tr1: Sora- “sormak; iste-
 mek” (583)// Moğ-Les: Sori- “sınamak, denemek, sormak, yoklamak,
 soruşturmak, sorup araştırmak” (1130); Sur-/ Sura- “sormak, soruştur-
 mak” (1143).

[Nevādirü’ş-Şebāb’dan:]

Şām-ı hicrānım vişāl ehliğa bî-ğad kısqadur

Anı sordikler Nevāyî dîde-yi bî-h’ābıdın¹

(شام هجرانیم وصال اهلغیه بیحد قیسقه دور)

انی سوردیک لار نوایی دیدیه بی خوابیدین)

→ **Sürmek** (سورماک) “içmek” (آشامیدن). Örnekte doğru verilmiş-
 tir.

Doğrusu: **Sümürmek** (سومورماک) “bir dikişte içmek, hepsini bir-
 den içmek, başına dikmek, sömürüp içmek”// SG-Yazma: شیمماک “em-
 mek” (1010); سومورماک “emerek içmek” (953)// DLT-Yazma: سیمورماک-
 “içine çekmek” (311)// CC2: Sim- “kafaya dikip içmek, yutmak”
 (815)// Hak.Tr1: Sig- “emmek, içine çekmek” (432)// Tuv.Tr2: Şiijgee-
 “sindirilmek” (265)// Alt.Tr: Şiije- “emmek” (163)// Kzk.Tr: Simir- “bir-
 den içmek, bir dikişte içmek” (508)// Krgz.Tr: Şimir- “nefes almadan
 içmek” (689)// Özb.Tr1: Şim- “emmek” (114); Simir- “süzerek içmek,
 sömürmek” (76)// YUyg.Tr: Sümürmek/ Sümermek “içine çekmek”
 (368)// Trkm.Tr1: Sümür- “bir kerede yiyip içip bitirmek” (592)// Derle-
 me: Somur-/ Sumur-/ Sömür-/ Sümür- “yiyecek içeceğin hepsini birden
 yiyip bitirmek, silip süpürmek, sömürmek; dudaklarını yapıştırarak so-
 luğu ile çekip içmek, emmek, sömürmek, somurmak”// Moğ-Les: Sime-/
 Simi-/ Şime- “içine çekmek; emmek” (1100); Singge-/ Şinge- “sinmek,
 emilmek; sömürülmek, soğurulmak” (1103).

[Ġarāyibü’ş-Şîğar’dan:]

bî-h’ābıdın Yazmalar, AŞ-Yazma: giryānı- // (قیصه) kısqal Yazmalar, AŞ-Yazma: kışa 1
 Bk. AŞ-Yazma (132a), SG-Yazma (928), NŞ (459, 460/ 6), NŞ-Özb. (کریانیدین) dın
 ((G.459/ 6), Külliyyat-Yazma2 (242), Külliyyat-Yazma-TB (225), Divan-Yazma (422

Bu faşl içre melâmet taşıdın sâlim birev ƙalğay
Ki çekkey mey sümürmekde yüzige cām ƙalğanın¹

(بو فصل ایچرا ملالت تاشیدین سالم بیراو قالغای
که چیککای می سومورماکدا یوزیکا جام قالقانی)

→ **Soijğı uyğu** (سونکغی اویغو) “son uyku, ölüm” (مردن که خواب). (آخرست)

Doğrusu: **Soijğı uyku** (سونکغی اویغو) // AŞ-Yazma: سُونکغی اویغو “kinaye “ölüm” (۱۳۵b); اویوب “uyuyup” (55b) // SG-Yazma: سُونکغی اویغو “kinaye olarak: ölüm” (957); اویوماق-اویوقلاماق “uyumak” (313); اویوق “uyku” (323) // AŞ-Yazma (135b), NŞ (139, 139/ 4), NŞ-Özb (G.139/ 4), Külliyyat-Yazma2 (186), Külliyyat-Yazma-TB (170), Divan-Yazma (148): سُونکغی اویغو // SG-Yazma (957), FK (407, 436/ 7), FK-Özb (G.414/ 7), Külliyyat-Yazma2 (488), Divan-Yazma (383): اُذیماق // DLT-Yazma: “uyumak”; اُو “uyku” (32/ 554) // CC2: Uyu- “uyumak”; Uyuhı “uyku” (866) // Hak.Tr1: Uzu- “uyumak”; Uyğu/ Uyıhu “uyku” (544) // Tuv.Tr2: Udu- “uyumak” (281); Uygu “uyku” (286) // Alt.Tr: Uyukta- “uyumak”; Uyku “uyku” (196) // Kzk.Tr: Uyıqta- “uyumak”; Uyqı “uyku” (583) // Krgz. Tr: Ukta- “uyumak” (781); Uyku “uyku” (790) // Mlk.Tr: Cukla- “uyumak” (159); Cuku “uyku” (159) // Tatar.Tr: Yoqla- “uyumak” (343); Yoğı “uyku” (342) // Özb.Tr2: Uxlä- “uyumak”; Uyqu “uyku” (470) // YUyg. Tr: Uxlimaq “uyumak” (435); Uyğu “uyku” (441) // Trkm.Tr1: Ukla- “uyumak” (645); Uki “uyku” (644).

AŞ-Yazma: سُونک (/g/ ile) “sonra, art”; “sonraki” (135b) // SG-Yazma: سُونک (/g/ ile) “sonra, art, arka; son”; “sonuncu” (957) // DLT-Yazma: سُنک “son; sonra; sonra gelen, arkadan gelen” (601) // CC2 (554), Hak.Tr1 (443), Tuv.Tr1 (94), Alt.Tr (156), Kzk.Tr (487), Krgz.Tr (659), Tatar.Tr (239), Özb.Tr1 (80), YUyg.Tr (359), Trkm.Tr1 (582): Soij “son; sonra” // CC2: Soiju/ Soiji “son” (554) // Tuv.Tr1: Soijgu “sonuncu” (94) // Kzk.Tr: Soijğı “son, sonuncu” (487) // Krgz.Tr: Songku “son, sonuncu; sonra gelen” (659) // Tatar.Tr: Soijğı “sonuncu” (240) // Özb.Tr1: Songgi “son; sonraki” (80) // Trkm.Tr1: Soijki “son, sonuncu” (582).

→ **Sürer** (سورار) “sürü!, sürükle!” (بکش). Örnekte doğru verilmiştir.

Doğrusu: **Südre** (سودرا) // AŞ-Yazma (131b), SG-Yazma (923): سُوْدراماک “sürümek, sürüklemek” // Hak.Tr1: Söörte-/ Sörte-/ Sözir- “sürüklemek” (450/ 451) // Tuv.Tr2: Söört- “sürüklemek” (254) // Alt. Tr: Sürte- “sürüklemek” (161) // Kzk.Tr (496), Mlk.Tr (360), Trkm.Tr1

¹ ƙalğay| Yazmalar: لڭای // çekkey| Yazmalar: çekey (چککای) // yüzige| Yazmalar: yüzide (یوزیده) // ƙalğanın| Yazmalar: ƙalğanın (قالغانین). Bk. SG-Yazma (953), GS (341, 454/ 6), GS-Özb (G.440/ 6), Külliyyat-Yazma2 (105), Külliyyat-Yazma-TB (91), Divan-Yazma (405).

(594): Süyre- “sürümek, sürüklemek”// Krgz.Tr: Süyrö- “sürüklemek” (674)// Tatar.Tr: Söyre- “sürümek, sürüklemek” (243)// Özb.Tr: Südrä- “sürüklemek, çekmek” (438)// YUyg.Tr: Sörimek “sürüklemek” (362).

[Fevāyidü 'l-Kiber'den:]

Südre ol yan ʿey Nevāyī öznī mūhlik zaʿf ile

Şāyed ʿetkey rağm ol qātil bu ġālījın körüp¹

(سودرا اول یان ای نوایی اوزنی مهلک ضعف ایله)

(شاید ایتکای رحم اول قاتل بو حالینکنی کوروب)

→ Südetip (سوداتیب) “sürütüp, sürükletip” (کشانده).

Doğrusu: **Südretilip** (سودراتیب)// SG-Yazma: “sürüt-mek, sürükletmek” (924)// Hak.Tr1: Sözürt- “sürükletmek” (451)// Kzk.Tr (496), Trkm.Tr1 (595): Süyret- “sürükletmek”// Krgz.Tr: Süyröt- “sürükletmek” (674)// YUyg.Tr: Söretmek “sürükletmek” (362).

[Fevāyidü 'l-Kiber'den:]

Deyr ara mēn mest ü nāzūk-ĥūyıdın ol muğ-beçe

[Bezmdin qavlar mēni geh südretilip geh qoldatıp]²

(دیر ارا مین مست و نازک خویی دین اول مغیچه)

→ **Şıpaq** (قاپیش) “yavşan otu; ev damının üzerini örtmek için sütunların üzerine dökülüp sıvanan çalı çırpı veya ince ağaç dalları”

(درمنه یعنی یوشان و شاخها و خار و خاشاک که در هنگام پوشش خانه بر بالای ستونها ریزند و کل زنند).

Örnekte doğru verilmiştir.

b/ ile) “ev/) (شیباق) AŞ-Yazma: **Şıbaq** // (شیباق) Doğrusu: **Şıbaq** damının saçağı; ağaç budağı; yavşan otu” (137a)// SG-Yazma: **Şıbaq** yavşan otu; ev damının üzerini örtmek için kullanılan çalı çırpı” (شیباق) veya ince ağaç dalları” (1007-1008)// Hak.Tr1: Sıba- “sıvamak” (418)// Alt.Tr: Şıbak “sıva” (162)// Kzk.Tr: Sılak “harç, sıva” (502)// Krgz.Tr: YUyg.Tr: //(۴۴۰) “Suvāq “sıva :Şıbak “kır pelini; sıva” (684)// Özb.Tr: Sugak/ Suvaq “sıva” (364/ 366); Şuvaq “pelin, akpelin” (382)// Trkm.Tr1: Suvag “saman ve topraktan oluşan sıva” (591)// Moğ-Les: Sibag/ Şavag “pelin otu”; Sibaga/ Şavā “gübre yığını, tezek yığını” (1075); Sibagadasu/ Şavādas “harç, samanla karıştırılmış hayvan gübresi veya çamur; sıva”; Sibagasu(n)/ Şavās “sıva işinde kullanılan içine saman veya ot karıştırılmış çamur veya kireç” (1076); Sibha/ Şavh “balçık, (çamur; sıva” (1080).

[Leyli vü Mecnūn'dan:]

Örgemçi şıbaqqa perde salıp / Ol perde içinde sāye alıp³

¹ Bk. AŞ-Yazma (131b), SG-Yazma (923), FK (57, 57/ 9), FK-Özb (G.53/ 9), Külli-yat-Yazma2 (425), Divan-Yazma (67).

² Bk. AŞ-Yazma (146a), SG-Yazma (1125), FK (69, 69/ 8), FK-Özb (G.65/ 8), Külli-yat-Yazma2 (427), Divan-Yazma (79).

içinde| Yazmalar, AŞ-Yazma: içide // (شیباق غه) şıbaqqa| Yazmalar, AŞ-Yazma: şıbaqğa 3 Bk. AŞ-Yazma (137a), SG-Yazma (1008), LM (232, 2053), LM-Özb (XXV), . (ایچیدا).

(اورکامجی شیباق قه پرده سالیب)

(اول پرده ایچیندا سایه الیب)

→ Ġacarçı/ Ġazarçı (غجرچی-غزیرچی) “kılavuz, yer gösterici; askerin öncüsü” (بلد و پیش رو لشکر).

Doğrusu: Ġacarçı/ Ġazarçı (غجرچی-غزیرچی) // AŞ-Yazma: غَجَرچی-غَزَرچی “kılavuz” (138b) // SG-Yazma: Ġacarçı/ Ġacarçı (غَجَرچی-غَزَرچی) “kılavuz, yer gösterici” (1016/ 1040) // AŞ-Yazma (138b), SG-Yazma (1016), GN1 (74, 861), GN2 (325, 865), GN-Yazma1 (29), GN-Yazma2 (89): Ġacarçı (غجارجی) başlar erken sehv etmiş // Moğ-Les: Ġacarçı/ Ġazarç “kılavuz, yer gösterici” (567).

→ Ġardāş (گرداش) “dokumacıların kullandıkları tarak” (شانه جولاهی).

Doğrusu: Ġarvāş (غرواش) // AŞ-Yazma: غرواش “çulhaların bez dokudukları tarak” (139a) // SG-Yazma (1432), BR (1408): غرواش “dokumacıların beze haşıl serpmek için kullandıkları süpürge tarzında bir alet”.

[Ġayretü'l-Ebrār'dan:]

Cülehe Ġarvāşida āhār dēk

Yok ki zağan perride murdār dēk¹

(جولهه غرواشی دا اهار دیک)

(یوق که زغن پری دا مردار دیک)

→ Ġarıkıdı/ Ġaryakdı (قاریقدی-قاریاقدی) (/k/ ve /ğ/ ile) “gözü kara takılmak, karıkmak, kardan gözü kamaşıp ağrımak” (چشم برف افتادن که). Söyleniş biçiminde verilen /ğ/ ile biçimi, AŞ kaynaklı biçim olmalıdır.

Doğrusu: Ġarıkıdı / **Ġarıkmak** (قاریقدی-قاریقماق) // AŞ-Yazma: **Ġarığdı/ Ġarığmak** (قاریغدی-قاریغماق) “kara çok bakıp göz alınmak” (143a) // SG-Yazma: Ġarıkmak (قاریقماق) “gözü kara takılmak, karıkmak, kardan gözü kamaşmak” (1051) // AŞ-Yazma (143a), Sİ (359, 4670), Sİ-Özb (LII), Külliyyat-Yazma^{۹۰۴} ۱), Külliyyat-Yazma-TB (۸۸۷), Hamse-Taşbasma (۴۶۰): Remed yok ki çün qar üze köz salıp/ Ġarıkmak (قاریقماق) közinii zıyāsın alıp // DLT-Yazma: Ġarıkmak (قَرَقماق) “kardan gözü kamaşmak” (326) // Kzk.Tr (297), Krgz.Tr (409): Karık- “karıkmak, kardan gözü kamaşmak”.

→ **Ġarı** (درست) “قاری”. “kol (دست)” anlamı, yanlışlıkla “درست” biçiminde verilmiştir

Doğrusu: “kol” // AŞ-Yazma: Ġarı (قاری) “kol, pazı; karış; mimar arşını” (142a/ 143b) // SG-Yazma: Ġarı (قاری) “arşın; arşınlamak

.(Külliyyat-Yazma1 (663), Külliyyat-Yazma-TB (651), Hamse-Taşbasma (124

1 Ġarvāşı Yazmalar: Ġardāşı (گرداشی). Bk. AŞ-Yazma (139a), HE (359, L/ 25), HE-Özb (L), Külliyyat-Yazma1 (472), Külliyyat-Yazma-TB (460), Hamse-Taşbasma (61).

için kullanılan alet; pazı, kolun omuz eklemiyle parmak ucu arasındaki kısmı” (1059)// AŞ-Yazma (144a), SG-Yazma (1059), Sİ (151, 1550), Sİ-Özb (XXIII), Külliyyat-Yazma1 (838), Külliyyat-Yazma-TB (822), Hamse-Taşbasma (400): Kılıp on eki miij qarı (قاری) bir yıgaç// DLT-Yazma: Qarı (قاری) “kolun dirsekle parmak ucu arasındaki kısmı, arış; kumaşı ölçmek için kullanılan arşın” (543)// CC1: Karı “arşın” (90)// Tuv.Tr1: Kırı “dirsek yeri” (68)// Alt.Tr (99), Kzk.Tr (296), Krgz.Tr (409): Karı “kolun dirsekle omuz arasındaki kısmı”// Mlk.Tr: Karı “kolun omuzla bilek arasındaki kısmı; 60 cm’lik uzunluk ölçüsü” (409)// Trkm.Tr1: Garı “bacak kemiği” (232)// Moğ-Les: Ğar “el, kol; taraf, yön, yan, kanat” (557).

→ **Kanap** (قاناپ) “anlamak” (خاطر نشان شدن و فهمیدن).

Doğrusu: **Kanap** (قاناپ) “kanayıp”; **Kanmak** (قانماق) “anlamak”// AŞ-Yazma: قاناپ “kanayıp” (146a)// SG-Yazma: **Kanamak** (قاناماق) “kanamak” (1076)// DLT-Yazma: **Kanamak**/ **Kanımak** (قاناماق-قنیماق) “kanamak” (564/ 565)// Hak.Tr1: Hanna- “kanamak” (146)// Alt.Tr (96), Kzk.Tr (284), Krgz.Tr (396), Mlk.Tr (240), Tatar.Tr (156): Kana- “kanamak”// Özb.Tr¹: Qânä- “kanamak” (135)// YUyg.Tr: Qanimak “kanamak” (219)// Trkm.Tr1: Gana- “kanamak” (223)// Moğ-Les: Hana- “kanamak” (1430).

AŞ-Yazma: **Kanmağuij** (قانماغونک) “kanmazsın” (146a)// SG-Yazma: **Kanmak** (قانماق) “suya doymak, kanmak; anlamak” (1075)// DLT-Yazma: **Kanmak** (قانماق) “doymak, kanmak” (526)// Hak.Tr1 (144), Tuv.Tr2 (163): Han- “doymak, kanmak”// Alt.Tr (96), Krgz.Tr (396), Mlk.Tr (240), Tatar.Tr (156), YUyg.Tr (219): Kan- “doymak, kanmak”// Kzk.Tr: Qan- “doymak, kanmak; anlamak” (284)// Özb.Tr¹: Qân- “doymak, kanmak” (135)// Trkm.Tr1: Gan- “doymak, kanmak” (222)// Moğ-Les: Hanu-/ Hana-/ Han-/ Hang- “doymak, kanmak” (1435).

→ **Kavğunçı** (قارغونچی) “kovucu, ılgar eden ordu” (پیش انداختن و). (دوانیدن و لشکری که از عقب جمعی ایلغار کنند).

Doğrusu: **Kavğunçı** (قارغونچی)// AŞ-Yazma: **Qavğun** “gamaz, kovcu; kovucu, ılgar eden ordu” (146b)// SG-Yazma: **Qavğun** (قارغون) “takip etme, iz sürme, kovalama; takipçi, iz süren, kovalayıcı”; **Qavğunçı** (قارغونچی) “takipçi, iz süren, kovalayıcı” (1085)// AŞ-Yazma (146b), SG-Yazma (1085), TM (266, T731a/ 3), TM-Özb (Behrām-ı Çübine), Külliyyat-Yazma2 (746), Külliyyat-Yazma-TB (1228): Perviz’ga kavğunçı (قارغونچی) yiberip// AŞ-Yazma (146b), SG-Yazma (1085), TM (278, T733a/ 11), TM-Özb (Yezdcird), Külliyyat-Yazma2 (751), Külliyyat-Yazma-TB (1232): **Kavğun** (قارغون) kèlip yaşandı// Hak.Tr2: Hoğıncı “eşlik eden, yanda giden; arkadan giden, peşten giden; yaver, emir eri” (179)// Kzk.Tr: Quvğın “takip etme, peşine düşme; sürgün”; Qu-

vğınşı “takipçi, iz sürücü” (326)// Krgz.Tr: Kuuğun “sürgün; kovalama”; Kuuğunçu “iz sürücü, takip eden, kovalayan” (529)// Mlk.Tr: Kuvgun “takip, kovalama; haber, söylenti; alarm, telaş, endişe” (284); Kuvgunçu “haberci, ulak, kurye” (285)// Bşk.Tr: **Ƙıvğın/ Ƙıvğınsı** “kovalayan, takipçi; polis” (359)// Tatar.Tr: **Ƙuğın “takip, kovalama; ulak, kurye; sürü”** (175)// Özb.Tr2: Quvğın “sürgün; kovulmuş” (395)// Trkm.Tr2: Kovğı “kovalama, izleme”; Kovğuçı “takipçi, iz sürücü” (738).

→ **Ƙısğa** (قیسغه) “kıs(a)” (کوتاه).

Doğrusu: **Ƙısğa** (قیسغه)// AŞ-Yazma (149a), SG-Yazma (1158): Ƙısğa (قیسغه)// SG-Yazma (928), NŞ (459, 460/ 6), NŞ-Özb (G.459/ 6), Külliyyat-Yazma2 (242), Külliyyat-Yazma-TB (225), Divan-Yazma (422): Ƙısğa (قیسغه)// DLT-Yazma: Ƙısğa (269) (قیسغا)// CC2: Ƙısğa/ Ƙıska/ Ƙısğa (503)// Hak.Tr1: Hışa (176)// Tuv.Tr1 (68), Alt.Tr (109), Kzk.Tr (351), Krgz.Tr (462), Tatar.Tr (167): Ƙısğa// Mlk.Tr: Ƙısğa (261)// Özb.Tr2: Qisqä (386)// YUyg.Tr: Ƙısğa (237)// Trkm.Tr1: Gısğa (264).

→ **Ƙoriya** (قوریا) “kor” (اخر). AŞ’de verilen “korı (قوری)” anlamı, burada “kor (قور)” gibi algılanmış olmalıdır.

Doğrusu: “kamuş duvarla çevrilmiş alan”// AŞ-Yazma: قُوریا “korı (korunmuş yer)”; قُورا “çalıdan yapılan duvar. Ƙırım’da hâlâ kullanılmaktadır” (١٥٢b)// SG-Yazma: قُوریا “kamuş duvarla çevrilmiş alan” (1114)// BL-Yazma: قُوریا “kamuşla yapılmış ev” (69b)// Tuv.Tr1: Hooray “şehir, kent” (52)// Kzk.Tr (319), Mlk.Tr (269), YUyg.Tr (243): Ƙora “ağıl, ahır; avlu”// Bşk.Tr: Ƙura “avlu; ahır” (383)// Krgz.Tr: Koroo “koyun ağılı, hayvan avlusu” (489)// Özb.Tr2: Qorä “ağıl, ahır; etrafı çevrili yer” (397)// Moğ-Les: Horiya(n)/ Horoo/ Horuga “avlu, iç bahçe; kışla, kamp; konak, durak” (1492).

[*Sedd-i İskenderi*’den:]

Öy içre kilim ornıda būriyā

Kêlip bāğ u bostān buzuk Ƙoriya¹

(اوی ایچرا کلیم اورنیدا بوریا

کیلیب باغ و بستان بوزوق قوریا)

[*Ġarāyibü’ş-Şığar*’dan:]

Közge tā kirdi ħayālîj savuğ āhım vehmidin

Bağlamış-mên Ƙoriya her sarı müjgāndın aija²

(کوزکا تا کیردی خیالینک ساوغ اهیم وهمی دین

باغلامیش مین قوریا هر ساری مزکاندین انکا)

¹ ornıda| Yazmalar, AŞ-Yazma: ornığa (اورنیغه). Bk. AŞ-Yazma (153a), BL-Yazma (69b), SG-Yazma (1114), Sİ (144, 1435), Sİ-Özb (XXI), Külliyyat-Yazma1 (836), Külliyyat-Yazma-TB (820), Hamse-Taşbasma (398).

² Bağlamış| Yazmalar: Bağlamış (باغلامیش). Bk. SG-Yazma (1114), GS (35, 11/ 6), GS-Özb (G.10/ 6), Külliyyat-Yazma2 (28), Külliyyat-Yazma-TB (16), Divan-Yazma (27).

→ **Qırçaldı** (قورچالدى) “buyurdu” (فرمود). AŞ'de verilen “büyüdi (بوئودى)” anlamı, burada “buyurdu (بوئوردى)” gibi algılanmış olmalıdır. Ancak “büyüdü, kocadı, kocaldı” anlamına uygun düşen madde de **Qoçaldı** (قوچالدى) olmalıdır.

Doğrusu: “büyüdü, kocadı, kocaldı”// AŞ-Yazma: قورچالدى “büyüdü”; قورچالماق “büyümek” (153a)// DLT-Yazma: فُرج “sert, sağlam” (173); قُرچالماق “sertleşmek” (565)// CC1: Kurç “çelik” (125)// Alt.Tr: Kurç “keskin; sivri akıllı”; Kurçul- “bilenmek, sivrilme” (125)// Kzk.Tr: Quriş “çelik”; Quriştan- “sağlamlaşmak; sert, katı, berk olmak” (340)// Krgz.Tr: Kurç “çelik; keskin”; Kurçu- “bilenmek, keskinleşmek; kuvvetlenmek, muhkemleşmek” (524)// Mlk.Tr: Kurç “çelik; sağlam, güçlü” (281); Kurçlan- “güçlenmek” (282)// Tatar.Tr: Qoriç “çelik”; Qoriçlan- “çelikleşmek; sağlamlaşmak” (173)// Trkm.Tr1: Gocal- “yaşlanmak, kocalmak, kocamak” (275)// Moğ-Les: Hurça/ Hurç “keskin, sivri; hızlı, canlı, çevik; akıllı, zeki” (1524).

→ **Qorğan** (قورغان) “ızdırap” (اضطراب).

Doğrusu: **Kozğalan** (قوزغالان).

→ **Kozğadı** (قوزغادى) “muzdarip oldu” (مضطرب شد). AŞ kaynaklı anlam olmalıdır.

Doğrusu: **Kozğadı** (قوزغادى) “muzdarip etti”// AŞ-Yazma: قُوز غادى “muzdarip oldu” (153b)// AŞ-Yazma: قُوز غاماق “karışmak; muzdarip olmak; bir topluluk bir yerde otururken kalkıp dağılmak; karıştırmak; muzdarip etmek; dağıtmak”; قُوز غالان “ızdırap; karışıklık” (۱۵۳b/ ۱۵۴a)// SG-Yazma: قُوز غالماق-قُوز غاليشماق “karıştırmak” (1114); قُوز غاماق-قُوز غاتماق “karışmak; karıştırılmak” (1116); قُوز غالان-قُوز غاليش “karışıklık, kargaşa; devrim, dönüşüm” (1117)// AŞ-Yazma (153b), LM (233, 2070), LM-Özb (XXV), Külliyyat-Yazma1 (663), Külliyyat-Yazma-TB (651), Hamse-Taşbasma (124): Kim dehrni kozğadı nihāni/ Köijlideki ‘aşq kozğalanı// CC1: Kozğalış- “karıştırmak; karıştırarak aramak” (116)// Kzk.Tr: Qozğa-/ Qozğalt- “hareket ettirmek, kımıldatmak”; Qozğal- “kımıldamak, kıpırdamak” (311)// Krgz.Tr: Kozgo-/ Kozğolt- “harekete getirmek; kımıldatmak, sallamak; galeyana getirmek; rahatını kaçırmak”; Kozğol- “hareket etmek; kımıldamak”; Kozğolong “ayaklanma, isyan; kargaşalık; münazaa” (495)// Mlk.Tr: Kozga- “tahrik etmek; heyecanlandırmak; karıştırmak; ayaklandırmak”; Kozgal- “heyecanlanmak; karışmak; uyarılmak”; Kozgaluv “ayaklanma, isyan; heyecan; karışıklık” (272)// Tatar.Tr: Quzğa-/ Quzğat- “hareketlendirmek, kımıldatmak; ayağa kaldırmak; uyandırmak”; Quzğal- “hareketlenmek, kımıldamak; ayağa kalkmak; uykudan kalkmak; başkaldırmak, isyan etmek” (180)// Özb.Tr2: Qozğä-/ Qozğät- “harekete geçirmek; kaldırmak”; Qozğäl- “harekete geçmek; kalkmak; kımıldamak; isyan etmek”;

Qozğälân “başkaldırı, isyan” (398)// YUyg.Tr: Qozğımağ/ Qozğatmağ “hareket ettirmek, kımıldatmak”; Qozğalmağ “hareketlenmek, kımıldamak; ayaklanmak, isyan etmek” (246); Qozğulaj “ayaklanma, isyan” (247)// Trkm.Tr1: Gozga-/ Gozgat- “hareket ettirmek; kaldırmak” (288/ 289); Gozgan- “hareket etmek; kaldırılmak”; Gozgal- “kımıldanmak, yerinden oynamak; değinilmek, temas edilmek; heyecanlanmak, sinirlenmek”; Gozgalaj “başkaldırma, ayaklanma, isyan; tedirginlik, heyecan” (289).

→ قوتقار “kurtar!” (خلاص کن).

Doğrusu: **Qutqar** (قوتقار)// AŞ-Yazma (151b), SG-Yazma (1099): قوتقارماق// DLT-Yazma: 363 (قوتقارماق)// CC2: Kutkar-/ Kuthar- (765)// Hak.Tr1: Huthar- (200)// Kzk.Tr: Qutqar- (340)// Krgz.Tr: Kutkar-/ Kutkaz- (527)// Mlk.Tr: Kuthar- (284)// Tatar.Tr: Qotqar- (174)// Özb.Tr2: Qutqār-/ Qutqāz- (395)// YUyg.Tr: Qutqazmaq (250)// Trkm.Tr1: Gutar- (313).

[Fevāyidü 'l-Kiber'den:]

Beriben köjölüme cem'iyet-i hâşır qutqar

Her ne kim andın erür tefrika andın yâ Rab¹

(بیریبان کونکولوما جمعیّت خاطر قوتقار

هر نی کیم اندین ایرور تفرقه اندین یا رب)

→ **Kevkev** (کاوکو) “kös, büyük nakkare” (کوس و نقاره بزرگ).

Doğrusu: **Kevürge** (کاورکا)// AŞ-Yazma: Kevürge (کاؤرکا) (ilk kef /k/ ile, ikinci kef /g/ ile) “padişah kösü” (158a)// SG-Yazma: Kevürge (کاؤورکا-کؤورکا) “kös, büyük davul” (1175)// AŞ-Yazma (158b), SG-Yazma (1175), FŞ (120, X/ 39), FŞ-Özb (X), Külliyyat-Yazma1 (508), Külliyyat-Yazma-TB (496), Hamse-Taşbasma (167): کاورکا// Sİ (189, 2117), Sİ-Özb (XXVII), Külliyyat-Yazma1 (850), Külliyyat-Yazma-TB (834), Hamse-Taşbasma (411): کورکا// DLT-Yazma: کئفُرک “kös; davul” (241)// Hak.Tr1: Küjüree/ Küjürek “davul” (277)// Tuv.Tr1: Kejjirge “tef” (67)// Moğ-Les: Kenggerge(n)/ Hengereg/ Hengergen “tef, davul” (723/ 762).

→ **Keijeş/ Keijeç** (کنکاش-کنکاج) “meşveret, istişare, danışma” (مشورت).

Doğrusu: **Kèijeş/ Kèijeç** (کینکاش-کینکاج)// AŞ-Yazma: کینکاش- (کینکاش-کینکاج) (ilk kef /k/ ile, ikinci kef /g/ ile) “meşveret, istişare, danışma” (164a)// SG-Yazma: کینکاش (/g/ler ile) “meşveret, istişare, danışma” (1235)// DLT-Yazma: کنکش “meşveret, istişare, tedbir” (604)// CC2: Kèijeş “öğüt” (499)// Kİ: کنکش-کنگج “meşveret, istişare” (85)// Tarama:

¹ qutqar| Yazmalar: قوتقار// ne| Yazmalar: ne (نه). Bk. FK (51, 50/ 6), FK-Özb (G.47/ 6), Külliyyat-Yazma2 (424), Divan-Yazma (62).

Keijeş/ Keijeç (ککش-کنکاج) “danışma, müzakere” (134/ 429/ 432)// Kzk.Tr: Keijes “sohbet, söyleşi; öneri; kurul, meclis” (229)// Krgz.Tr: Kengeş “müşavere; şûra” (438)// Mlk.Tr: Kengeş “danışma, istişare” (254)// Tatar.Tr: Kiijeş “öğüt; öneri; mesele; kurul” (135)// Özb.Tr2: Kengäş “kurul, toplantı, müzakere, görüşme” (231)// YUyg.Tr: Kèijeş “öğüt, danışma, akıl; meclis, kurul, şûra” (198)// Trkm.Tr1: Geijeş “öğüt, akıl, akıl danışma” (250).

[Leylî vü Mecnûn'dan:]

Carlattı revân uruq kıayaşın

Saldı araga ol iş kèijeşin¹

(جارلاتتی روان اوروق قایشین
سالدی اراره اول ایش کینکاشین)

→ **Göpeleg** (کوپلک) (/g/’ler ile) “kelebek” (پروانه).

Doğrusu: **Köpelek** (کوپلک) (/k/’ler ile)// AŞ-Yazma: کُوپَلک (/k/’ler ve /p/ ile) “kelebek” (164b)// SG-Yazma: کُوپَلک (/k/ ve /p/ ile) “kanatları türlü renklerle örtülü, kelebekten büyük ve ona benzer bir hayvan” (1178)// DLT-Yazma: کَبَالی “kelebek” (225)// CC1: Köbelek “kelebek” (116)// Hak.Tr1: Hobanak/ Hubağan “kelebek” (182/ 194)// Tuv.Tr1: Hovagan “kelebek” (53)// Alt.Tr: Köbölök “kelebek” (119)// Kzk.Tr: Köbelek “kelebek” (241)// Krgz.Tr: Köpölök “kelebek; küçük kelebek” (505)// Mlk.Tr: Gebenek/ Göbelekge/ Humelek “kelebek” (200/ 207/ 221)// Tatar.Tr: Kübelek “kelebek” (144)// Özb.Tr1: Kăpäläk “kelebek” (41)// YUyg.Tr: Kepilik/ Kèpinek “kelebek” (195/ 198)// Trkm.Tr1: Kebelek “kelebek” (398)// Azb.Tr: Kepenek “kelebek” (529)// Derleme: Köpelek/ Kepenek “kelebek”; Köbelek “bir çeşit küçük kelebek”.

[Ġarāyibü’s-Şîğar’dan:]

Qalağay şafğada ruq’ajını körüp aqtı yaşım

Şıfl dèk kim yügürür körse mülevven köpelek²

(قالای صفا دا رقعنکنی کوروب اقتی یشیم
طفل دیک کیم یوکورور کورسه ملون کوپلک)

→ **Küçlük** (کوجلوک) (/k/ ve /ç/ ile) “güçlü, kuvvetli” (زوردار و قوت دار).

Doğrusu: **Küçlük** (کوجلوک) (/k/ ve /ç/ ile)// AŞ-Yazma: کُوچلُک (ilk kef /g/ ile, ikinci kef /k/ ile, /c/ ile) (165a)// SG-Yazma: کُوچلُک (1183)// DLT-Yazma: 495 (کُوچلُک)// CC1 (127), Mlk.Tr (286): Küçlü// Hak.Tr1: Küştig (281)// Tuv.Tr1: Küçülüg/ Küştüg (73)// Kzk.Tr: Küşti (262)// Krgz.Tr: Küçtüü (534)// Tatar.Tr: Köçlè (140)// Özb.Tr1: Küç-

Bk. AŞ-Yazma (164a/ 43a), SG-Yazma (1093), (کنکاشین) kèijeşin| Yazmalar: keijeşin 1 LM (215, 1884), LM-Özb (XXIII), Külliyyat-Yazma1 (659), Külliyyat-Yazma-TB (647), (Hamse-Taşbasma (120

² Qalağay| Yazmalar: Qalargay (قالارغای). Bk. AŞ-Yazma (164b), SG-Yazma (1071), GS (264, 342/ 2), GS-Özb (G.331/ 2), Külliyyat-Yazma2 (86), Külliyyat-Yazma-TB (72), Divan-Yazma (316).

li (45)// YUyg.Tr: Küçlük (210)// Trkm.Tr1: Güyçli (324)// Moğ-Les: Küçütey/ Hüçtey/ Küçütü/ Hüçit/ Küçüntey (784).

→ شاد شد و) (/g/ ile) “kıvandı, övündü; gönendi, sevindi” (فخر کرد). AŞ kaynaklı söyleniş biçimi olmalıdır.

Doğrusu: **Könendi** (/k/ ile) (کوناندی) AŞ-Yazma: گُوناندی (/g/ ile) “sevindi; kıvandı, övündü” (171a)// SG-Yazma: گُونانماک (Özbek /k/ ile, Türkmen /g/ ile) “kıvanmak, gönenmek, sevinmek” (1208)// CC1: Könen- “tatmin olmak, memnun kalmak” (118)// Kzk.Tr: Kenel- “bolluğa kavuşmak, rahatlamak” (228)// Krgz.Tr: Kenel-/ Kenen- “lezzetlenmek, bol bol almak” (437/ 438)// Tatar.Tr: Kinen- “kıvanmak, gönenmek, sevinmek” (134)// Trkm.Tr1: Gönen- “zevk almak, haz almak; tadını çıkarmak” (292).

4. Sonuç

Bu çalışmada, Neẓr-‘Alī tarafından H. 11. yüzyılda Safevi padişahı Şāh Şāfi Sām Mīrzā’nın (hük. H. 1038-1052/1629-1642) buyruğuyla yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük incelenmiştir. Mīrzā Mehdī Ħan Esterābādī tarafından yazılan *Senglah* sözlüğüne kaynaklık eden bu eserin Abuşka sözlüğünden yararlanılarak yazıldığı anlaşılmaktadır. Sözlüğün üç nüshası tespit edilmiştir: Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp. nr. 4354/3 (T), Tahran-Meclis Ktp. nr. 9176 (Sebt nr. 85417) (M) ve Kum-Gölpaygani Ktp. nr. 20/148-4028/1 (G) nüshası.

Bu eserdeki maddeler genellikle Çağatay Türkçesi alanından seçilmiştir. Örneklerin çoğu Nevāyī’nin eserlerinden özellikle de *Ġarāyibü’ş-Şıgar* ve *Fevāyidü’l-Kiber* adlı eserinden seçilmiştir. İran sahasında yazılan ilk Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük olması son derece önemlidir. Büyük ihtimalle Çağatay Türkçesi-Farsçanın ilk ve Abuşka’dan sonra Çağatay Türkçesinin ikinci sözlüğüdür.

Bu sözlükte yazılışı aynı olan farklı sözcükler tek bir madde gibi bir arada verildiği gibi çekimleri farklı olan aynı sözcükler de farklı maddeler gibi verilmiştir. Yazılışı aynı olan farklı sözcükleri ayırıp, çekimleri farklı olan aynı sözcükleri de birleştirdikten sonra sözlük dizininden elde edilen söz dağarcığının toplam madde sayısı 725’tir. Eserde verilen örneklerin toplam sayısı ise 485’tir.

Diğer Çağatay Türkçesi sözlüklerinde olduğu gibi bu sözlükte bazı yanlışlar bulunmaktadır. Bu çalışmada sözlükte yer alan yanlış veya yanlış olma ihtimali bulunan maddeler ve anlamlandırmalar ortaya konulmuş, şüpheli sözcüklerin kaynakları belirtilerek bir çözüm getirilmeye çalışılmıştır. Bunların sayesinde sözlüklere giren birçok yanlışın düzeltilebileceğini düşünmekteyiz.

Maddeler veya anlamlandırmalarda yanlışlar olduğu gibi, madde-

lere tanık olarak getirilen örneklerde de yanlışlar bulunmaktadır. Senglaḥ sözlüğüne geçen Abuşka ya da Neẓr-‘Alī kaynaklı yanlışlar olduğu gibi Senglaḥ sözlüğüne geçen ve kesin olarak bilinen Neẓr-‘Alī kaynaklı yanlışlar da vardır. Bu sözlükte verilen maddelerin birçoğu Abuşka’dan alınmıştır. Abuşka kaynaklı yanlış veya yanlış ihtimali bulunan maddeler veya anlamlandırmalar olduğu gibi maddelere tanık olarak getirilen örneklerde de Abuşka kaynaklı yanlışlar bulunmaktadır. Abuşka kaynaklı olan yanlışların bir kısmı; örneklerin yanlış okunmasından, yanlış anlaşılmasından yahut sağlam olmayan nüshaların aktarılmasından kaynaklanmaktadır. Ancak bazen Abuşka’da verilen madde veya anlam yanlış olduğu hâlde bu sözlükte düzeltilerek doğru biçimde verilmiştir. Bu sözlükte bulunan birçok madde Senglaḥ sözlüğüne de aktarılmıştır.

Kısaltmalar

Yazmalar: Neẓr-‘Alī el yazmaları// AŞ: Abuşka// **H.** hicri// **hük.** hüküm sürdüğü tarih// **Ktp.** Kütüphanesi// **nr.** Numara
öl. Ölümü// **s.** sayfa// **TDK:** Türk Dil Kurumu

Kaynaklar

- ‘Abdu’l-Cemil Naşîrî. *Kitâb-ı Türkî*. Manuscript. Tehran University Central Library, no. 8336.
- ‘Abdu’llâh Vaşşâf. H. 1269. *Târîh-i Vaşşâf (Ferheng-i Vaşşâf bölümü)*. Lithograph edition. Tehran, Majlis Library, no. 2221 (Bombay print).
- Abik, Ayşehan Deniz. 1993. *Ali Şîr Nevayî’nin Risaleleri: Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşeat: Metin, Gramatikal İndeks-Sözlük*. 2 vols. Unpublished PhD diss., Ankara University.
- . 2006. *‘Alî Şîr Nevâyî Ḥamsetü’l-Müteğayyirîn*. Ankara: Seçkin.
- Abuşka. Manuscript. Kum Hüccetiye Medresesi Library, no. 488/1.
- . Manuscript. Süleymaniye Library, Esad Efendi Collection, no. 3264.
- . Manuscript. Tehran, Dâru’l-Ma‘ârif-i Büzürg-i İslami Library, no. 531.
- . Manuscript. Tehran, Sipehsalar Library, no. 100.
- Akdoğan, Yaşar. 1999. *Azerbaycan Türkçesi’nden Türkiye Türkçesi’ne Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir.
- Altay, Nurullah. 1386 [2007/08]. *Özbek Tili Sözlüğü*. Afghanistan: Global Partners.
- Argunşah, Mustafa, and Güner Güner. 2015. *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit.
- Arıkoğlu, Ekrem. 2005. *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ.
- Arıkoğlu, Ekrem, and Kuular Klara. 2003. *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Arıkoğlu, Ekrem, et al. 2003. *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- Atalay, Besim. 1970. *Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız.
- Bâbü. *Bâbü-nâme*. Manuscript. Tehran, Melik National Library, no. 137-6205.

- . *Dīvān-ı Bābūr*. Manuscript. Paris, Bibliothèque Nationale, no. 1230.
- . *Dīvān-ı Bābūr*. Manuscript. Istanbul University Library, no. 3743.
- Behbutov, Sefi. 1999–2003. *Azerbaycan Dialektoloji Lügati*. 2 vols. Ankara: TDK.
- Caferoğlu, Ahmet. 1931. *Abû-Hayyân: Kitâb al-İdrâk Li-Lisân al-Atrâk*. Istanbul: Evkaf Matbaası.
- . 1984. “Çağatay Türkçesi Gelişmesi ve Karakteri.” In *Türk Dili Tarihi*, vol. 2, 195–229. Istanbul: Enderun.
- Canpolat, Mustafa. 1995. *Ali Şir Nevayî: Lisânü’ş-Şayr*. Ankara: TDK.
- Clauson, Gerard. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Danişpejuh, Muhammed Taki. Ş 1340. *Fihrist-i Nüşaha-yı Hattı-yi Kitabhane-yi Merkezi-yi Danişgah-i Tahran*. Vol. 13. Tehran: University of Tehran.
- . Ş 1346. *Fihrist-i Nüşaha-yı Hattı-yi Kitabhane-yi Merkezi-yi Danişgah-i Tahran*. Vol. 15. Tehran: University of Tehran.
- Dehhuda, Ali Ekber. Ş 1377. *Lügat-Name-yi Dehhuda*. Tehran: University of Tehran Press.
- Derleme Sözlüğü. 1993. 2nd ed. 9 vols. Ankara: TDK.
- Devellioğlu, Ferit. 2007. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dilçin, Cem. 1983. *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Dinçer, Leman. 1970. *Luşfî Kitâb-ı Gül Nevrûz*. Unpublished BA thesis, Istanbul University.
- Doerfer, Gerhard. 1963–1975. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. 4 vols. Wiesbaden: Franz Steiner.
- Ebulgazi Bahadır Han. *Şecere-yi Terākime*. Manuscript. Uzbek Academy of Sciences, Institute of Oriental Manuscripts, no. 171.
- Efendioğlu, Süleyman. 2019. *Mevlânâ Luşfî: Gül ü Nevrûz*. Erzurum: Eser.
- Eraslan, Kemal. 1993. *‘Alî Şîr Nevâyî: Mîzânü’l-Evzân*. Ankara: TDK.
- . 2001. *‘Alî Şîr Nevâyî: Mecâlisü’n-Nefâis I*. Ankara: TDK.
- Ercilasun, Ahmet Bican, and Ziyat Akkoyunlu. 2014. *Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti’t-Türk*. Ankara: TDK.
- Eren, Hasan. 1999. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro.
- . 2010. *Sırça Köşkte*. Ankara: TDK.
- Et-Tuḥfetü’z-Zekiyye fi’l-Luġati’t-Türkiyye. Manuscript. Istanbul Beyazıt Library, Veliyüddin Efendi Collection, no. 3092.
- Golden, Peter B. 2000. *The King’s Dictionary*. Leiden: Brill.
- Gözütok, Avni. 2008. *Haydar Tilbe: Mahzenü’l-Esrâr*. Erzurum: Fenomen.
- Grönbech, K. 1992. *Kuman Lehçesi Sözlüğü*. Translated by Kemal Aytaç. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Gül ü Nevrûz. Manuscript. British Museum, Add MS 7914.
- . Manuscript. Istanbul Millet Library, no. 86.
- . Manuscript. Süleymaniye Library, Laleli Collection, no. 1911.
- . Manuscript. Vienna, no. 649.
- Gülensoy, Tuncer. 2007. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Gültekin, Mevlüt, and M. Asif Yoldaş. 2002. *Afganistan Özbekçesi-Türkçe Sö-*

Gürsoy, E., et al. 1999. *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.

Hakim, Muhammed Hüseyin. Ş 1390. *Fihrist-i Nüshaha-yı Hattı-yi Kitabhane-yi Meclis-i Şura-yı İslami*. Tehran.

Hamzayev, M. Ya. 1962. *Türkmen Diliniñ Sözlügi*. Ashgabat: Türkmenistan SSR Academy.

Haydar Têlbe. *Mañzenü'l-Esrâr*. Multiple manuscripts: British Museum (Add MS 7914); Millet Library (no. 951); Bibliothèque Nationale (no. 978); Süleymaniye Ayasofya (no. 4757); Süleymaniye Esad Efendi (no. 2578); Tehran Majlis (no. 13524); Tabriz Milli Library (no. 1485); Topkapı Palace (no. 1460).

Hüseyin Bayqara. *Dīvân*. Manuscript. Fatih Library, no. 3806.

———. Manuscript. Paris, Bibliothèque Nationale, no. 993.

İbn-i Mühennâ. *Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân*. Manuscript. Istanbul Archaeology Museum Library, no. 1202.

İmânî (Şâli' Herevî). *Bedâyi'ü'l-Luğat*. Manuscript. St. Petersburg State Library, Hanikov Collection, no. 35.

Karaağaç, Günay. 1997. *Lutfî Divanı*. Ankara: TDK.

Karaörs, Metin. 2006. *Âlî Şîr Nevâyî: Nevâdirü's-Şebâb*. Ankara: TDK.

Kasimî, Abdullah. Ş 1397. *Ferheng-i Yılmaz: Türkî Horasanî*. Iran: Şükûfe Sîb.

Kâşgarlı Mahmud. *Dīvānu Luğātî't-Türk*. Manuscript. Istanbul Millet Library, no. 4189.

Kaya, Önal. 1996. *Âlî Şîr Nevâyî: Fevâidü'l-Kiber*. Ankara: TDK.

Kitâb-ı Mecmû'-ı Tercümân-ı Türkî ve 'Acemî ve Muğalî. Manuscript. Leiden University Library.

Koç, Kenan, Aybek Baynıyazov, and Vehbi Başkapan. 2003. *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ.

Kut, Günay. 2003. *Âlî Şîr Nevâyî Garâ'ibü's-Şîğar*. Ankara: TDK.

Lessing, Ferdinand. 2003. *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Translated by Günay Karaağaç. Ankara: TDK.

Magrufova, Z. M. 1981. *Özbek Tilining İzahlı Luğati*. Moscow.

Mîrzâ Mehdî **Ħan** Esterâbâdî. *Senglah*. Manuscript. Tehran National Library, no. F-1141.

———. Manuscript. Kum Feyziye Medresesi Library, no. 10/2.

Muhammed Hüseyin bin Halef-i Tebrizî. 2000. *Burhân-ı Katı*. Edited by Mürsel Öztürk and Derya Örs. Ankara: TDK.

Nemeth, Gyula. 1990. *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Ölmez, Mehmet. 2007. *Tuvacanın Sözvarlığı*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Öner, Mustafa. 2009. *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.

Özönder, Sema Barutçu. 2011. *Âlî Şîr Nevâyî: Muğâkemetü'l-Luğateyn*. 2nd ed. Ankara: TDK.

Paçacıoğlu, Burhan. 2006. *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*. Ankara: Bizim Büro.

Rahimi, Farhad. 2014–2024. (All listed books and articles formatted Chicago style — multiple dictionary studies, bibliographies, and

monographs published in Ankara, Tabriz, and journal articles in *Turkish Studies*, *Teke Dergisi*, *Bugu Dergisi*, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, etc.)

- Räsänen, M. 1969. *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen*. Helsinki.
- Reşideddin Fazlullah Hemedanî. Ş 1373. *Cāmiu't-Tevārih*. 4 vols. Tehran: Elbürz.
- Şemseddin Sami. 1317 [1899]. *Kāmûs-ı Türkî*. Istanbul: İkdâm.
- Starostin, S. A., A. V. Dybo, and O. A. Mudrak. 2003. *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*. Leiden: Brill.
- Tekin, Talat. 1995. *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara.
- Temir, Ahmet. 1986. *Moğolların Gizli Tarihi*. 2nd ed. Ankara: TTK.
- Toparlı, Recep. 2007. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. 2nd ed. Ankara: TDK.
- Türk Dil Kurumu. 2011. *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- Ünlü, Suat. 2013. *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim.
- Üşenmez, Emek. 2016. *Özbekçe-Türkçe Sözlük*. Eskişehir: Türk Dünyası Vakfı.
- Vambery, Hermann. 1867. *Čagataische Sprachstudien*. Leipzig.
- Vasiliev, Yuriy. 1995. *Türkçe-Sahaca Sözlük*. Ankara: TDK.
- Yaman, E., and N. Mahmud. 1998. *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*. Ankara: TDK.
- Yıldırım, Talip. 2010. *Hüseyin Baykara Dîvânı*. Istanbul: Hat.
- Yudahin, K. 1988. *Kırgız Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Žahîrû'd-dîn Muḥammed Bâbü'r. *Risâle-yi 'Arûz*. Manuscript. Marmara University Rare Books Collection, no. YZ 1742.

On the Mistakes of Nezrali's Chagatai Turkish Dictionary II

Farhad Rahimi¹

Abstract

Many Chagatai Turkish dictionaries have been edited in every corner of the world to understand the works of 'Alî Şîr Nevâyî. One of these is Neẓr-'Alî's Chagatai Turkish - Persian dictionary, which was written in the 17th century in Iran by the order of the Safavid sultan Shah Şafî Sām Mîrzâ. This work, with the total number of entries being 725, was published by Farhad Rahimi in Türkiye in 2022 and in Iran in 2024. The entries in the work are generally selected from the field of Chagatai Turkish. Most of the examples are chosen from Nevâyî's works, especially Ğarâyibü's-Şîğar and Fevâyidü'l-Kiber.

¹ Dr. Farhad Rahimi – Doctor of Philological Sciences, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-mail: farhad_rahimi2007@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0003-1819-6577

For citation: Farhad Rahimi. 2025. "On the Mistakes of Nezrali's Chagatai Turkish Dictionary II". *Golden scripts* 3: 130 – 156.

Written between 1629 and 1642, this work served as a source for the Senglañ dictionary written by Mîrzâ Mehdî Hân Esterâbâdî. It is extremely important as the first Chagatai Turkish-Persian dictionary known in Iran. It is most likely the first Chagatai Turkish - Persian dictionary and the second dictionary of Chagatai Turkish after Abuşka. Three copies of this dictionary, understood to have been written using the Abusha dictionary, have been identified: Tehran University - Merkez Library No. 4354/3, Tehran - Meclis Library No. 9176 (Sebt No. 85417) and Kum - Gülpaygani Library No. 20/148 - 4028/1. These dictionaries, which were generally written in the Ottoman Empire, Iran, Azerbaijan, Khorasan, India or Turkestan and have great value for the history of the development of the Turkish language, have formed a school of lexicography. These dictionaries, in Caferoğlu's words, unfortunately are not free from errors. There are such errors in Neẓr-ʿAlî Dictionary, as in all written dictionaries. The aim of this study was to identify such errors.

Key words: *Nevayi, Chagatai Turkish, Lexicography, Chagatai Turkish Dictionaries, Iran, Safavids, Nezrali, 17th century.*

References

- ʿAbdu'l-Cemîl Naşîrî. *Kitâb-ı Türkî*. Manuscript. Tehran University Central Library, no. 8336.
- ʿAbdu'llâh Vaşşâf. H. 1269. *Târîf-i Vaşşâf (Ferheng-i Vaşşâf bölümü)*. Lithograph edition. Tehran, Majlis Library, no. 2221 (Bombay print).
- Abik, Ayşehan Deniz. 1993. *Ali Şîr Nevâyî'nin Risaleleri: Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşeat: Metin, Gramatikal İndeks-Sözlük*. 2 vols. Unpublished PhD diss., Ankara University.
- . 2006. *ʿAlî Şîr Nevâyî Hâmsetü'l-Müteğayyirîn*. Ankara: Seçkin.
- Abuşka. Manuscript. Kum Hücetiye Medresesi Library, no. 488/1.
- . Manuscript. Süleymaniye Library, Esad Efendi Collection, no. 3264.
- . Manuscript. Tehran, Dâru'l-Ma'ârif-i Büzürg-i İslami Library, no. 531.
- . Manuscript. Tehran, Sipehsalar Library, no. 100.
- Akdoğan, Yaşar. 1999. *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük*. Istanbul: Beşir.
- Altay, Nurullah. 1386 [2007/08]. *Özbek Tili Sözlüğü*. Afghanistan: Global Partners.
- Argunşah, Mustafa, and Güner Güner. 2015. *Codex Cumanicus*. Istanbul: Kesit.
- Arıkoğlu, Ekrem. 2005. *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ.
- Arıkoğlu, Ekrem, and Kuular Klara. 2003. *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Arıkoğlu, Ekrem, et al. 2003. *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- Atalay, Besim. 1970. *Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız.
- Bâbü. *Bâbü-nâme*. Manuscript. Tehran, Melik National Library, no. 137-6205.
- . *Dîvân-ı Bâbü*. Manuscript. Paris, Bibliothèque Nationale, no. 1230.
- . *Dîvân-ı Bâbü*. Manuscript. Istanbul University Library, no. 3743.

- Behbutov, Sefi. 1999–2003. *Azerbaycan Dialektoloji Lügati*. 2 vols. Ankara: TDK.
- Caferoğlu, Ahmet. 1931. *Abû-Hayyân: Kitâb al-İdrâk Li-Lisân al-Atrâk*. Istanbul: Evkaf Matbaası.
- . 1984. “Çağatay Türkçesi Gelişmesi ve Karakteri.” In *Türk Dili Tarihi*, vol. 2, 195–229. Istanbul: Enderun.
- Canpolat, Mustafa. 1995. *Ali Şir Nevayî: Lisânü’ş-Şayr*. Ankara: TDK.
- Clauson, Gerard. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Danişpejuh, Muhammed Taki. Ş 1340. *Fihrist-i Nûshaha-yı Hattî-yi Kitabhane-yi Merkezi-yi Danişgah-i Tahran*. Vol. 13. Tehran: University of Tehran.
- . Ş 1346. *Fihrist-i Nûshaha-yı Hattî-yi Kitabhane-yi Merkezi-yi Danişgah-i Tahran*. Vol. 15. Tehran: University of Tehran.
- Dehhuda, Ali Ekber. Ş 1377. *Lûgat-Name-yi Dehhuda*. Tehran: University of Tehran Press.
- Derleme Sözlüğü. 1993. 2nd ed. 9 vols. Ankara: TDK.
- Devellioğlu, Ferit. 2007. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dilçin, Cem. 1983. *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Dinçer, Leman. 1970. *Luşfî Kitâb-ı Gül Nevrûz*. Unpublished BA thesis, Istanbul University.
- Doerfer, Gerhard. 1963–1975. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. 4 vols. Wiesbaden: Franz Steiner.
- Ebulgazi Bahadır Han. *Şecere-yi Terâkime*. Manuscript. Uzbek Academy of Sciences, Institute of Oriental Manuscripts, no. 171.
- Efendioğlu, Süleyman. 2019. *Mevlânâ Luşfî: Gül ü Nevrûz*. Erzurum: Eser.
- Eraslan, Kemal. 1993. *‘Alî Şîr Nevâyî: Mîzânü’l-Evzân*. Ankara: TDK.
- . 2001. *‘Alî Şîr Nevâyî: Mecâlisü’n-Nefâyis I*. Ankara: TDK.
- Ercilasun, Ahmet Bican, and Ziyat Akkoyunlu. 2014. *Kâşgarlı Mahmud: Dîvânü Lugâtî’t-Türk*. Ankara: TDK.
- Eren, Hasan. 1999. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro.
- . 2010. *Sırça Köşkte*. Ankara: TDK.
- Et-Tuḥfetü’z-Zekiyye fi’l-Luġati’t-Türkiyye. Manuscript. Istanbul Beyazıt Library, Veliyüddin Efendi Collection, no. 3092.
- Golden, Peter B. 2000. *The King’s Dictionary*. Leiden: Brill.
- Gözütok, Avni. 2008. *Haydar Tilbe: Mahzenü’l-Esrâr*. Erzurum: Fenomen.
- Grönbech, K. 1992. *Kuman Lehçesi Sözlüğü*. Translated by Kemal Aytaç. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Gül ü Nevrûz. Manuscript. British Museum, Add MS 7914.
- . Manuscript. Istanbul Millet Library, no. 86.
- . Manuscript. Süleymaniye Library, Laleli Collection, no. 1911.
- . Manuscript. Vienna, no. 649.
- Gülensoy, Tuncer. 2007. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Gültekin, Mevlüt, and M. Asif Yoldaş. 2002. *Afganistan Özbekçesi-Türkçe Sözlük*. Ankara: Nobel.
- Gürsoy, E., et al. 1999. *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.

- Hakim, Muhammed Hüseyin. Ş 1390. *Fihrist-i Nüşaha-yı Hattı-yi Kitabhane-yi Meclis-i Şura-yı İslami*. Tehran.
- Hamzayev, M. Ya. 1962. *Türkmen Diliniñ Sözlüğü*. Ashgabat: Türkmenistan SSR Academy.
- Ħaydar Têlbe. *Maĥzenü'l-Esrâr*. Multiple manuscripts: British Museum (Add MS 7914); Millet Library (no. 951); Bibliothèque Nationale (no. 978); Süleymaniye Ayasofya (no. 4757); Süleymaniye Esad Efendi (no. 2578); Tehran Majlis (no. 13524); Tabriz Milli Library (no. 1485); Topkapı Palace (no. 1460).
- Ħüseyin Bayqara. *Dīvân*. Manuscript. Fatih Library, no. 3806.
- . Manuscript. Paris, Bibliothèque Nationale, no. 993.
- İbn-i Mühennâ. *Ħilyetü'l-İnsân ve Ħalbetü'l-Lisân*. Manuscript. Istanbul Archaeology Museum Library, no. 1202.
- İmânî (Şâli' Herevî). *Bedâyi'ü'l-Luğat*. Manuscript. St. Petersburg State Library, Hanikov Collection, no. 35.
- Karaağaç, Günay. 1997. *Lutfî Divanı*. Ankara: TDK.
- Karaörs, Metin. 2006. *Âlî Şîr Nevâyî: Nevâdirü's-Şebâb*. Ankara: TDK.
- Kasimî, Abdullah. Ş 1397. *Ferheng-i Yılmaz: Türkî Horasanî*. Iran: Şükûfe Sîb.
- Kâşgarlı Mahmud. *Dīvānu Luğātî't-Türk*. Manuscript. Istanbul Millet Library, no. 4189.
- Kaya, Önal. 1996. *Âlî Şîr Nevâyî: Fevâ'idü'l-Kiber*. Ankara: TDK.
- Kitâb-ı Mecmû'-ı Tercümân-ı Türkî ve Âcemî ve Muğalî. Manuscript. Leiden University Library.
- Koç, Kenan, Aybek Baynıyazov, and Vehbi Başkapan. 2003. *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ.
- Kut, Günay. 2003. *Âlî Şîr Nevâyî Ġarâ'ibü's-Şîğar*. Ankara: TDK.
- Lessing, Ferdinand. 2003. *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Translated by Günay Karaağaç. Ankara: TDK.
- Magrufova, Z. M. 1981. *Özbek Tilining İzahlı Luğati*. Moscow.
- Mîrzâ Mehdî Ħan Esterâbâdî. *Senglah*. Manuscript. Tehran National Library, no. F-1141.
- . Manuscript. Kum Feyziye Medresesi Library, no. 10/2.
- Muhammed Hüseyin bin Halef-i Tebrizî. 2000. *Burhân-ı Katı*. Edited by Mürsel Öztürk and Derya Örs. Ankara: TDK.
- Nemeth, Gyula. 1990. *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Ölmez, Mehmet. 2007. *Tuvacanın Sözvarlığı*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Öner, Mustafa. 2009. *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Özönder, Sema Barutçu. 2011. *Âlî Şîr Nevâyî: Muğâkemetü'l-Luğateyn*. 2nd ed. Ankara: TDK.
- Paçacıoğlu, Burhan. 2006. *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*. Ankara: Bizim Büro.
- Rahimi, Farhad. 2014–2024. (All listed books and articles formatted Chicago style — multiple dictionary studies, bibliographies, and monographs published in Ankara, Tabriz, and journal articles in *Turkish Studies*, *Teke Dergisi*, *Bugu Dergisi*, *Modern Türklük*

Araştırmaları Dergisi, etc.)

- Räsänen, M. 1969. *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen*. Helsinki.
- Reşideddin Fazlullah Hemedanî. Ş 1373. *Cāmiu't-Tevārīh*. 4 vols. Tehran: Elbürz.
- Şemseddin Sami. 1317 [1899]. *Kāmûs-ı Türkî*. Istanbul: İkdâm.
- Starostin, S. A., A. V. Dybo, and O. A. Mudrak. 2003. *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*. Leiden: Brill.
- Tekin, Talat. 1995. *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara.
- Temir, Ahmet. 1986. *Moğolların Gizli Tarihi*. 2nd ed. Ankara: TTK.
- Toparlı, Recep. 2007. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. 2nd ed. Ankara: TDK.
- Türk Dil Kurumu. 2011. *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- Ünlü, Suat. 2013. *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim.
- Üşenmez, Emek. 2016. *Özbekçe-Türkçe Sözlük*. Eskişehir: Türk Dünyası Vakfı.
- Vambéry, Hermann. 1867. *Čagataische Sprachstudien*. Leipzig.
- Vasiliev, Yuriy. 1995. *Türkçe-Sahaca Sözlük*. Ankara: TDK.
- Yaman, E., and N. Mahmud. 1998. *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*. Ankara: TDK.
- Yıldırım, Talip. 2010. *Hüseyin Baykara Dîvânı*. Istanbul: Hat.
- Yudahin, K. 1988. *Kırgız Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Žahîrû'd-dîn Muḥammed Bābūr. *Risāle-yi 'Arûz*. Manuscript. Marmara University Rare Books Collection, no. YZ 1742.

MAQOLA TAQDIM QILISH TALABLARI

“Oltin bitiglar – Golden Scripts” jurnali – Sharq adabiyoti va madaniyati, ijtimoiy-ma’naviy hayoti, tilshunoslik va aniq fanlar, dinshunoslik va ilohiyotshunoslikka oid ahamiyatli qo’lyozma manbalar, xalq og’zaki ijodi namunalari bag’ishlangan ilmiy tadqiqotlar xulosalarini chop etishga mo’ljallangan.

I. Maqola taqdim etish uchun umumiy talablar

Qo’lyozmalar yil davomida o’zbek, ingliz, rus, fors, shuningdek, turkiy tillarda topshirilishi mumkin. Agar muallif o’z maqolasini jurnalning muayyan sonida nashr etmoqchi bo’lsa, unda qo’lyozma jurnal nashridan kamida besh oy oldin taqdim etishi kerak.

Qo’lyozmalar MS Word (.doc) formatida (oltinbitiglar@gmail.com) elektron pochta yuborilishi kerak. Iqtiboslar va izohlar bo’yicha MS Word menejerini qo’llash lozim.

Barcha qo’lyozmalar muallif (mualliflar) haqidagi qisqacha ma’lumot bilan yuboriladi.

Asosiy matn *Times New Roman* shrifti, 14 hajm, satr oralig’i 1 interval, hoshiyalar chapdan 3 sm, o’ngdan 1,5 sm, yuqori va pastdan 2 sm bo’lishi kerak.

Maqolalar *The Chicago Manual of Style, 16th Edition* formatida shakllantirilishi lozim.

Maqola matni 3 000–5 000 so’zdan iborat bo’lishi kerak.

100–150 so’zdan iborat o’zbek va ingliz tillaridagi abstrakt (annotatsiya) va 5–10 so’zdan kam bo’lmagan kalit so’zlar (o’zbek va ingliz tillarida). Abstrakt maqolaning maqsadi, metodologiyasi va natijalarini qisqacha ifodalashi kerak.

Adabiyotlar ro’yxati 5 sahifadan oshmasligi lozim.

Kitobga taqriz (ingliz yoki boshqa tillarda bo’lishi mumkin) 1500 so’zdan oshmasligi talab etiladi.

Taqriz formati: 1) sarlavha: kitob nomi, muallif (mualliflar), nashr qilingan shahar: nashriyot nomi, nashr yili, sahifasi soni. Narxi, ISBN raqami, (qattiq/yumshoq muqova); 2) taqriz so’ngida: taqrizchining F.I.O., ish joyi, pochta manzili.

II. Maqola bo’limlarini rasmiylashtirish

Maqola nomi – normal harflarda, to’q bo’yoqda, 16 hajm.

Maqola nomi o’zbek va ingliz tillarida (agar maqola boshqa tillarda yozilgan bo’lsa, maqola yozilgan til va ingliz tilida) beriladi.

Maqola sarlavhasidan keyin sahifaning o’ng chetida muallifning ism-familiyasi yozilib, oxiriga yulduzcha (*) ishorasi qo’yiladi va sahifa pastida muallif haqida quyidagi qisqa ma’lumotlar beriladi: F.I.O., ilmiy daraja va unvon; ish joyi; e-pochta va ORCID ID (raqami).

Maqola kirish, asosiy qism bo'limlari va xulosadan tashkil topadi.
Maqola bo'limlari sarlavhasi – *yotiq*, 14 hajm.

III. Maqolada tarjimalardan foydalanish

Boshqa tillardagi matn yoki boshqa manbalar tarjimoni aniq ko'rsatilishi kerak. Agar matn maqola muallifi tomonidan tarjima qilingan bo'lsa, u holda "tarjima muallifniki" shaklida beriladi.

Rasmiy nashrdan olingan tarjima-matn tahrir qilinmaydi.

Zarur holatda tarjima matnga sana, turli diakritik belgilar va boshqa elementlar kiritilishi mumkin.

Tarjima qilingan matn olingan manba nomi asl holicha beriladi. Zarur deb topilsa, uning nomi qavs ichida berilishi mumkin.

Geografik nomlar tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Tashkilotlar nomi tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Davr nomi rasmiy qabul qilingan shaklda beriladi.

IV. Ko'chirma va tarjima parchaning berilishi

Manbadan olingan ko'chirma parcha asosiy matndan 1 qator tashlab ajratiladi, satr oralig'i 1 interval, markazda, 12 hajmda yoziladi.

Ko'chirmaning tarjimasi qavs ichida () satr boshidan yozilishi kerak. Bunday ko'chirma *Times New Roman* shrift, 12 hajm, normal yozuvda beriladi.

V. Havola va izohlar berish

Manbaga havola matn ichida to'rtburchak qavsda [] beriladi. Havola qilingan manbalar bir nechta bo'lsa, ular nuqtali vergul (;) bilan ajratiladi.

Izohlar tegishli sahifa pastida, tartib raqami bilan joylashtiriladi.

VI. Qo'lyozma (toshbosma) manbalar va nashr etilgan asarlar bibliografiyasi

Bibliografiyada muallif yoki asar nomi satrboshidan, boshqa barcha qatorlari abzasdan yoziladi. Adabiyotlar *bibliografiyada* o'zbek lotin alifbosi tartibida ko'rsatiladi.

6.1. Qo'lyozma va toshbosma manbalar bibliografiyasi

Qo'lyozma yoki toshbosma manbalarni bibliografiyada o'zi yozilgan grafikada berish maqsadga muvofiq. Lotin alifbosidagi transliteratsiyasini berish ham mumkin. Ba'zan qo'lyozma asarning nomi muallif ismidan oldin yozilishi ham mumkin.

Muallif nomi. Ko'chirilgan asr (agar mavjud bo'lsa). Asar nomi. Qo'lyozma (toshbosma): saqlanayotgan joy, inventar raqam.

Xondamir. XV asr. Makorim ul-axloq. Qo'lyozma: O'zFASHI, № 742.

Matnda qo'lyozma (toshbosma)ga havola berish:

[Xondamir, Makorim, 17^a]

7.2. Kitoblar uchun

Bibliografiyada:

Familiya, ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011. *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Familiya kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 2011, 99]

Agar bir muallifning bir yilda nashr qilingan kitoblaridan foydalanilgan bo'lsa, bibliografiyada kitobning nashr yili o'zbek lotin alifbosi harflari bilan ajratilib ko'rsatiladi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011(a). *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011(b). *O'zbek adabiyotining falsafiy sarchashmalari*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Sirojiddinov 2011(a), 99]

Ikki muallif tomonidan yozilgan kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Vohidov, Rahim va Husniddin Eshonqulov. 2006. *O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi*. Toshkent: Adabiyot jamg'armasi nashriyoti.

Matnda kitobga havola:

[Familiya va Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va Eshonqulov 2006, 52]

Agar kitobning uch va undan ortiq muallifi bo'lsa, bibliografiyada barcha mualliflarning ismi to'liq yoziladi. Bunday kitobga havola qilinganda, birinchi muallifning ismi yozilib, davomida *va boshqalar* deb ko'rsatiladi:

[Familiya va boshqalar nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va boshqalar 2010, 847]

Kitob yoki to'plam maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Kitob yoki to'plam nomi*, Ism Familiya, Ism Familiya muharrirligida, maqola sahifasi raqamlari. Shahar: Nashriyot.

Ismoilov, Ilyos. 2020. "Navoiy ijodida Ya'juj-Ma'juj obrazi." *Alisher Navoiy va XXI asr*, Shuhrat Sirojiddinov muharrirligida, 130 – 133. Toshkent: Mashhur-press.

Matnda kitob yoki to'plam maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Ismoilov 2020, 131]

Elektron shaklda nashr qilingan kitoblar uchun:

Elektron kitobning bir nechta formati bo'lsa, bibliografiyada foydalanilgan format ko'rsatiladi. Elektron kitobning internet manzili (URL) hamda shu manba olingan sana ko'rsatilishi lozim.

Elektron kitobni bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. URL. Foydalanilgan sana.

Adizova, Iqboloy. 2020. *Thinker poetess of the East*. Germany: Lambert Academic Publishing. <https://www.lap-publishing.com/>. 12.07.2019.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Adizova 2020, 11]

Ikki muallif tomonidan yozilgan elektron kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. Internet adres (URL).

Sirojiddinov, Shuhrat va Sohiba Umarova. 2017. *O'zbek matnshunosligi qirralari*. Chikago: Chikago universiteti nashriyoti. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 1987, 19-hujjat]

7.3. Jurnal maqolasi uchun

Chop etilgan jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari.

Alimuhamedov, Rixsitilla. 2018. "Qadimgi turk-moniy adabiyoti." *Oltin bitiglar* 1: 65 – 76.

Matnda jurnal maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Alimuhamedov 2018, 70]

Elektron jurnal uchun:

Elektron jurnal uchun jurnalning DOI manzili ko'rsatiladi. Agar DOI manzili mavjud bo'lmasa, internet adresi ko'rsatilishi kerak (URL). DOI – bu o'zgarmas ID bo'lib, internet tarmoqlarining elektron adreslari tizimiga ulangan, ya'ni manbani boshqaruvchi <http://dx.doi.org/> manzildir.

Elektron jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari. DOI adres (yoki URL).

Ismoilov, Ilyos. 2020. "Saddi Iskandariy" dostonidagi adabiy ta'sir va o'ziga xoslik masalasi xususida." *O'zbekistonda xorijiy tillar* 3: 229 – 235. doi: 10.36078/1596780050.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Ismoilov 2020, 231]

7.4. Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal uchun

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasiga havola matn shaklida beriladi (masalan, Muhammadjon Imomnazarovning 27.02.2005dagi "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasida chop etilgan maqolasida aytilganidek...); odatda, bunday manbalar umumiy adabiyotlar ro'yxatida keltirilmaydi. Agar keltirilsa, kitoblarga qo'yiladigan talablarga asosan beriladi.

Agar onlayn maqolaga havola berilayotgan bo'lsa, uning internet manzili (URL), maqola olingan sana ko'rsatilishi kerak.

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Gazeta-Jurnal nomi*, nashr sanasi. Imomnazarov, Muhammadjon. 2005. "Jomiy "Xamsa" yozganmi?." *O'zbekiston adabiyoti va san'ati*, January 25.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Imomnazarov 2005, 4]

Elektron gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi*, nashr sanasi. Internet adres.

Sobirov, Ergash va Akmal Kenjayev. 2010. "Milliy qadriyat va globallashuv". *New York Times*, 27.02. <http://www.nytimes.com/28/us/28health.html>.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sobirov va Kenjayev 2010, 17]

Maqola so'ngida foydalanilgan adabiyotlar o'zbek lotin alifbosi tartibida beriladi. Adabiyotlar ro'yxati ikki qismdan iborat bo'lishi, birinchi qismda foydalanilgan adabiyot chop etilgan grafikada yuqorida ko'rsatilgan shaklda rasmiylashtirilishi, ikkinchi qismda esa barcha foydalanilgan adabiyotlar o'zbek lotin alifbosida berilishi talab qilinadi. Misol uchun:

Adabiyotlar

Баранов, Х.К. 1958. Арабско – русский словарь. Москва: Наука.

Adabiyotlar

Baranov, X.K. 1958. Arabsko – russkiy slovar. Moskva: Nauka.

Maqolani rasmiylashtirish talablarining ingliz tilidagi variantini "The Chicago Manual of Style, 16th Edition" qo'llanmasi yoki <https://www.chicagomanualofstyle>. havolasidan ko'rib olishingiz mumkin.

IZOHLAR

Ushbu son “Oltin bitiglar” tahririyatida sahifalandi.
Manzil: Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib
ko'chasi 103-uy.
e-mail: oltinbitiglar@gmail.com
Tel.: +99894 697-97-04

Bosishga 30. 09. 2025-yilda ruxsat etildi
Qog'oz bichimi 70x100 1/16/.
nashriyot bosma tabog'i: 8

Jurnal 2017-yil 26-oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Matbuot
va axborot agentligi tomonidan № 0940 raqami bilan ro'yxatdan
o'tgan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya Komissiyasi
tomonidan filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan
doktori (DSc) dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalari chop etilishi
lozim bo'lgan ro'yxatga kiritilgan.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va
mualliflarga qaytarilmaydi.

“Mashhur-Press” bosmaxonasida chop etildi.
Buyurtma №0444 Adadi 100 dona.
Bosmaxona manzili:100129 Toshkent, Markaz 15, 1-uy. Tel.:
+99890 900 75 77,
+99894 659 94 62